कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M 790 विषय धर्मशास्त्र.
नाव. कृत्याचिंतामणी. (mss).
लेखक/लिपीकार —.
पृष्ठ 85 काळ — [✓ पूर्ण]/अपूर्ण

Checked 2012

च मंत्रेण धारयेत्॥ मंत्रमाह देवलः। यज्ञोपवीतमिति वा माह लौगाक्षि धारयेत्। उपवीतम
याद्दिमाह कात्यायनः। पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विंदते कटिं। तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नाति
लंबं नचोच्छ्रितं। अधादोषउतोः स्मृतौ। नानोहू ह्रेमना मुष्ठाम श्वेना तेन रूपदूषयः। तस्मा
न्नित्यसतं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः। मंत्रन्यस्तोपवीतं पञ्चोद्धरेन्न कदाचना। मोहाद्विजस्तदुद्धृस
पुनर्मंत्रेण धारयेदितिका क्यात्। एवं विधानेनैकेनोपवीतेन ब्रह्मचारियतिनो भवतः। गृहस्थवनेगौर्द्व
द्वाभ्यां। तदाह देवलः। उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते। एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्च
यः। इतरयोर्गृहस्थवनस्थयोः। वा कुलिनो पुः कामस्येति गौतमः। गृहस्थेन तु उत्तरीयाभावे तृती
यमपि कार्यं। ब्रह्मचारिण एकं तु स्नातस्य ग्रहिततदूयं। तृतीयं चोत्तरीयं स्याद्वस्त्राभावे तदीप
कमिति स्मृतेः॥ विश्वामित्रश्च। यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि। तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावेका
चेतदिष्यत इति। आः वसिष्ठके राद्धु पादुके चोत्तरीयं च तर्जन्यां रूप्यधारणं। नस्नातवसिष्ठकः कुर्यान्नो
हिवा तरि आवतीति रक्ष मनुना कथ्या दुत्तरीयमुत्तरीयस्थानीयं तृतीयमुपवीतमपि न धार्यं उपरि
वस्त्रमात्रं तु न स्यादपि न वस्त्रयोः। एकवस्त्रो न तु ज्ञीतस्यादि पूर्वोक्तकात्यायनात्। अथ यज्ञोपवीतिलक्ष
णमा कूराचार्याः। दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरो वधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलंब
भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति। उद्धृत्य उद्धृष्वं कृत्वा। शिरोवधाय शिरोऽत्याद दक्षिणं कक्षमनुगतं धाः। व्याकार्थम व १३
न्यत्। प्राचीनावीतिलक्षणमाह। सव्यं बाहुमुद्धृत्य। शिरोवधाय दक्षिणेंऽसे प्रतिष्ठापयति। सव्यं कक्षम
न्ववलंबं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति। स्पष्टार्थोऽमि च यज्ञे लेव प्राचीनावीती भवति। निरपेक्षमात्र यज्ञश
ब्दः। अपेरकमकर्मांतरपरः। तेन केषु कर्मसु सर्वत्र प्राचीनावीतित्वेनोपदेशात्। तत्र श्रुतिः। देवा यज्ञोप
वीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्य प्रजापतिमुपासिनवंतः। पितरः प्राचीनावीतिनो भूत्वा सव्यं जान्वाच्योप
सीरन्निति। अत्र तत्तत्कर्मेतरद्रूपेण कर्तव्यमिति श्रुत्यभिप्रायः। इत्युपवीतकरणविधिनिर्णयः॥ अथ पा

३२॥ पवीतधरणविधिः॥ तत्रानध्यायवर्ज्जितेऽह्नि स्वाध्यायेप्रातः स्नानसंध्याहोमादिकं विधायानंतरं नाममध्व
ह्लादवाग्निंद्रत्रस्त्रीनिर्मितं कार्पासं त्रिगुणं प्रक्षालितपाणिपादः आचांतः शुचौदेशे प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा। उपविश्य वा
महस्तस्यांगुष्ठवर्जितांगुलयः संहताः सरलाः कृत्वा दद्विराहस्तेन सूत्रं समादाय सूत्रौत्मादनेब्रह्मसारांध्याला
त्रिंशत्सीनां मूले षण्णवतिसंख्यया। आवेष्ट्य रज्जुरूपं करणे विष्णुध्यानात् देवपत्नीतत्सूत्रगुणीकृत्य तत्पाहि
ष्टत्वादितिसरजितेग्रंथिः प्रक्षाल्य तत्पावनं बलाये वा। पुनस्तत्सावित्रीजपं स्तत्रगुणीकृत्य ऊर्ध्वं रतं बलाये वा उपवि
श्यसादद्विराहस्तत्रिसरावेष्ट्य ग्रंथिबंधनेनसूत्रं व्याहृत्य ग्रंथिप्रवरसंख्यया न्यासेन लक्ष्य दृढं बध्वा दशकृत्वो
गायत्र्याऽभिमंत्रितास्तिरद्भिः संप्रोक्ष्य। तत्पूर्वधृतोपवीतनाशे तत्काले वान्यद्धारयेत् तत्र धारणविधिः।
ऽप्रक्षालितपाणिपादः आचम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पविश्य वामहस्ताभ्यामुपवीतमादाय हरिं स्मृत्वा सा
यज्ञोपवीतमस्या यज्ञोपवीतमसीति मंत्रेण व्याहृत्या वा यज्ञोपवीतं परममिति वाद द्विराहस्ते उपवेश पूर्वकं दक्षि
णहस्तेनैव। शिरोपरिनीत्वा वामांसस्थापयेद्व मन्यान्यप्युपवीतानि मंत्रवत्परिधायाद्विराचामेत्। कात्म
दक्षिणपार्श्वस्तु यज्ञोपवीतमसीति मंत्रेण परिधापयेन्यं यज्ञोपवीतं परममिति पश्चात्पठंति। विनिष्ठम कोपात
मुपवीतमस्तु द्विधा मेखलाजिनदंडमुपवीतं कमंडलुं। अप्सुप्रास्य हिनष्टानि गृह्णीतान्यानि मंत्रत इति
वाक्यात्। स्वधृतोपतनाशे परधृतमुपवीतं न धार्यं उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्येन धारयेत्। उपवीत
नत्कार्यं स्त्रजं करकमेव चेति मनूक्तेः। इत्युपवीतकरणं धारणप्रयोगः॥ अथ सकलकर्मोपयोगिजलाह
रणप्रकारः। कालश्च तथोक्तो दुर्गाचार्यः। उपाक्ष्य दुष्कररात्रेवला याः सायं प्रातरनुगृहीता आपकाहरेत्स्वि
रत्नीयाः। आदुष्कररात्रे वेलायाः सूर्यं सायं प्रातरनुगृहीत्वा वस्त्रादिनिराहृत्यादिनापत्काहरेत्। परिचरणीयाः परि ॥३३॥
चरणं देवाग्निपितृब्राह्मणादितत्रयोग्या इत्यर्थः। आदुष्कररात्रेवला वद्य मया कालकृत्या प्राद्वायनः। नाहरेदेकपात्रस्तु
माद्यतोन चक्रुलका। नपापानानवरक्षेण तोयमन्मुदरागमवे। आचम्य रामानितिकमंतरस्योपलब्धो। एकपात्रे
पिकानरहितः ऽऽकृतोऽनुपनीतः। कन्याकाऽनूढा। संध्यार्या नाऽऽपंना च्याचानेत्र ध्यान नष्टवक्त्राश्रुरुहतेन नाचा

कुप्पादिहस्तेन पुनेत्नायपस्त्रं नवा कान्वक्षुति स्मृत्युक्तं किंमपि श्रुत्वा हतेन न कार्यं नाहरेदेवहस्ते तिस्तु न च दुर्नच कन्यके
प्रयेत सोयावनान्नाक्षालका एकजातिः शूद्रः। आपजिकासार्धं। सायं प्रातर्वारिद्वयमाहरणासन्नवेला ममाहरेत्।
पं। नापिवाकुंभात् द्वाम्यतिकाद्वारस्थलीयात्। उक्तयज्ञकाहरणा नावेला ग्रामागारस्थघटान्नाहरेत्। परिचरणा
र्थिकार्यं। महर्षिके सर्वतीर्थानि वह्नौ तु सर्वदेवताः। मंत्रौ श्रुताः सर्वे सर्वे तत्र प्रतिष्ठितमित्यादि महर्षिकप्रशंसा वा
क्यात्॥ इति जलाहरणकालः॥ इति कृत्यचिंतामणौ आचाराध्यायः॥ समाप्तः॥ ॥ जगन्नाथ प्रणम्य
पादाब्जद्वयं। पांसंमं ला। स्वितादेवानां नो पापं न पापास्य। आपद्यद्भितीनामा द्विकं कर्मकाराः प्रारभ्यते॥ आन्हिकस्य मात्रिन्तं पत्र
प्रातः कृत्यादिकं सिद्धि। विधिंचितस्य सर्वस्य पवस्वामि श्रीगुरोः शुभमादतः। तत्र मनुः। ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चा
नुचिंतयेत्। कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च। राजेरू पान्त्यो मुहूर्तो ब्राह्मः स्यात्। रजनीप्रांतयामार्द्धमिति स्कंदपु
राणोक्तेः। ततः परमेश्वरं स्मरेत्। शयनादुत्थितो यस्तु कीर्तयेन्मधुसूदनं। कीर्तनात्तस्य पापानि नाशमायांत्यशेष
तः इति मदनपारिजाते। आम्नायदपितत्रैवाराध्यना चंदनं गां धान्यं दं गोदर्पणमांगल्यं। गुरूमग्निं रविं पश्येन्नमस्येत्प्रातरेव
हीति। श्रोत्रियं सुभगां गां चाग्निमग्निचितं तथा। प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते इति कात्यायनः॥ ततो मूत्रपु
रीषोत्सर्गार्थं ग्रामान्नैर्ऋत्यां गच्छेत्। पराशरः। ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विण्मूत्रमेव च। नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधि
कं भुवः। ग्रामान्नैर्ऋत्यशतं गच्छेन्नगराच्चतुर्गुणं। आंगिराः। आंतर्द्धाय परशौ न्नोमिर्ज्ञिरः प्रावृत्यवाससा। वाचं नियम्य
तेन ष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः। कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः। याज्ञवल्क्यः। दिवा संध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र
उदङ्मुखः। कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः। देवलोपि। मनुः। छायायां पांधकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः।
यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधाभयेषु चेत्। एतं नीहारोद्धं धकारजनितदिङ्मोहविषयं। कात्यायनोऽपि विसृजमादिसूत्र
मपः पश्यंस्तोयेवगोः। न कदाचिदाकुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनं। पश्यन्नस्तमनुखः। विष्णुपुराणेत्रिःसागेनेपुरीषस्य
मूत्रस्य चविसर्जने। तिष्ठन्नातिचिरं तत्र नैव किंचिदुदीरयेत्। नारदाद्यः। आपकृष्याचविद्याम्रूत्तं कार्षलो पुरसादिनिः।
उदस्तपात्रसा उत्तिष्ठेदुत्तं विधृतमेहनः। दक्षश्च शौचविधिः। गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः। गंधलेप
क्षयकरं शौचं कुर्यादतंद्रितः। उद्धृतैरिति निर्लेपितार्निषेधः। गंधलेपक्षयो यावन्मानदं दंः। एकालिंगे करे तिस्र उभयो
र्द्वयं स्मृतं। करे सव्ये। एतच्छौचं। एकालिंगे करे सव्येति स्मृतोहस्तयोर्द्वयोः। ऽदुशौचे समाख्यातं शुक्रे तद्द्विगु

ण्यं च वेदितिशातातपवाक्यात् । विट्शौचे मनुः ॥ एका लिंगे करे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शु
द्धिमभीप्सता ॥ विट्शौचे पंचापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकेति दक्षः । पादशौचे मृत्संख्यामाह । शंखः । ति
स्रस्तु पादयोर्देयाः शौचकामस्य सर्वदा । शौचमेतद्गृहस्थानां तन्नपात्रगुरुनिवासिनां । द्विगुणं स्याद्वनस्थानां
यतीनां त्रिगुणं स्मृतं । मृत्तिकास्तु समुद्दिष्टा पंचपर्वपूर्यते ययेति । अत्र मूत्रे कोपि कर्पे यत्तत्कृच्छ्रपुरीषाणि
हरित्शंकयां वेदितव्यं । एवं कृते गंधलेपक्षयाभावे तु कसंख्यातिक्रमेणापि शौचं कार्यं । यावन्मात्रेण यो
गंधो लेपो जंतश्च न वृत्तः । तावन्मृद्वारि नादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिष्विति मनुवाक्यात् । इति शौचविधिः ॥
अथाचमनं । तत्र स्मृत्यर्थसारः । कृत्वा शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः ॥ निबद्धशिखकच्छस्तु द्विज आ
चमनं चरेत् । तत्राचमनविधिमाह कात्यायनः । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा आसीनः पादौ प्रक्षाल्य विश्य त्रिराचा
मेत् । द्विः परिमृजीत । उदङ्मुखः प्राङ्मुखस्तन्नाग्ने रुद्रगाहाः । उदगासनो पदेशास्तु आमेः प्रत्यागाचमनविशेषपरः । नि
त्यधूप्रिमानासने च विन्नी वेदितिरहस्यमाख्यातं प्राक्ते ॥ प्रत्यक्प्रश्चिमतः । एतदुदगासनमग्निसाध्यकर्मण्याचमन
निमित्तोत्सर्जनीयं । स्मृत्यर्थसारे कर्मादिशादुदगासनमग्निमध्ये । प्रक्षाल्य पाणी तिदक्षः । प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः
पिबेदंबुवीक्षितं मिति । उपविश्येति । उत्तरेशानं वा प्राङ्मुखः प्रांगदुमुखं वा ॥ याज्ञवल्क्यः । अंतर्जानुः शुचौ देश उपविष्ट उ
दङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेदिति । त्रिराचामेत् । आचमनार्थमुदकग्रहणप्रकारं पद्मिमा
णं चाह हारीतः । आयतं पर्वकवत्कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करं । संहतांगुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः । मुक्ता
गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् । माषमज्जनमात्रं तु संगृह्याद्भिः पिबेदपः इति । आचमने अंगुष्ठकनिष्ठेति
सामान्यातिरिक्तविषयं । होमः प्रतिग्रहे दाने जातकेनाचमने विधानादन्ये जंतुकार्याणि तांगुष्ठांगुल्येन च मध्वार
इति मत्स्यसंग्रहवाक्यात् । ताश्च त्रीणिपस्पृशेद्धिद्ध्याचद्धामन्सर्वं स्पृशेत् । वाक्यनेत्रिपूर्वदशादित्याचरुणाः स्त्रियं
दो श्च प्राग्दृष्टि यमना काया हृदयं हृत्स्पर्शपूर्वकमाचमनं कर्तव्यं । द्विः परिमृजीत हो । वारद्वयं मांगुष्ठमूलेन ॥३४॥
न मुखप्रमृज्यात् । अंगुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्याच्च तो मुखमिति दक्षः । पादावभ्युक्ष्य शिरोभ्युक्षेत् । शिरोभ्युक्षणं
जलांतरेणाकार्यं । न तु पादाभ्युक्षणशेषेण । इंद्रियाण्युपस्पृशेत् । इंद्रियाणीद्रियायतनानि । तान्यद्भिर्जला

---

३८ दस्रतिस्रतोनासात्मीद्रियं जलाद्रहस्तेन स्पृशेत् । कात्यायनः । नैरवानि चोपस्पृशेदक्षिरात्मानं । शिर एव चेति यमोक्तेः ॥
दक्षिणेनासिकेकरणाविति । इति करणां ग्रंथांतरात्मे दर्शितत्वाच्छौचमाह कात्यायनः । त्रिः प्राश्यापो द्विरु
न्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिं वक्षः । शिरोंसकान् । अंगुष्ठेन प्रदेशिन्या
घ्राणं चैवमुपस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः । कनिष्ठांगुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु
तलेन वै । सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेदिति । स्पृष्टार्थं । प्रदानमीमांसा उस्प उस्पोन्तरेद
द्भिः संस्पृशेत् । मीमांस्यं विचार्यं यदिंद्रियस्पर्शने सकले स्याच्चदद्भिः संशोध्यमृत्यव्यां । इंद्रियस्पर्शोत्तरे नै
विद्भ्यो यद्भूमावुदकं विजानसमुत्सृजतिमानवाः । वास्तुकिप्रमुखो नागो गंतो नप्रीतास्ततिनित्यशः । ततोऽपा
वायव्यां । तत्रैतदाहुः । चत्वारि सामास्वभिषेकाद्यकुर्वन्नाचामेदिति आह श्रमवाक्यैः । शिष्टास्त्वाहुः । नाचामेदि
चा० ९ नोपस्पृशेद्धृतस्त्वा नोपस्पृशेन्नावसेत् । न तिष्ठन्नात्मस्यापवादः । आचोल्पहृदयं जलेतिष्ठन्नाचांतः शुचितामि
यात् । अत्र धर्मस्त्वाछतकुलोपि समाचांतोनशुध्यतीति । अत्र धर्मस्त्वा निषेधाज्ञानात्उदकोपस्पर्शविरुद्धं । अत्र हस्तं कि
विलोकयत्वाना प्रशस्तः । अत्र प्रशस्ता तोनमूत्रः । नांगुलीभिर्नतीर्थेन । तीर्थान्याह यावल्क्यः । कनिष्ठादेशि
न्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । नानवेक्षितं । अत्रस्पायनादः । रा
त्रावनीक्षिते नापि शुद्धिरुक्तामनीषिभिरिति यमः । न नाहृतांसः । अत्र चोवचरिः । कारुतावंसो यत्नमतवाहांसः । नो
त्तरीयेक देशस्याकृत्वायिज्ञोपवीततां । अंतरीयमध्येवरीयं वा सक्तस्कंधे देशोनतूत्तरीयं कृत्वा नाचामेत् ।
नोष्णाभिर्नसफेनाभिः । अद्भिरिति शेषः । यावल्क्यः । अद्भिस्तु प्रकृतस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः । वह्निनाप्र
तप्ताभिरिरक्षाभिरिनिरूपस्पृशेदिति । अत्र तुरगाममुखहृदकमपाविनिषिद्धं । आपस्तंबः । उदकेनात्रराणांचर्दा
पास्तेनोष्णोपाद्यान्नामिति । न नसोपानत्कः । छं स्थितः । अत्र जान्वावृतपत्रेणाचमनं कर्तव्यमिति नाष्णानस्तः (
कायस्थितिकोप्रलेनबद्धशिरसोनप्रसार्यनाचामेदिति शेषः । केशिरस्यासक्तिकोकानाचेष्टिकांकंतायोनसकायस्थि
कायस्कावस्थिता । शिखाहत्यार्थाः । बद्धपरिकरोनाकेशान्तिके नः । गले बद्धो गलाबलं विवस्त्रश्चाकृतनम्भ्यासात्तिततः

३५ नाभ्युपस्पृश्य शुचिर्भवति। इंद्रियस्पर्शनं तेस्पृष्टोदकः शुचिर्भवति। हृदयस्पर्शस्त्वेवाप्रक्षाल्याचामेत्। हृदयं
यास्पृशेत्तेता हृदयस्पर्शः। हृदयस्पर्शनं यच्चान्नं वंशीतु थात्माचामेत्। हृदयंगमाभावे त्रिश्चातु विप्रश्चोक्ष
मिदिति गौतमवाक्यात् अनुष्णभावमानं कार्यं। उच्छिष्टो हि वातोन्यथाचमनवतां। हृदयंगमाभावेउच्छिष्टो
न भवति। इतीश्च योगीजआह्लाराना काससप्र शिरस्त्वनाय॥ आचमनेंद्रियस्पर्शयोः फलमाह पाराशरमाध
वीये व्याघ्रपात्। एवमाचम्यतानित्यमुपस्पर्शनमाचामेत्। ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं जगत्स परितर्पितं। रु
द्रश्चरवो मितत्रैग्नाः त्रिःप्राश्नीयाद्यदंभस्तु प्रीतास्तेनास्युर्देवताः। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवंतीत्यनुशु
श्रुमः। गंगा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात्। नासत्यदस्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये। स्पृष्टे लोच
नयुग्मेव प्रीयेते शशिभास्करौ। कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेतेऽनिलानलौ। नाभिसंस्पर्शनान्नागाः
प्रीयंते ये च सर्वशः। संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयंते सर्वदेवताः। मूर्ध्नि संस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत्।
स्कंधयोः स्पर्शनादेव प्रीयंते सर्वपर्वताः इति॥ आचामेयाः। आचमनोपस्पर्शनानि। द्विराचमननिमित्ता
नीलतर्धः। यथाह सुप्त्वा भुक्त्वा क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा विपरिधाय च रथ्यामाक्रम्य श्मशानं चाचांतः पु
नराचामेत्। इति याज्ञवल्क्यः। स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे। आचांतः पुनराचा
मेद्वासो विपरिधाय च। बौधायनः। ओष्ठौ ऊर्ने हस्ते दंतेषु धारे बस्तिग्रहे। हविर्भक्षणकाले च तदूर्ध्वाचम
नं स्मृतं। ब्रह्मपुराणे। होमे भोजनकाले च संध्ययोरुभयोरपि। आचांतः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत्सकृ
त्। मनुः। सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतं वचः। रथ्यां श्मशानं चाक्रम्य आचामेत्प्रयतोपि
सन्। आगमतः कृताचमनः। कर्मणोन्यत्र कृतादि संजपेचाचमननियमान्नाचोदिता कर्मांतरदर्शनात्।
पराशरः। क्षुते निष्ठीवने चैव दंतश्लिष्टे तथानृते। पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्। आदित्या वसु ॥३५॥
वो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट्। विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठंति देवता॥ इत्याचमननिर्णयः॥ आचम
नादनंतरं दंतधावननिर्णयः। तत्र यमः। मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुर्याद्दंतधावनं। मनुः

तिर्यक्कटुकषायं वा सुगंधं कंटकान्वितं। क्षीरवृक्षात्समुत्पन्नं कुर्याद्दंतधावनं। नारदः। खदिरश्च करंजश्च कदं
बीरकदंबयोः। सर्वे कंटकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः। अंकूणितारकृताश्चकदंलोरोजयंपको। नारसीतिहुमा
स्वलितेप्रशस्ता दंतधावने। एवं दंतधावनप्रतिषिद्धा यांतिथीकर्त्तव्यं। मदनपारिजाते। चतुर्दश्यष्टमी दर्शपूर्णिमासं
क्रांतिषु च। नंदासु नवम्यां च दंतकाष्ठं विवर्जयेत्। श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका। मरीचिः। नाद्यादजीर्णे
वामधुश्रास्यसकाज्वरार्दितः। रक्तास्यपाकहृद्रोगशिरःकर्णामयी च तत्। श्राद्धे जन्मदिने रोगे विवाहे जीर्णदुष्टि
तः। व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दंतधावनं। श्राद्धेकचतुरेतानि षिधोनिजोक्ताः। निषिद्धतिथावपि व्यासः। अलाभे दंत
काष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा। अपां द्वादशगंडूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते। पर्णैरन्यत्र काष्ठैर्वा जिह्वोल्लेखः सदा
दैवहिति। नारदः। मुखेत्कंटकद्वैयरद्दशांगुलमपाटितं। स्नेहलवं दंतकाष्ठस्याग्रतोभ्यंचयेदिति कात्यायनवाक्या
त् दशांगुलं न भवति। तद्दशांगुलेन मानेन ततमासाति होन्यातरतिवरसिंहपुराणे। कंटकी क्षीरवृक्षोत्थं द्वादशांगु
लसंमितं। कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्वार्द्धकृतकूर्चकमितिति विष्णुवाक्यात् छंदोगव्यतिरिक्तानां द्वादशांगुलमपि
न भवति। कात्यायनयाज्ञस्य छंदोगपरत्वात्। महाभारते। ब्रह्मचर्य पादौ हस्तौ वामस्कंधस्तु समाहितः। दक्षिणेन
कुपुहृत्यस्वजाग्रान्वितराततः। गर्गः। प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं शारीरारोग्यमेव च। दक्षिणे न तथा कष्टं। पश्चिमेप
राजयः। उत्तरे रागजनानाशः। स्त्रीणां परिजनस्य चेति। कात्यायनः। पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात्। दक्षि
पूर्वोत्तरे ईशानदिग्भागोगदायी। उदङ्मुखो यत्नेन पश्चिमे काल्य पश्चिमेद्धौ सभाहितः। पारिजाते च मंजरान्न कुर्याद्दंत
धावनं। संगः। प्रयोगेव स्नानं। मार्कंडेयः। प्रातरुत्थाय यतवाक् न कुर्याद्दंतधावनं। गर्गाल्योन कुर्यात्सर्वदा
धावनं। मनुः। प्रक्षाल्योदङ्मुखो देशे दंतधावनमुत्सृजेत्। पतितं निःसुखे सम्यक् नोज्ज्वलनान्यसंशयो
काले वा च संलाडेत। मनुः। प्रक्षाल्य दंश्रुवोदेशे दंतधावनमुत्सृजेत्। स्नानके चायतः कुर्यात् तु मान्केश
इति दंतधावननिर्णयः। ततः प्रातःस्नानं तत्र पूर्वं केशाग्रधावनमुक्तं विष्णुपुराणे। स्नानक श्चानंतः कुर्यात्तु मान्केशा
जस्य धावनं। आदर्शांजनमांगल्यं दूर्वाद्यालंभनानि च। ततः स्नानं न कृत्वा रागस्त्रजोजानी मवलोक्य कर्तव्यं। संदेपत
स्य। प्रातःसंध्योपासनं स्नानं शौचं कुर्याच्चेदिश्यते। विधिवत्संगमनमायुक्तं मध्याह्नेतु सविस्तरमितिस्मरणात्। काल्याचांद्रोमका
लस्य चतुर्णां स्नानकर्मणाः। प्रातर्नित्यं स्नानं होमलोपो हि गार्हितस्मृति कात्यायनवाक्यात्। प्रातर्नित्यं कुर्यादिति

वाक्याद्देउवदाहृवनमितिनाशनकनीयं। श्रुतिस्मृतिविधेरुपेतस्नानं निषेधोयं। यथाह नितथा प्रातर्निर्गतस्नानादनातुरः।
दंतान्न्नशल्येन द्वादोष हेचेत्तदसंभवदिति एतान्नेनोक्ते:। यथाह नित्यप्रातरित्यत्र यथाकाल्हे हनि मंत्रवत्स्नानं
तथाईषन्मंत्रविधुपेतं प्रातस्नानमित्यर्थः स्यात्। वामनपुराणे। निशिस्नाती रेकुथा सिंदूलानि सूर्योग्रासिमृद
स्नोदधी। प्रक्षाल्य पादौ च मुखं च केश यत्नोपवीतं च कलंगिबिस्त्रि:। उपवीतं कंठे वीतं तथा कोलयोत्। त्रिरुर्ल्लंपिवेदाश्चा
तोरित्यर्थः। करात्म्यां मार्जयेद्दनान्निरशिरस्थानंचं विन्यस्य पश्चात्प्राणायामान् कुर्यात्। तानंपश्चात्किंजोल्लेखी सिला
वगाहेत यदास्याद्दशुचिर्निरः। स्नानवस्त्रेयतः पश्चात्स्नानं चिविधं चिवदाचरेदिति। याज्ञवल्क्यवाक्यात्कुर्वेन्द्रजी मजुष्टी
तापश्चादिति निवसनात वी। गिलिनी प्रस्नानविधिपरिशिष्टस्ना ष्ठा। वक्ष्मे संक्षेपतः स्नानमिदं विष्णुरिति क्रमात्।
षड्भिः संपाद्य मस्तकेन हस्तेन हिरण्मयति मार्जनं। तर्पणं ततः स्नात्वा सूतं वंत्यचमिषर्षणं। द्विविष्णुरितिनो तानिनिः सं
मार्जनं ततइति। मस्तकेन्यासात्रिमन्द्रदालेपनं। तासिः संमार्जनं। आपोहिष्ठादिसहिता। नरसिंहपुराणे। नद्यां स्नातः स्व
च स्नायाद्यदि तिस्रोतस्पिततो द्विजः। तडागादिषु तोयेषु स्नात्वा स्नानमाचरेदिति। ततः स्नानंगतर्पणमतितंकर्तव्यं।
तत्र कौशिकः। प्रातः स्नानेन कर्तव्यं करावित्तिलतर्पणं। उलनखोपकर्तव्यं केवलं कुशवारिणैति। नद्यादि तीर्थानां
चैकस्मिन् पर्वणि च ओदकस्नानविधिरुक्तः। षड्विंशन्मते। आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्नितापिताः। आतपंतः
प्रशंसंति स्नानमुष्णेन वारिणा। व्यासः। शीतास्वपस्तु निक्षिप्य तप्तमंत्रसंचारसंस्कृताः। अहेतिशास्त्रे स्नानं तत्र हीनमफ
६ लंभवेत्। मंत्रहीनं नारिकेलादिकं सेना प्रत्यर्थं। उष्णोदकस्नानं निषेधमाह मनुः। मृतेजन्मनि संक्रांतौ श्राद्धे जन्मदि
ने तथा। नास्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा। संक्रांत्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुसूतके। आरोग्यपुत्रमित्रार्थी
न स्नायादुष्णवारिणा ति। इति प्रातःस्नानं।। अथ परं स्नात्वा शुद्धं चास्यसीपरिदध्यात्। याज्ञवल्क्यः। स्नात्वोपवासासीपी
तेनातिकं नेपारि यवनौ प्रक्षालयेद्दनोवाद्धिर स्तोत्र्यदानये तत्था। आत्तरुकरापी:। नग्नः स्यान्मलवद्वासा नग्नः कौपी
न केवलः। नग्नश्चानुत्तरीयश्च नग्न एकवस्त्र एव च। एकवासाश्चोपेक्षस्तु यद्ददाति जुहोति वा। तत्सर्वं समुद्रगंतुं ब्रह्मणा नया
न कल्पयन्। शातातपः। नागमुद्रा प्रक्षालनं वक्रोमे सारयेत्। पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षाल्य नाकुलिः। परिधाय ॥ २६
न वं श्रवस्त्रमुत्तरीयं चाससंतः। द्विराचामेद्वितीयो वस्त्रे धौतेन परिधाय चेति।। इति वस्त्रविधिः।। अथ तिलकविधिः।। आचारादौ प
र्णपाकिः। अकुर्वीत मूलमध्यादिसद्योपवेत्। अथ कालः पुष्टिकामो येत्तिलकं वरेत्। नासादलंस्वामर्स्यवंशपत्रानिले

श्रुणे। वंशकामो द्विजः कुर्यात्तिलकं चंदनादिना। नयाकुक्तास्थोनदर्शडलेकावलोकपन्। नयाच्चताशिर:
कुर्यात्तिलकं चमसि नां उपलां उपुराणे। अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुःकरी भवेत्। अनामिकां
न्नदानित्यं मुक्तिदा तर्जनीद्देशिनी। एतैरंगुलिभिर्देवं स्तुकारयेन्नखैः स्पृशेत्। अथ तीर्थीपात्रमित्ववर्णवियवामु
पत्राकृतिं तथा। दशांगुलप्रमाणं तु हिरित्तमोत्तममुच्यते। नवांगुलं मध्यमं स्यादष्टांगुलमतः परं। सप्त
षट्पंचभिः पुंड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतं। चतुस्त्रिद्व्येकंगुलैः पुंड्रं कनिष्ठंत्रिविधं स्मृतमिति। ब्रह्मपुराणे। या
गोदानंतपोहोमस्वाध्यायः पितृतर्पणं। भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रं विना कृतं। ऊर्ध्वपुंड्रं सदा कुर्यात्त्रिपुं
ड्रं भस्मना सदा। तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चंदनेन यथेच्छयेति। श्राद्धे पिंडनिर्वपणपर्यंतं तिलकनिषेधः। त
र्ध्वपुंड्रादिना कुर्यात् पिंडनिर्वपणाद्धितेति विस्मृतेः। ललाटे पुंड्रकं दृष्ट्वा पादिनाक्रम्य। इतितिलकविधिः। त
तः प्रातः संध्या। सा च वस्त्रनिःपीडनानंतरं कार्या। आह दक्षः याज्ञवल्क्यौ। निपीड्य स्नानवस्त्रं तु पश्चात्संध्यां
समाचरेत्। अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत्। तत्रापि विशेषः। न स्नाति त्रिपुरीणां तं यत्र तु निःपीडयति मूढ
धीः। स्नानं रथात्र वेन्नस्य पश्चात्पीड्य दशमं मुनीति। एतत् प्रातः संध्याविषये। मध्याह्नतर्पणानंतरं वस्त्रनिःपीडनोप
देशात्। अथ संध्याकालः। आहारात्रस्य यः संधिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः। सा हि संध्या समाख्याता तत्र संध्यां समाचरेत्।
तस्माद्ब्राह्मणोहोरात्रस्य संयोगे संध्यामुपासीत सज्योतिष्याज्योतिषोदर्शनात्। स्मृत्याः। कालइति षड्विंशन्मते
ऽपि। अयं मुख्यकालः। मुख्यकालातिक्रमे तु मध्याह्नसंध्यावत्प्रातः संध्यायाः कालः। उत्तमो: कालातिक्रमेऽपि सा
यं संध्या गौणकालः प्रातरादिक्रमेण संध्यात्रयं कर्तव्यं। यदि दैवाद्वा मानुषाद्वा संध्यात्रयस्यापि कालो लोपः कारि
ता निकमोति प्रमादात्तिता निवनि निशायाः प्रहरं यावत्तावत्सर्वास्तिकारयेदिति वाचनात् दिनोदितंक र्मरात्रे:
प्रथम प्रहर पर्यंतिकं कर्तव्यं तद्दिनकृत्याद्व हतिसां वित्रीस्वस्त्य यनानि उपिलाकर्तव्यं। आतीनां यांमहत्या
हतिं सावित्रीस्वस्त्ययनानि उपिलेति शांखायनगृह्यसूत्रात्। स्वस्त्ययनान्यबोध्यादीनि। संध्या याज्ञवल्क्य करतोग्रा
द्विश्च स्मृतिः। संध्यां यदि ननोपास्ते नाग्निकार्यं यथाविधि। ... सहस्रं तदुजपेत्स्नात्वा समाहितः। अथ संध्या

विधिमाह कात्यायनः। अतऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि संध्योपासनकं विधिं। अनर्हः कर्मणां विप्रः संध्याहीनो यतः स्मृतः। स्नातस्त
३१ द्धभाताः स्नानानंतरं। सव्योपग्रहो कुशान्कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियां। सव्ये वामे त्रिकुशान्कृत्वा नु। होदसौ दक्षिणेह
स्तसव्येनाग्नेन सकृत्। उपवीती शिखां बद्ध्वा पादमूले समस्तकृत्वादिति स्मरणात्। आचमनस्य हस्तग्रहणाद
क्षिणस्यापि प्रदर्शनार्थं। वामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचामति यो द्विजः। उपस्पृश्यं न वेदोक्तं। पिबेन मलेन चेति
हारीतोक्तेः। केवलं वामहस्तपरमेतत्। उत्तरपात्रस्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः। सोमपानफलं तस्य
भुक्त्वा यज्ञफलं लभेदिति गोभिलः। कात्यायनोप्याह। तस्मात्सव्यहस्ते कुशत्रयं दक्षिणहस्ते कुशद्वयं धृत्वा
आचमनाद्ये कुशा मार्जनाद्यर्थमुपग्रह सव्यावामहस्ते धो चर्त्तव्याः। दक्षिणे पवित्रं वा कृत्वा आचमनोत्तरं कात्या
यनाचार्यैः। सव्यासोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रक इति कथनात्। पवित्रलक्षणमुक्तं छंदोगपरिशिष्टे
कृत्वा वेदस्य चो मार्जोर्द्धहस्तगं शिखिनिर्मितः। सकृदादक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते। तद्ब्रह्मग्रंथिमत्प्रो
क्तं पवित्रं वेदवादिभिरिति। पवित्रकरणं तु स्मृत्यंतरे दर्शितं ब्रह्ममार्गः। अनंतर्गर्भिणं साग्रं सामग्रमित्याद्युक
तदर्शां यत्पवित्रं तत्साग्रं द्विविधं पा। आचमनोत्तरं संध्यावंदनब्रह्मयज्ञादिकर्मसु धार्यमिति।
ब्रह्मयज्ञोपवीते च ब्रह्मग्रं। पाणि धीयते। तोऽन्ये वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो नीयते इति पराशरभाष्ये।
वर्तुलो वलयसदृशः। एवमाचम्य संकल्पं कुर्यात्। तत्र संवर्तः। नत्वाथ पुंडरीकाक्षमुपात्ताघप्रशांतये। ब्र
ह्मवर्चसकामाय ततः संध्यामुपास्महे। आचामन्करदौ। रकूये ह्यरिणाम जलानं परिक्षिप्य समंततः। आपमा
र्जनं। शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकबिंदुभिः। त्रिभिः कुशैर्जलबिंदुसहितैः। शिरसो मार्जनं कुर्यादिति। इदं च
लाशयादन्यत्र स्नानयोः औदुंबरे सौवर्णे राजते कांस्ये वा महस्नानान्यत्र मेजलं कृत्वा मार्जयेत्। तदुक्तं भ
ट्टोद्य पुराणे। नद्यां वा यदि वा देवखाते तडागेऽन्यस्य पेपिबा। औदुंबरे पलाशे वा राजते ताम्रवेजलं। कृत्वा पात्रा
महस्तेन वा संध्योपास्तिं समाचरेदिति। न च वाससो जलं कृत्वा येतु संध्यामुपासते। सा संध्या वृषली ज्ञेया ॥३१॥
पोऽहतिदिने दिने इति दक्षोक्तवचनविरोधादिति वाच्यं। तस्य जलाशयपरत्वात्। इत्थं स्वशाखानुसंकल्पं कुशाना
मप्यभावे हस्तेनापि। नद्यां तु स्नानं नामकरस्थितेरिति मदनपारिजाते संवर्तोक्तेः। आपो ह्यवा पा ज्ञां

तरसद्भावे वामहस्तोदकनिषेचनं वक्ष्यमाणमिति। अथ मार्जनमंत्राः। सर्वत्र प्रतिमंत्रं स्या
दिकं स्मरणपूर्वकं कर्मकार्यं। आर्षं छंदो दैवतं च विनियोगविधिं स्मरेदिति संवर्तोक्तेः। यो ह वा अवि
दितार्षच्छंदोदैवतेनेत्यादिश्रुतेश्च। आगमाचोक्तं स्तु वरुणश्च सावित्री वर्तते यथा। आर्षं छंदश्च ऋषीश्चैव यत्तु
र्ष इति मार्जनमिति कात्यायनः। प्रणवेनैकं। द्वितीयं वा व्याहृतिभिः। प्रत्येकं मिलितैर्वा। प्रणवव्याहृती(ये) संवर्तः।
त्रिभिर्व्याहृतिमंत्रैस्तु प्रत्येकं मिलितैरपि। प्रणवव्याहृत ततः कुर्यादभिषेकं ततः क्रमैरिति। आपोहिष्ठेति प्रति
पदं चाप्यर्धर्चशः। आपो हि ष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः। नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निःक्षिप
त्प्रतिपादं त्वाद्योगरावक्षुश्चार्यमा स्तोत्र रुजये मिनवप्रणवेन वंति तिष्ठा। वाक्यानः कायजा दोषा
स्तजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिजान्। विष्णुर्वा शिवोसि। देहे न विद्या दीर्घं निर्दहेदिति। शिरसो मार्जनं कुर्यादिति कात्याय
नवाक्याद्धो दोषः। शिरसि मार्जनं कर्त्तव्यं। मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः। मार्जनार्थेन बलिकर्मणो
र्जनानि देवतीर्थेन कुर्यादिति। अथ न्यासः। संवर्तः। भूर्लोकं पादयोर्न्यस्य भुवर्लोकं तु जानुनी। स्वर्लोकं
ह्यदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा। जनलोकं तु हृदये कंठदेशे तपस्तथा। भ्रुवोर्ललाटसंधौ तु सत्यलोकं प्रवि
ष्टितानिति। व्यासः। ॐ भूर्विन्यस्य हृदये भुवः शिरसि विन्यसेत्। स्वरिति दंशिखायां तु गायत्र्याः प्रथमं पदं।
विन्यसेत्कंचयेनैव द्वितीयं नेत्रयोर्न्यसेत्। तृतीयेनास्यविन्यासे चन्न्यासो घनाशन इति। आचाम्य तं
ऽसंवर्त्तोक्तं प्रयच्छ गच्छ ध्यानिः। आरापापानाद्वीचमाह कात्यायनः। भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्य
याः। महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा। आपो ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्वरिति शिरः। प्रतिप्रतीकं प्र
णवमुच्चारयेदंते च शिरसः। एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह। त्रिर्जपेदायतः प्राणः प्राणायामः स उच्य
ते। कृत्वैवस्वरत्पेता व मार्जनजकरसांत्ताः। आत्पत्याप्युक्तिफलमाह। कश्यपामहावाह्यायस्ति सामहर
दिवानुष्ठितं सवितुर्वरेण्यमित्यादि गायत्री आपो ज्योतिरित्यादि शिरः। एवमेतस्मिन्समुदाये प्रणवमादौ प्रा

३८। मुद्राख्येच शिरसि तेनवा तत्र भूरादिव्याहृतिसप्तकादौ सप्तप्रणवान् गायत्र्या दावेकं शिर श्चादावंते च द्वयमिति
वंदशास्ति। प्राणायामः सह निरुद्धमुखनासासंचारि वायुस्त्रिर्जपेत्। समग्रां प्राणायामः। याज्ञवल्क्यः। गायत्रीं शिरसा
सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकां प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयम इति। मुखनासिकासंचारिवायुनिरुंधनं
गायत्रीं मनसा जपेदिति प्राणायाम इति विज्ञानेश्वरः। नासापुटसंपुटमध्यकारमाह मदनपारिजाते व्यासः।
अंगुष्ठेन तु दक्षिणां नासां पादक्षिणां पुनः। कनिष्ठानामिकाभ्यां तु वामां कृत्वा स्यसंपुटेत्। संपुटहेतु। काण्व छुतर्जनी
स्यांत संवेदी सामगायिनः। अंगुष्ठानामिकाभ्यां तुग्राह्या सर्वैरेव चर्चा जिरिति। काण्वउशा दोरक के देव्या
गायत्र्या स्तु शिरः स्मृतमिति याज्ञवल्क्यवाक्यादापोज्योतिरित्यादिकात्यायनवाक्यादर्जनीयंतीत्यादि
शादित्यशिरोमंत्रलिखनं चिंत्यं। ततः प्राचमनं। तत्र शौनकः। प्रायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्यश्चमेत्यप
पिबेत्। आपः पुनंतु मध्याह्ने पीत्वाचामं नं चरेदिति। छंदोगानां तु संध्याचमनं तत्राग्निश्च मादित्यश्च पुनातु
विप्रातः। रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनातु इति सायमिति गोतमकौशिकीज्ञ्यादिति मदनः। एतोऽनापति
ष्ट्लोलिंगोक्तो देवतो वा ततोऽञ्जलिप्रक्षेपः। कात्यायनः। करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्ज्य तत्र वा ज
दनायतनाखुवर्गत्रिः सरुद्वा घाम पुरां। आसस्य वायुनिरोधमयसस्पृष्टः संसेसकं कृत्वा नाऽनीय तास्पृष्टे
तिविकल्पो प्रसदेऽन्यायतस्तुरिति बोद्धव्यं। त्रिः सकृद्वेत्यत्र शाखाभेदाद्विकल्पस्तत्र त्रिरन्यः सभ्यः सकृत्
सामच्छंदो सकृद्देव वारमापताम खुरनायतावर्वात्रिर्वेति। अत्र करेणोत्पक वचनं नहस्तद्वयनिषेधाय।
मलक्संगतिच्छ हस्तं नासिकाग्रसमीपं ये दिति स्मृत्यंतरोक्तेः। ततो गायत्र्यांजलिप्रक्षेपः। तु श्यायां पूर्वोक्तज्जोति
ज्यहे त्रिकेषांजलिनं सरति कात्यायनोक्तेः। त्रिकं प्रातस्त्रयः सायं व्याहृतित्रय सावित्री। लघुहारीतदंड्जलिमि ३८॥
योकवचनं स्मान्त्वाद्विकसंध्यापरंन्यासः। कात्यायनीयमादा यगायत्र्या भिमंत्रिता। आदित्याभिमुखोत्ति
ष्ठन्स्त्रिः क्षिपेत्संध्ययोः। द्विपदमामध्याह्ने तु सकृद्देवदक्षिपेद्दिजातिभिरिति। अत्र तु संध्यायां प्रतीत्यहरिति

प्रातर्मध्याह्नकालपरं। सायमुपविष्टेनैव गेयंजलिप्रक्षेपमकर्तव्यः। सायमासीनः संध्यामुपासीतमातृवीरस्या
नंजयत्नाच्चपदः प्रवृत्ता ता विप्रुषो वज्रीनवंति ता विप्रुषो वज्री भूत्वा ताः सुरान पाघ्नंतीति बह्वृचब्राह्मणसंबोधका
ऽसं उपासने नैतिनालिप्रक्षेपस्योपजान्यात्तस्य सूतकेपि विधानात्। सूतके सावित्र्याचांजलिं क्षिप्य प्रजद
क्षिणां सूर्यस्य यंत्र नमस्कुर्यादिति हेमाद्रिमदनपारिजातोक्तेर्नित्वेऽसिः। तस्माहेदोगैः सायमुपविश्य वांजलि
मध्या. प्रक्षेपः कर्तव्य इति। यत्तु तिष्ठता तांजलिप्रक्षेप इति कात्यायनोक्तेर्निता न्यायशाखीयविषयः। ततः प्र
क्षे क्षिप्तमात्रत्यजलस्पर्शनात्। प्रायश्चित्तं वरुणमन्त्रो प्रक्षेप सूर्यस्य प्रांजलिं दत्वा प्रदक्षिणां कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विशु
ध्यति विस्मरणान्नात्मा सायमित्युपजलंरुयां। सूर्याघ्र्यदानरूपनिमित्तस्य सर्वजनविधामानत्वात्। ततः उपस्था
नं। तत्र कात्यायनः। उत्क्षिप्तमिति शस्त्रेण येनोपतिष्ठेदनंतरं। संध्याद्वयेप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः। प्रा
ध्ये चेद्रुतुपर्यस्याविज्ञात्वाउ आदित्यं वाऽज्ञपेत्। तदसच्च सच्च कपाहैवक पादद्विपाद पि। कुर्यात्तु तांजलिं वाऽपि
पा र्वानुरूपिका। उदुत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामितिसूक्तद्वयेनोपस्थानं सायंप्रातः कर्तव्यं। मध्याह्ने तु उदन्ति
द्विरूढयालैतरंवि भ्राजृह हविबहुलित्वादिरहृइ याजुपेत्। उपस्थानं शाखापेक्षयापाठ्यः प्रकाराः। ज्ञानपि
सत्कपाल्हिः। तस्माज्जपादद्वयगुरुफेनलग्नाग। एकपात्। एकपादस्थोवाऽनाईपात्। एकपाद
स्यार्हता गरुत्व। एतदुत्तरोचरफलातिशयः। यत्रस्थाल्हृच्छ्रूयस्त्रामित्यादिवाक्यात्। आतः स्वल्पिका
र्हलिह स्तः। सापंरुतांजलिः। मध्याह्ने ऊर्ध्वबाहुः। हस्तान्यासास्तिकरूचाक्षात। तिष्ठेदिवाकरे। मध्याह्ने
दुस्सजूब्रांहूसा यंमुकुलितोकरा विति कश्यपपाचकात्। तत्र यशोहेमचामात्यादिसनावमारोहमितिय
शस्का मसस्त्य यनकामेनाचार्योक्तमुपस्थानं कर्तव्यमिति केचित्। गिरागोपनासपूर्वकंयेनकाम्यानां
केर्नरामार नः कृतोनवतितेनैवेदं कर्तव्यमिति विगम्यते। आचार्यैः सिद्धायाउपविष्टचात काम्यत्वाच्च। गायत्रीः
कामानामनादेशे त्रिरागमुपवासइति विधिज्ञाहलसारदर्शनाच्च। अथ गायत्रीजपविधिः। तत्र कात्यायनः।
तिष्ठेदरदयनात्सूर्यं नित्यामनमिशाश्चितः। आसीनोदयनाच्चान्यां संध्यां सवित्रिकंजपादिति। सवित्रिकं मार्जन

गकरस्तो यं प्रस्तारैर्यो न्नर्तुवरस्य भसावित्रीं चरती यचेति। अत्र काम्यापनाचार्ये व्याहृत्यादाने वगरणो श्रा
रत्नाकथनादेकस्वचोऽश्री चोर्याकांतरदर्शनाच्च। प्रणवो व्याहृतयः सावित्री चेति हारीतः। प्रणव व्याहृतिषु
तां गायत्रीं च जपेत्ततः। समाहितमना स्तद्वर्ती मनसा वापि विचिंतयेदिति व्यासः। चतुर्था याज्ञवल्क्यः। तर्जे वजगात्रा
प्राह्या गरहस्योर्जपकर्मीहो। गरहस्यवचनजप्त्या सान्येवब्रह्मचारिणिः। तथा। प्रणवव्याहृतिपुतां स्वाहांतां होमका
मीति। हृकेरो वजपः कार्यो जपयज्ञसिद्धयेति। याज्ञवल्क्यः। उपचारीत सावित्रीं डात्यागानारकोदयात्। संध्या
ओंकारे वंदित्तिष्ठेदा सूर्यदर्शनात्। प्रत्यक्रूप श्रिमालिमुखवन्हासीनः सायं। प्राक्कूलवान्मिमुखो लिष्ठन्नि
तिप्रातः। तिष्ठंश्चदीक्ष्मास्रोर्कं जपं कुर्यात्सप्ताहितः। अत्र न्यप्याप्राङ्मुखः कुर्यादिति मदनपारिजाते मध्यांह्
विषयमेतत्। जपकाले हस्तधारतो शौनकः। कूलो चानौ करौ ज्ञातः सायं चायोमुखौ करौ। मध्ये तिर्यक्कृते
ओंकौजपस्व मुदाहृतं इति। तथा प्रातर्नालौ करौ खलामध्याह्वे हृदयेस्थाः। सायंनासाग्रेयत्र मीलितं त्रिविधं जपलक्ष
र्यां। जप्यजपसंख्या। तत्र पराशरः। ष्ट्याचार्यः। ततो गायत्र्यष्टशतमादौ स्रुचेति। अन्यष्टोत्तरशतं नित्यं थः
तस्माकं लत्रयमष्टोत्तरशतं जपः कर्तव्यो होमकालानुरोधेन। होमकालातिक्रमे न्याय्यमानेकान्यपीया
कार्यः। स च करमालया कार्यः। पर्वभिस्तु जपेद्देवीमन्त्यगानियमः स्मृतः। गायत्र्या वेदबीजत्वाद्वेदः पर्वकृतीय
तरतिकच्चात्। तत्र पर्वस्वरूपमाह नारदः। त्रिरेखा यत्र दृश्येत सत्पर्व तत्र विनिर्दिशेत्। अस्य पर्वेति विशेषः। शेष
मंतरमंतरमिति। करमालालक्षणं मदनपारिजाते। अनामिकायास्तु मध्यमादिपर्वतीक्रमात् त
र्जनीमूलपर्यंतं जपेद्दशसु पर्वसु। मध्यमादिद्वयं पर्व कीले विवर्जयेत्। एतं मेरुं विजानीयाद्धूलि
(प्योग्रे) हं ब्रह्मणा स्वयं। कोर्गुष्ठोंगोरौपिकृतं यकृतं मेरुलंघने। असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निःफलं भवेदिति। कालाप्यसंके
षु णः। तत्र योगीश्वरः। कामं संध्यांगस्तोत्रगायत्र्या मत्स्रुतेन च। पश्चात्संख्येन नवाप्येन ब्रह्मा नाम्नोपतारविः। सं
ध्यात्रये यथाकालं मूलैः कार्यः। ततः उत्तरे शिखरे इति पठित्वा विसर्जयाचमनं कुर्यात्। जोडने हावने दानेनुपचारैः ॥२९
अतिगृहे। संध्या पापं अनुपानेन पूर्वं पश्चाद्विरावमेदिति स्मृतेः। ततोऽग्न्याहरणादी नीचाहोमादि कुर्यात्॥ इति सं
ध्याविधिनिर्णयः॥ एवं संध्यां कृत्वा प्रातर्होमं कुर्यात्। तत्र दक्षः। संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते। स्व
यं होमफलं यस्मात् दन्योनन विहाते। आचार्यहोमसंगान्ध्या पानादुत्सुपक्रमेणात ॥ वैश्वदेवादीनित्याचार्यचाल्कायणसायमारि

प्रातरंतमिति कात्यायनवचनाच्च अग्नौ होमस्य प्रादुष्करयाकाले होमकालो धन्दावसिथ्यप्रातर्होमस्यासिपी
पते। तत्र प्रादुष्करणहोमयोः कालमाह। उदास्तमयाद। अग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं जुहुयात्। सूर्य
स्यमनकालात्सूर्वमयोः प्रादुष्करणं कर्तव्यं। अस्य छादितमसमादूरीकृत्यानेः प्रज्वलीकरणं प्रादुष्करणं
कालमाह कात्यायनः। सूर्येस्ताशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिः सदा गुलैः। प्रादुष्करणमग्नीनामिति। अस्तमिते साय
माहुतिं जुहुयात्। अत्र चाग्नितस्यालक्ष्यमाह कात्यायनः। यावत्सं प्राप्यन्नात्यंते नक्षत्राणि सर्वतः। नव लो
हिति ... विति तावत्तु ... ध्यानहूयते। पावद्दिवि स्फुटान्नि स्फुलानिर्वचनकृत्यग्नीनगकाश्यंते संध्यारागश्चनत
श्यति तावत्सायं। तस्मात्कालेः एकतनदक्षो दध्योन दक्षजद स्तोनं। सर्वनक्षोद यः प्रदोषः। निरुद्धवेला निशेति
सायं होमकालोत्तुकालात्पीयते। इति सायं होमकालः। अथ प्रातर्होमकालः। तत्राचार्याः। पुरोद
यात्प्रातः प्रादुष्कृत्योदिते ऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयात्। प्रातर्ना स्रोत्व दर्शनादिति कात्यायनः। अहरुद्गाकिर
णाकृतां लक्तासूर्यस्याप्यदिशीत्यर्थः। उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिर्हितव्यात्। अत्रापि केचिनुदितपक्षस्वीकारे
सर्वदा नोनुदित एव होमः कर्तव्यः। उदितपक्षस्वीकारेउदिते एव। स्तूपं कालानुनिर्वापः। अपरादे नतास्तपा
नादौ वि युतताः। पक्षौ सा एव सर्वदा स्तैतीनि यावकालात्। कालो उदितानुदितादिः। उदिते नुदिते चैव समयाध्युषिते
तथा। सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिरिति मनुवाक्याद्दुदितानुदितसमयाध्युषितेतित्रयः प्रात
होमकालाः। एषां लक्षणमाह संग्रहे। रात्रेः षोडशभागेन ग्रहनक्षत्रभूषिते। कालेनुदयंतं विजानीया
द्धोमं कुर्यात्द्विजसत्तमः। तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमंडले। रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितं तु सः। रेखामा
त्रस्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः। उदयं तं विजानीयाद्धोमं तत्र प्रकल्पयेदिति। उदितहोमकालो वधिमाह का
त्यायनः। हस्ताद्दूर्ध्वं रवि र्यावद्गिरिं हित्वा न गच्छति। तावद्धोमविधिः पुण्यो नात्येत्युदित होमिनां। प्रदोषान्तो होमका
लः संगवांतः प्रातरादित्या अग्न्याधानः। संगवस्त्रिमुहूर्तास्मात् कालादुपरित्रिमुहूर्तकः कालः। आसंसवपरमतत्। इत्ये
पासंतवेवदर्पमासंवेगौगमादिरन्यगो सायंप्रातर्होमयोर्दर्शपूर्णमासयोर्वाहिकं वाहोतारं वा नातिगच्छेत्। चेत् कु
र्यादि सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्या प्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति। गौराकाले पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वप्रायश्चित्तं कु

४० त्वाकार्यां एतत्सुश्लरोंश्चापश्चिचाजकररो निरूपयिष्याम ।। इति होमकालः ।। अथ यद्धोमीयद्रव्यमुच्यते तत्रा
चार्याः । तत्र चारुर्वैरविष्ठास्यान्नस्याग्नौ कुरुयात्कृतस्य चाऽकृतस्य चाकृतं नैमित्तकान्यानुकुरुयात्मोदकं कलशा । हविष्यमा
ह कात्यायनः । हविष्येषु यवामुख्यास्तदनुव्रीहयः स्मृताः । हविष्यमप्यवाश्रेष्ठाः । तदनंतरं व्रीहयः । षष्टिकाद्याः ।
कृताऽकृतस्य लक्षणमाह सप्रयोगे कृतमोदनसक्त्वादि तंडुलादि कृताऽकृतं व्रीह्यादि नाकृतं जगत्कमिति । हव्यं विधा
न्ये । यवव्रीह्यादि । अरु तं वेद्रव्वविततदाश्रुद्वारके नप्रकाल्पात तपसंशोष्य होममाचरेत्पयोगयं । स्मृत्यर्थसारे । पयो
दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतंडुलाः । सोमो मांसं तैलमापो दशैतान्याग्निहोत्रके । स्यादग्निहोत्रेव कुलसंस्कारोम
न चार्त्रितः । यद्वान्निःश्रोत्रसांतेषां मांसमोपासनेनस्वाशालिश्यामाकनीनारव्रीहिजो धूमपावकाः । तत्स्वरूपेणापि
होतव्याः स्वरूपेणाववैतलाः इति । अथ चायाः । अथ यदि दधिपयोयवागूं वा केचसेन वानरूस्थाल्पाचारुके वैरा
काहोतव्यमिति शेषः । दध्यादिद्रवद्रव्यां कंसेन कांस्यपात्रेणाचरुस्थाल्पोत्कलकेराग्यां जकृचेराव होतव्यमि
त्यर्थः । द्रवद्रव्यकठिनद्रव्ययोः प्रमाणमाह कात्यायनः । पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिकाकंसादिनाचेत्स्रुवपूरमा
त्रिका । अंगुलीनां द्वादशपर्वाणि । यथा पूर्वं तेतावन्मात्रमापराग्याहुतिः । होमपर्याप्तहोमद्रव्यसंचरेदंप्रमाणं ।
एतस्मान्न्यूनप्रमाणांतरदर्शनादशाकविषयं तदिति । स्मृत्यर्थसारे । द्रवं स्रुवेण होतव्यं पाणिना कठिनं हविः । अपि
शाब्दं यवानांच शतमाहुतिरिष्यते इति । स्मृत्यर्थसारे । एषु पन्नेषु कस्यचत्सं षष्टिराहुतेः परिकीर्तितं । तिलानां तु तदर्द्धं स्या
त्तदर्द्धं स्याद्धृतस्य लिति । एषु पन्नं व्रीह्यादि । यावतिप्रदेशउक्तसंख्याका । तिला स्तिष्ठंति तदर्द्धदेशव्याप्ति च तामा
कृतौ न्यत्र चरितिमदनः । प्रस्ये पन्नं चाचत्रुः षष्टिमितिकेचित्तदुं । प्रसृयः षोडशपलात्मकः । अथ चरुधीनि ।। मात्स्यकौर
वंजोरादिसवालान्तिवर्जयेदिति कात्यायनः । गौरः सर्षपः । आदिपदान्माषमसूरचणकृकुलत्थादयः । इति होमद्रव्या
णि । अथ समिधः । पालाशमः समिधः कार्याः खदिर्यस्तादलाभतः । शमीरोहितकाश्वत्थस्तदलाभेविभीतसाविति सेदीन
सिः । नत्पा । पालाशः खदिराश्वत्थश्चोदुंबरजातयपि । अपामार्गार्कदूर्वाभिकुशाश्चेत्यपरेउरवः । अन्यदिच्छामाम
यामिकातरां निरूपयिष्यामः । इति समिधः । अथ होमेऽधिकारिणः । तत्र मुख्यो यजमानः । तत्र दक्षः । होमे यत्फलमुद्दि ।।४०।।
ष्टं तु कृतः स्वयमेव हि हूयमाने तदन्येन फलमर्द्धमपद्यतेति । प्रवासादिनासंनिहिते यजमाने पत्नीपुत्रश्च कन्यका
वीति स्मृत्यर्थसारे । अन्ये माहदक्षः । ऋत्विक् शिष्यो गुरुर्भ्राता भागिनेयोथवा विट्पतिः । एतैरेव हुतं यत्तु तत्कुतं स्वयमेव हि हीति ।

विट्पतिर्ज्जामाता । तथाचषट्त्रिंशन्मते । ऋत्विग्भिः शतकृतान्होमानेकः । शिष्यकृतो वर अष्टौ शतकृतान्होमानेकः पुत्रकृतो
वरः पुत्रे । शतकृतान्होमानेको होमःकृतो वरमिति । तत्र सलिंगादिनादंपत्योरसमद्दं न होतव्यं । अथ समासकृतुदं पत्यो
हितयं । नर्लिंगादिना । उभयोः प्रयासमन्वहोहं न वे कृतामनन्यमिति कात्यायनोक्तेः । मदनपारिजाते । सन्निधौ प
त्नमानस्याकृदेशस्यागकारकः । असंनिधौ तु पत्नीस्याकृदेशस्यागकारिकेति । इत्यधिकारिणः । अथ होमविधिनि
र्णयः । अत्रागतस्यहोमेऽकर्तृत्वं संशितेति । द्विजहोमः । द्विजहोमेकर्तव्यतामाह कात्यायनः । न कुर्याद्द्विजहोमेषु द्विजः परिसमूहनं ।
वीरूपाक्षजपं चैव प्रपदं च विवर्जयेत् । द्विजहोमेषु होमज्ञात्रमात्रमायेषुज्यो ब्रह्मा केचुसापयमानतः सोष्ठांतीहोमादिषु
दर्भैसमायमित्यादिमिमंत्रैः परिसमूहनं न कुर्यात् । विरूपाक्षमपदजपौ च न जपेत् । नात्र परिसमूहनादीनीतिरवादिरु
कोहो । पर्युक्षणांवसर्वत्र कर्तव्यमादितेन्विति । अपि तेन चोमदेव्यस्यगानं कुर्यात् । त्रिचेषुर्वा । सर्वत्र द्विजहोमाज्य
तं नवरूतं विष्णुपर्युक्षणं वामदेव्यागानं च कुर्यादित्यर्थः । एकसाध्येषु वर्हिः ध्रुवस्यानपरिसमूहनं । नोदगासा
दनं चैव द्विजहोमा हितेऽभारप्रति । एकसाध्येषु एककर्तृकसाध्येषु । एनि वा कैः द्विजहोमेपरिसमूहनप्रणदिकपादग्जे
पवर्हिःस्तरणोदगासादनादीनि न वं नीतिचेति । पात्रासादनं जातेभ्य उस्तरणं च वेत् । एकपात्रं वर्षसाध्य
याग्नौ यवचेतदिति वक्तव्यो तु द्विजहोमे ध्रुवस्तरणानि भिषग्धाः । अग्निमुपसमाधायकुशैः समंततःपरिस्तरेदयुग
दितिस्तरणे पदेशात्पूर्वं यानि साधनानि होमचैत्रदेवादीनि तेध्वस्तरणं न । यथास्तरणस्याहोमकार्यमिति चेद्वर्णसाध्यतया
परि चीनामापि । अतस्तु स्यकार्यसाध्य दिचीनामपि निरत्तिः । नित्यहोमेऽहितीकर्तव्यतामाहरावायाः । अग्निमुपस
माधाय परिसमुह्यादक्षिणतोऽग्नेर्ब्रह्मरतिः । अग्निमुपसमाधाय होमकालस्मृत्वा समर्पयेदं चनसंदेहे । पराससिध्य
पासमुह्य विक्षिप्तां मारतो कीरू त्यदक्षिणतोऽग्नेर्जु तरूत्वाच दधमानां कुर्यात् । अग्नि परिसमूहनं विद्धि चावय
वान्तरे कुञ्ज कैर्सतमाग्नं न तु समंत्रकं । पूर्वो क्त व्याकरणात् । अतश्च विद्धिदत्वा च यनोपावाहस्या नानाः ।। नमुष्कृकेश
कुश्याज्ञानि पातितञ्जानुकूः । अनिपातितजानोस्तु राज्ञोसे हूयते हविरिति चापस्वानुपातोऽनियतः । काम्यवते
ष्ट्रं पूर्वं सुवेवरतीवदयमासावाकाम्यकर्माद धर्मेन प्राप्तिसर्वेषु नित्यनैमित्तिकेषु न्यूनपोतवदितो । स्वरूपविधिस्त
शैचा । पुत्रादगैस्त्रीमो ग्यचौपारातीप्रतिष्ठापोदः । रूमेनं जा मरः इति चस्वंतंराज्ञोप्यनमितिदिचेति । मंचौ । अंगुगलो । नितरां
सोन्यचौ । अतिशयेन न्यूनगता वित्यर्थः । अतएव कात्यायनः । दक्षिणांकामतो वाह्यमात्मातिमुखमेवच । करं करस्यकुर्वीत

४१ करशोन्यं च कर्त्तारौ। वामहस्ताद्बाह्यतो दक्षिणं हस्तमानयामुखां गुरुत्वग्रं कुंडस्य वायव्यकोणे सन्यस्य वामगमनमात्मानि
मुखां गुरुत्वग्रं कुंडस्य निर्ऋतिकोणे सन्यस्यान्यं च कर्म कुर्यात्। एवमेव दक्षिणहोमान्ते अत्र वरुतं गेषु स्वथो जवमि। तदनंत
मंजलिमदक्षेपमात्रूष्णीं कायाः। दक्षिणाग्निमदितेनुमन्यस्वेत्युदकांजलिं प्रसिंचेदनुमतेनुमन्यस्वेति पश्चात्सरस्वत्य
नुमन्यस्वेत्युत्तरत इति। अदितेनुमन्यस्वेति मंत्रांते कुंडस्य निर्ऋतिकोणादारभ्य प्राक्संस्थं प्राग्ग्रे च्योतो अनुमतेनुम
न्यस्वेति मंत्रांते पश्चान्निर्ऋतिकोणादारभ्योदक्संस्थं वायव्यं तं सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतो वायुकोणादारभ्य
प्राक्संस्थमैशान्यंतं प्रसेकः कर्त्तव्यः। यच्चापरिचयोनिध्वीयं ततं तथाहं सामान्नौंजलयोऽनाविद्धि द्वाः प्रसेकव्याः।
कर्मग्रह्यासंग्रह रूपम्। परिधीं स्तुनकुर्वीत गृह्याकर्मसु याज्ञिकाः। उदकांजलयश्चात्रस्तोवै परिधयः स्मृताः।
तोकृत्कायाः। देवसवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्षेत्सकृदा त्रिर्वा निर्युक्ताः तान्यातिहरन्तु सिपर्युक्षेन्होमी
यमिति। पर्युक्षणां तान्यातिहरन्तु पर्युक्षणां रंजकारे वर्ह्यातः समानिकोरिं कुर्वन्निति। अनिपर्युक्षणहोमीयं।
होमीयं द्रव्यं पर्युक्षणां प्रदाय प्रथमं कुर्वन्पर्युक्षेत्सकृत्त्रिर्वा। ततस्तूष्णीं समिद्धोमः। तत्र कात्यायनः। समिदादिषु
होमेषु मंत्रदैवतवर्जिता। पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिधं दुवदिति। ततनां चार्याः। अग्नये स्वाहेति पूर्वार्धे हवी
मुत्तरां मध्ये चापराजितायां चदिशीति साप्यं। अग्नये यतीन्या हुतीरग्नौ मध्ये होतव्या। वेशान्यानुत्तरा। उत्तरां प्रजापति
देवताकां। तूष्णीमिति मानेन मंत्रोच्चारणायां। तस्य चनमानेऽनाक्षीः प्रजापतिरेनावत्तस्मान्नान्यो पत्नीमानसा जुहु
यिमनोहि प्रजापतिरिति विधिर्ब्राह्मणाणं काकारात्। तस्मान्मानसोपि होतव्यो जपः। अग्नये प्रातः सूर्याय स्वाहेति पु
वलिस्तूष्णीमनोत्तरां मध्ये देवान्पराजितायां चैव दिशीति। अग्निजापाशाश्च सायंतो मोपानहोमाद्रव्यं नो धकः। तस्मा
सायंहोमे मिश्रद्रव्ये प्राजातहोमः कर्त्तव्यः कर्त्ते कलत्वात्। यद्वा पार्श्वे। सायंहोमे मिश्रद्रव्यं प्राजातहोमे भक्तद्रव्यं चेदिति।
प्रातर्होमीयं द्रव्यं च करतो विंदते धनमपि तिविशेषः। अग्निमंदुकाणं। गौरी पूर्वाहुतिरिति विशेषः। अपि भ्रमाच्च माया
नु पर्युक्षणतश्चोदकांजलीन्प्रसिंचेदन्वमंस्था इति मंत्रविशेषः। प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापां शेषं। निनी
पा२ यति। ~~क्षिप्तं तेन मसं पुन~~ पूरयित्वा। अन्वमंस्थाः प्रतिष्ठाप्य चैपयित्ता। अपां शेषं। होमान्ते सूर्यं मग्नेरुत्तरतन्यस्तचाम ॥४१॥
सस्पामपां शेषं। निनीयति: क्षिप्तं च मसं पुनः पूरयित्वा चमसं प्रतिष्ठापयेति। तमेव पूरितं च मसं अग्नेरुत्त
रतः संस्थापकोप्यर्थः। तत्प्रातः स्थापनस्य पश्चार्थकर्मणो तेविदितं काम्यदेयं गाचेदित्यर्थः। अग्रजसुखाच नो धाना

र्थायदक्षिणमग्नेहोमस्पतिकर्त्तव्यताक्षोवैरूच्यंते॥ अग्निचम्यंजाग्रमामध्यां तिलमंत्र्यापस्तात्। परं। तानिरगो
रूपसंचारं देशकालानुकीर्त्तनं। कर्त्तनासमनुष्ठायपक्रिषाद्धतिकोच्चरेत्। अग्नेरुदगपांपूर्णीमसंधिन्यस
बुधः। संचारं पुरतोमस्ये स्तस्मादीशानिवेधनात्। यथाकोरूपं सर्वत्रादि दक्षसेकस्तं तस्यपृष्ठे। अग्नापर्युक्षणां
लासमिद्धा समंत्रकः। समाहितमना पुरस्तात्हुत्वा च समिधं दक्षिणतः। पर्युक्षणांतं पुनः कृत्वात्र सेकः पूर्ववत्तो
विन्नाव सुपरिक्रम्याचमसं निनयेद ध्यातं पुनः पूरयित्वाद्विर्नामदेव्यं पठेत्ततः। विज्ञावसुं नमस्कृत्य यत्रिवत्निःश्रे
तिनकिंतः। प्रोक्षोमयाहोमविधे निर्म्यो योगयथामति। बालचक्षुष्मितानिदं संशोध्यांहि दयाकुलिः। अपास
यं होमांतरं समापठनमाहगोत्निजः। एवाउवाजा एव्यर्विदुद्वत्रहादद। ऋजुनीतीनोवरुणाः। पात्युजाद
श्यायाती। उद्धरमित्रावरुणाः सूर्यचारुत मितेऽदोत्। अस्तमितेतिसायंहोमोत्तरमिमस्पर्शः। होमस्यकाजा
ग्नोलेनजोपनपान्। एजोउवाजा एव्योमितसंविशंक्य दोगपुंजीतेतिविधिवद्गात्सारोपि संवेशनकालेविधाना
ग्नो। उदितेयद्यकत्रत्रहविति। एतदप्रेप्रातः संध्यावंदनोच्चरं वेदितव्यं। अप्नीतिप्रदर्शनादितिवाकुरुसूर्ये
ना दयावर्णकालतः संध्याविधानेन। अनहिः कर्मणां विडाः संध्याहीनरतीयकाकाञ्च अग्नाचार्यः। एवमत अन्वेग्रहे
नो जुहुयाद्वा। एवमुक्तप्रकारेण गहरहः। गृह्योसमाचरेत्। होमपेद्वा होवैयैपु आदिनाहायचयेद्वाहायचयेदस्यजहि
कृत्पः प्रवासाशक्तविषयः। सूतके च प्रवासे चाशक्तौ श्राद्धभोजने। एवमादिनिमित्ते तु हावयेदिति योज
येदिति कात्यायनोक्तेः। प्रोषिते पायवाशक्ते स्यामिन्यन विकारिणि पुत्रेण वा। तत्र चाप पत्नी। शिष्यो वा जुहुया
द्विरिति स्मृत्यर्थसारका कार्या। विपत्कालेप्याडीनावरूप्या ब्राह्मणस्य वा विनसापंजातहोमो कुर्यात्।
नापा[illegible]पुरा हरतिं। अग्नाचापितिआहलगा चा कुत्रापनापापशब्दं। ब्राह्मणाः कर्पशिष्टा चदंति। कामं गृह्योप्ये
नीजुहुयात्सायंप्रातर्होमौ गृहे: पत्नीग्रह्येष्वग्निर्न्नवतीति। कामं रूद्धया। गृह्यात्राचसर्वो। आचार्येर्गृह्यरोपादा
नात्स्मात्रयाचे वपन्याहोतस्यां नश्रोते। नचैक न्यानयुवती नाल्पविद्योनवालिशः। होतास्यादग्निहोत्रस्यनार्तोनासं
स्कृतंतथा। नरकं हि पतंत्येते जुह्वतः सच यस्यतत्। तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारग इति मनुवाक्यात्। प
त्नीकर्तृकहोमे तूष्णीं जपपर्युक्षणवर्जितः समिद्धोमपूर्वकमाहुतिद्वयात्मकएवविधिर्भवति। पत्नीकन्याचजुहुया

४२ द्विना पर्युक्षणा क्षि पाणिनि ति स्मृत्यर्थं संस्कारवाक्यात् । पर्युक्षणावर्त्तं पात्री ऊरु याधिति रवादिरग्रह्य वा काञ्च वैश्वदे
वेपि समंत्रकं मा कुर्ति दुर्लभं पं कुर्वा अपमंत्रकं कालिदानं च चौर्यं । सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमंत्रं बलिं हरेदिति मानवो
क्तेः ॥ इति सायंप्रातर्होमविधिनिर्णयः ॥ ॥ अतः परं वेदाध्ययनाध्यापनादिकमाह्निकं ज्ञातं सर्वमन्मनोः वगांत
ख्यं । विस्तरस्त्वग्रे वक्ष्यते ॥ अथ पञ्चमभागे कृत्यं स्नानसंध्यातर्पणानि तत्र गृह्य नगं वा गोभिलः । अथ स्नानवि
धिं व्याख्यास्यामो नदीदेवखातगर्त्तप्रस्रवणादीनां त्वाश्रयोदेशे मृत्तिलकुशगोमयाहृतं तमुपकल्प्यानघः
असिद्धाः । देवखाते देवनिर्मितः खातः पुष्करादि । गर्त्तः । गर्त्तस्य लक्षणमाह कात्यायनः । धनुःसहस्राण्य
ष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः । अष्टसहस्रधनुर्ग्रहणाद्योजनं । मा
र्कंडेयपुराणे । चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो नलिका तद्युगे नृणां । क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे गव्यूतिस्तच्चतुर्गुणा । द्विगु
णां योजनं तस्मात्प्रोक्तं संख्यानकोविदैरिति । प्रस्रवणं शैलनिर्झरस्तं । तत्र गत्वा जलेन तद्देशं संशोध्य शुचौ देशे
मृत्तिकातिलकुशगोमयादीन्स्थापयेत् । धारा च्यवाने पञ्चपिंडानुद्धृत्य । परकीयतडागे मृत्तां च पिंडोस्तडा
गाद्बहिर्निःक्षिपेत् । पंचपिंडाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिषु इति स्मरणात् । नमस्कृत्य तीर्थं पावकानः सरस्वती
ति । पावकानः सरस्वतीति मंत्रेण तीर्थं नमस्कृत्य । पादौ वास्य मृद्भिः गंगा शिरः कल्योपविशेत् । ततज्ञमः पा
दोनेकं गुदं रस्तो करौ च द्वः । शिरसा पा । प्रक्षाल्य मृज्जलैः सम्यगाचम्य विधिमाचरेत् । तत आपिना स्य चः शोचं
वामा करिरा । धर्मविद्याः दैरां रहस्तमनः । शोचेन योजयेत् । वासेन पाणिना तद्धा ते सद्धैन शौचयेदिति चवनात्
बद्धशिखी यज्ञोपवीती कुशहस्तः द्वौ द्वौ दक्षिणहस्ते सव्ये त्रीनेवमुक्तप्रकारेण श्रुत कुशत्रयाचीतस्नानस्य विधि
माचरेत् । अत्रापाचाद्यैः सकुशहस्तेन वा च मनमुक्तं । काषसप्तव्याहृतयः सप्तस्वः सावित्र्यानुमंत्रितं सकुदुद
केमाचामेत्तत्राचम्यापो यथाविधि । अथ पठन मनानंतरं उल्लेहस्तेनादाय सप्तव्याहृतयः सप्तस्वचैः सावित्र्यानु सरु ७
मंत्रितोदकेनाचम्य स्त्रीवारद्वयमा । चामेतां कर्मोंगासमतद्वचसनो । पुनरुपदेशात् । अध्यदेवता तिसंधिं स्त्रवा ॥४२॥
देवतानिर्संधिं नारायणां वरुणां स्मरेदित्यर्थः । सहस्रशीर्षा घृतवत्यश्वक्रांतादि स्मातिं सौलिंगिकाः मर्त्तिकामादाय पास्यशीर्षे ।
इदं विष्णुर्विचक्रमइति षड्कूलेन तांस्त्रिदंडलेनाउँरुत्वा लोडयेत् । उद्वयंतमसस्परि उदुत्तमं मित्रिंती ड्वौपारारू ल्लादि

स्यमवेक्षेत । मदालिपिकरायुह्यौ कुर्यात उद्वयं तेत्यादि मंत्रा त्यां सूर्यमीक्षेत् । उद्धृतासि वराहेणेति मासीति च प्रतिलोमानुलोम
निम्नशिरवा । उद्धृतासीत्यादि मंत्रद्वयेन मस्तकादीन्येगानि प्रतिलोमान्यालिंपेत् । प्रतिलोमानुलोमास म्मुखस्त्री नात्यर्थः । द्वि
रितये बारत्तारूत्या । नाभेरूतं क्रिया परिपाटी । द्वितीये वारं सह हस्त्राणि गंगा लेपनां तस्मनेनैव विधिनाकर्त्तव्यानित्यर्थः ।
गावश्चिद्वासमन्यवरत्यनेन जाम यं गात्रे पुरूस्मितुल्कावत् । गावश्चिद्वा समन्यवरत्येन मंत्रेण । इति कानदिति यात्रयाजो
मयस्याप्तिवार द्वय माचे यन मितिनाशंकनीयं । गोत्रेषितिपदोपादानात् । सर्त्तिकावत प्रतिलोमं गावा लेपनं कर्त्तव्यमित्य
र्थः । कर्त्तव्य स्मृत्वेतिति: शुक्रा चमपर्शरांत्रुमूलं । शुक्रा च मपर्शराउलव्यातिरेके साना नाजलेरत्यर्थ: । मुखनासिका
श्रंवादि वा पुं निरुध्यायं ऋत्प: कार्यरतिरद्वाः । युक्तं चैतत् । रुध्यूरनूय स्त्रेवफलं चूय स्वाल । ततो देवता निसंधिय
चा । उक्ता र्थीनानि मात्रे उलेरिय्यात्वा शंनोदेव्याभिष्टीयति: पावमानीति स्वर-स मंदरीतिरेतोभ्यिं उंतछ इवामन
कि इं इत्यतुचतरानित्यानि सौ लिंगः पवित्रवतीति मार्र्जयेत् । पावमानीति रूपा सोपा यता नरस्त्वादिव हि ऋचमानसंबोधि
तीरिः । पः पावमानीत्यादिका: पवमानीपदयुक्ताः पावमान्य इति केचित् । तद्ब्राह्मणा वाद दर्शनात् । तरस्य मंदीति
रिप्यत्र बदुर्क्तंशक्तु वरयपरं । गोतमादि स्मृतिषुत्याद दर्शनात् । एतोन्विंद्रं स्तव इह रा नैन इंद्र शुद्ध स चोर पिम्हे रांग्गुन
रासंदिता यातस्तासामरुक्कृत्यात्मकत्वात् । पवित्रवतीति: । पवित्रपदयुक्तानि लिंगानि । पवित्रवतीति: पवित्रसहिता
लिरितिके चित् । ति: अपयपा मंरुत्वा ति: कृत्य ॥ सूरादितिः संध्याकारस्तोद्धृमकारेरा त्रिः प्राणायामं कृत्वाच
रा कुर्त्या । सहस्त्रशीर्षेति तृचेना चमर्षणोजपेत् तसिंरा कृत्वा चम्य । दर्भान्तर्ज्जलेन उपग्र नासिका: सहस्रशीर्षेत्यादि
कृत्वा यं मुखना सिका संयाविवा मुद्रा निरूधं स्यजप त्रिशक्रत्वा वामेत् । पुनः शंनोदेव्याभिति मार्ज्जनं मार्ज्जनं । पुनः
शंनोदेव्याभिति क्रौशिरमार्ज्जनं कुर्यादित्यर्थः । ज्ञात्मा सः जपकरराम माद्य र्थः । ज्ञायातित्या वस्संख्यासुपासीत । आप
स्नानानंतरं नित्यवत् यथाविधिना पूर्वोक्तप्रकारेण । ज्ञानपद्जोरपत्नीतरारिग रु वा मेष्वाति सौलिंगाः सवितुरुपस्था
नं । ज्ञांज्ञलिप्रक्षेपोत्तरं तु ल्य चित्रं देवानामित्यादि रुम्दु घोपस्थानानंतरं । मधुमत्तोदरामीत्यादि ऋग्भि: सूर्यमुपतिष्ठेत् ।
नमो ब्रह्मणा इत्युपजाप्य चेत्येव मंत्रेणाग्निस्त्वपातिति निर्वाने ताः तर्पयेत् । उक्तमंत्रैः सूर्यमुपस्थाय तर्पणमारत्नेताः
तनमोब्रह्मणा इत्यादि वे मत्र धाय्य सोपजापचे यं तं कृतकरसंपुटः पठित्वा श्रुक्के शिखेः कुशाग्रेदेवतीर्थेनाग्निस्त्रप्य

आपं गौ

४३ लित्यादिनिर्दिष्टो स्तर्पयेत्। गौतमः। श्वेतैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् शबलैस्तिलैः। पितॄंश्च तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पयन्सर्वदा द्विज
इति। अजशृङ्गादिग्राम्यसुकानां तिलानामसत्त्वे क्रान्तिमाजेरा तिला ग्राह्याः। पुराणे कृष्णयोर्द्वयोश्च धूम्रनीलानीति कालाय
नवाक्यात्। दक्षः। अनेन तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः। पितॄंस्तु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशो यथाक्रमं। स्मृत्यन्तरे
ति। द्विगुणीकृतैः कुशैः पितृतीर्थगतैरित्यर्थः। मनुष्यतर्पणे तु द्विगुणीकृतकुशानामग्रं प्राजापत्यतीर्थगतेन क
र्तव्यं। कात्यायनः। दक्षिणं पातयेज्जानु देवान्परिचरन्सदा। पातयेदितरज्जानु पितॄन्परिचरन्नपि। इतरत् वामं। सदाशब्दे
न श्राद्धादन्यत्र तर्पणादि दिव्यपितृपरिचर्यायां तत्र जानुपातः कर्तव्य इत्युक्तं। यमः। द्विगुणस्तो युगमात्रक
लोपरमेदुदकांजलिं। गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलाज्जले विनिःक्षिपेत्। गोशृङ्गमात्रतस्मान्नियतप्रसनगरात्वास्मा छंदमा
रामानृदद्देः। जादशमान्नमनुकुलसलिलं प्राङ्मुखः सुरात्। उदङ्मुखस्तु षण्मांस्तर्पेत् पितॄन्दक्षिणानतस्तथेति। अत्र उदङ्मुख पे
नितिष्ठेदोगजातिरिक्तविषयां। मनुष्याणां चाएषादिग्यत्र तीवीतिषाढ्विशाउजह्मणाकान्यां छंदोगेभ्यः मनुष्यतर्पणे
पेऽप्सुरेवकर्तव्यो। कात्यायनः। श्राद्धविवाहयज्ञालेखपारौ नैकेन दीयते। तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातन
नरति। मदनपारिजाते। एकहस्तेन तोये न न कुर्यात्पितृतर्पणं। पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवतेत्यादि वाक्या
कुस्तद्द्वयेनैव तर्पणं कर्तव्यं। एकहस्ततर्पणविधायकवाक्यं तु श्राद्धलायनादि विषयं। अथापसव्येन सरागाय
शटी नीन्प्रचकवाचालादयो दिव्यान्यमाण्वाः। अथ देवतर्पणानंतरं अपसव्येन प्रातितवामजानुः कृत्वा स्तिलोदकिरणा
तिमुखो रारामपनी शाटी त्वासदीस्तर्पयेत्। याज्ञवल्क्यः। अपसव्यततः कृत्वा सव्यं चापि रदिग्मुखः। पितॄन्दिव्यान
दिव्यांस्तु पितृतीर्थेन तर्पयेदिति। अथ कव्यवालादयो दिव्यान्। दिव्यान्पितॄन्। यमौ श्व तर्पयेदिति शेषः। अथ
मीपांश्च। त्रीन्पितृतस्त्रीन्मातृतस्तत्पत्नीश्च तर्पयेदिति शेषः। अथ दिव्यपितृतर्पणानंतरं पितृन स्त्रीन्। पितृपिताम
हप्रपितामहान्। त्रीन्मातृतो मातृपक्षतः। मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहान्। द्वयोस्तदनंतरं। मातामाताम
हीनांच पितृव्यस्यासुतस्याचेति। तत्पत्न्यो मातृत्रादयो मातामहद्धादयश्च अंजलिसंख्यामाह व्यासः। एकैकमंजलिं देवा ॥४३॥
द्वौ द्वौ तु सनकादयः। अर्हंति पितरस्त्रीन्स्त्रीन्। स्त्रियश्चैकैकमंजलिमिति। पितरो मनुष्याः पितरः। प्रति पुरुषमन्यस्ये
रिति कात्यायनोक्तेः। स्त्रीविषयांजलिविशेषः। शालंकायनोक्तेः। मातृमुख्याहि यः स्त्रियस्त्वासां दद्यादिकोऽञ्जलीन्।

त्रीत्रींश्चैव तथान्यासां दद्यादेकैकमंजलिमिति। तिलमिश्रात्याचा यः। पितृतर्पणं। एतद्दिव्यादिव्यपितृतर्पणमित्यपश्चात्। सन
कादयश्च निवीतीति तर्पयेदिति शेषः। मदनपारिजाते। तत्र चूडा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतं त्विति। आह पल्लेन तीर्थेन नम
नुष्यांस्तर्पयेत्प्रयत्नादिति। मरीचिः। विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा। विना मंत्रैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठति।
पारिजाते। तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितं। तदभावे निषिंचेत्तु दर्भैर्मंत्रेण वा पुनरिति। जलस्थो जलएव
तर्पणं कुर्यात्। अन्यथा निष्फलमाह विष्णुः। जलेस्थित्वा स्थले यस्तु तर्पयेदुदकं नरः। नोपतिष्ठति तत्सर्वं
तु सलिलं तत्। द्विरर्थकं। एतत्तीर्थादौ समीपतीरविषयं। गृहे तु हारीतः। पात्राद्धाजलमादाय शुभे पात्रेऽन्तरे
किपेत्। जलपूर्णे पात्रे गर्ते न स्थले तु विना हितिषि। पात्र मानं हि पिता महः। हे मरत्नपात्रमयं पात्रं ताम्रं कांस्यंसमु
द्भवं। पितॄणां तर्पणे शस्तं मृन्मयं तु परित्यजेत्। याज्ञवल्क्यः। यद्युद्धृतं निषिंचेत्तु तिलान्संमिश्रयेज्जले। तिलग्रहणमस
राचिः। मुक्तहस्तेन दातव्यं नमुद्रां तत्र दर्शयेत्। वामहस्ते तिलान्गृह्य मुक्तहस्तस्तु दक्षिणः। प्रदेशिन्यंगुष्ठयोगात्मुद्रा।
मरीचिः। सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा। भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणं। गृहे तिलनिषेधः। अन्य
कृतिलग्रहणपरः। याज्ञवल्क्यवाक्येन। मिश्रणोपदेशात्। तस्मादनिषिद्धतिथ्यादि तु तिलमिश्रितजलेनैव
गृहे तर्पणं कर्तव्यं। तिलनिषेधः स्मृत्यंतरे। रविशुक्रत्रयोदश्यां सप्तम्यां निशिसंध्ययोः। तिलतर्पणसंयोगा
तिजुलंरु। पिरायते। नानुवारे नोमवारे नंदानुगुममघासु च। ग्रयोदश्यां च सप्तम्यां जरणायां च निवाहसु चैव
दासानं पिंडदानं न कुर्यात्तिलतर्पणं। पिंडदानं कार्यं। न नित्यं नैमित्तिकं ना स्मरत्यर्थसारे। विवाहे चोपनयने चौ
लि सति यथाक्रमं। वर्षमर्धं तदर्धं वा नैत्यके तिलतर्पणं। नैत्यके तिलतर्पणमिति वाक्यात्तर्पणोपवायं
निषेधो न तु नैमित्तिके। तिथिवारसमायोगे निषेधो यत्र दाहृतः। काम्यनित्यतर्पणे नैव नैमित्तं तु न बाध्यते। उप
रागे पितुः श्राद्धे पाते मासि च संक्रमे। निषेधे पि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत्। स्मरत्यर्थसारेपि। तिथितीर्थवि
शेषेषु कार्यं प्रेते च सर्वदा। पिंडान्सपिंडानोद्घृःप्रेतपिंड विना तु जनयि वाहदौ। विरयजेत यज्ञेन यथायां
कृषुरे चते। गयायां सामान्ये महदाह स्यकेचिदाहुः। पुरा राजा रति तथा तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षे च। निषि
द्वेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं। एतच्च अनाईचरत्नेण जलं गृहीत्वा शुचरत्नेण कर्तव्यमन्यथा दोषमाह रसु मंतुः।
पिंडदानप्रतिग्रहपचपात्रं दूर्वा विवाहादिसन्नरत्नोपजनीयमसि २

गाईवालास्थलेयास्तु गदलादुदकांजलिं । वस्त्रनिश्चोतनं जेतानाअपवार्यपितॄंतितो । जेताः पितरः । अपवार्य
वस्त्रनिश्चोतनोदकनाजिनोवारयित्वेत्यर्थः । गाईवासास्थलेषु यत्तर्पणं तच्चमनजुर्पां । श्रुः केवासाजले
परस्तु सोमे व्यंपायथोलिहृष्टः । लिखितोपि । श्रुः केशान्तर्जले चैव बहिर्याईवाससा । स्नानेदानेजपेहो
मे निःफलं पितृतर्पणं । मिति । एवंतर्पणंपरिसमाप्याचम्यहस्तादर्भान्त्यजेत् । विकिरेत्तिं उदानेचतर्पणोस्नान
कर्मणि । स्नानस्पेचनकुर्यात्तदर्भसंत्यजनंबुधैरिति । अथाचार्याः । अथमनुष्यचमर्षाः । मनुष्यचमर्षाय
ज्ञोपस्रूर्योपस्थानब्रह्मयज्ञादयःस्नानसंस्कारकाचमर्षाः । ततो गायत्र्याः अष्टशतमष्टोरुच्चा । ततस्तर्पणा
नंतरं । एतेन सूर्योपस्थानोत्तोसंध्योविध्यपतर्पणानंतरं गायत्रीजपः कर्तव्य इति सूचितं । आह्नवनेउ
संज्ञादतर्पणोतदनंतरं । गायत्रीजपउपस्थानेच्चाध्यायंचैवशक्तितइतिगोभिलवाक्यात् । गायत्रवनेउ
संज्ञाप्तेगायत्रीजपतः पुरातर्पणंकुर्वतः पश्चात्स्नानमेवरूपानवेत् । आगतर्पणास्नानांगमितिव्याख्याय
गायत्रीजपोत्तरं तर्पणांकर्तव्यमित्याशाद्दित्यनाह । अथाचार्याः । गायत्र्याष्टशतमष्टोरुत्तेति । मनुष्य
यमानेवमनुष्याध्यायमेवभुजनादेनष्टोत्तरशतंगायत्रीजपःश्राद्धकर्मणांकार्यः । नासंदशस्तोलघुन
यं गायत्रीसामोरानव । शुद्धाशुद्धीयेराऊरोहिराकेबृहद्रथंतरेपुरुषगतिर्महानाम्न्योमहादिवाकी
र्त्यज्येष्ठसामानिदेवव्रतानिपुरुषव्रतानुगानंतवश्यावीममादित्यव्रतमेकविंशत्यनुगानमि
ति । तत्रनासंदशस्तोत्रोहाउ३५ हा । ३ । इहोहो । ३ । इति । उच्चयं । उच्चयामीति । गायत्रीसामैशानं । ज्येष्ठसामा ६ ।
शुद्धाशुद्धीयं । एतोन्विंद्र४स्तवाम । सामहृदयं । राऊनरोहि राकेहुम्हू । ३ । हो । ३ । हु । ३ । इति राउनं । हाउ । ३
गायाचिहि । गायाचिहि । या । ३ । रोहि रा । रहतुं । रथंतरं । अहोइलाशिद्धिर्वामहाइए । इति रहतं । अभित्वाशू
रनोनुमोवा । इति रथंतरं । पुरुषगतिः । हाउ३ । सेतू । पस्तोरं । महानाम्न्यः । एरविदामघवन्विदाः । महादिव
कीर्त्यं । अहोहोवाकाहोइ । ३ । अहोहोवा । हा ३ । १ । ३ । बा २ ३ । भू २ ३ ४ वार । विभ्राडबृहत्पिबतुसोम्यमित्यादि ज्येष्ठसामानि । ॥४४॥
हाउ ३ । गायत्रोहं । इत्यादीनित्रीणि दिवव्रतानि । वाचिपना ईं इत्यादीनित्रीणि । पुरुषव्रतानुगानं द्विपुरुषव्रते

पंनानुगानंवैकानुगानंवेत्यार्षेयब्राह्मणवाक्यात् । सहस्रशीर्षेत्यादीनिपंचपंचानुगानसंज्ञानि । तस्मिन्नस्मिन्निति
स्तोत्रोपेतंकयानश्चित्रेस्मस्यामविजीयमानेमेकानुगानंएवं । उरुवाहाउ । ३ । सहस्रशीर्षाः पुरुरइषाः । इत्यादी
नि पंचवामदेव्यानि । तत्कयावीयोतद्वायोगेवदूपामः । कयादित्यव्रतं । संलग्नंतत्त्वेरयन् । एकविंशत्यनु
गानं । उवीइत्यादिरन्यमहानाम्नीपर्यंतानिसामानि । एवमेतानिपठित्वा स्वयं नमस्कुर्यात् । उच्च यामीत्युपस्था
नंयनमस्कुर्यादिविंनतइतिवाक्यात् । तदुत्तरमाचार्याः । पर्कादावारभ्यपथाशक्तिरहरहर्ब्रह्मयज्ञइतिगो
भिलीयाङ्गोभिलीयात् । गोतमस्यपकचित्तितइत्यार्षेयब्राह्मणवाक्याद्धपगानस्याध्यायसामपर्कस्थादावा
रभ्ययथाशक्तिसामदशकंमध्यायंवाअहरहः नित्यहं ब्रह्मयज्ञः कर्तव्यः । महायज्ञोतःपातित्वाद्ब्रह्मयज्ञ
स्यामहायज्ञास्तुनित्यास्तुः संध्याचक्राग्निहोत्रवदितिवाक्यात्तेनित्याः । इतिकरुमोमनुष्यधर्मसमाधीपरं ।
गोभिलीयानामाह्नवनेनुसंज्ञास्तत्यादिपूर्वोक्तवाक्यात्पारिशिष्टिकानाचार्याणां गायत्रीजपाद्यानि कापयपककादा
धा वारन्मेत्यादिनाब्रह्मयज्ञविनाचूततर्पणगायत्रीजपन्नासामगानपठनोत्तरमेवब्रह्मयज्ञस्यकालः । सनाचक्र
पर्याण्हकार्यः पश्चाद्ब्राह्मणातराकुतोः । वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रैते निमित्तकादितिकात्यायनाचार्योक्तः कालोनि
हितः सगोभिलीयव्यतिरिक्तानामेव । गाचार्योक्तमवेयपथ्यन्नयात् । ब्रह्मयज्ञोनध्यायेष्वपिकर्तव्यः । वेदोपक
रणेचैवस्वाध्यायेचैवनैत्यके । नानुरोधोस्त्यनध्याये होममंत्रेषुचैवहीतिकात्यायनवाक्यात् । नैत्यकेना
स्यनध्यायोब्रह्मसत्रं हितत्स्मृतमिति मनुवाक्याच्च । सूतकादीनिमित्तेषु न न चवीत तत्रऋतिः । तस्य हवाए
तस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माशुचिर्यद्देशः इति । स्वाध्यायोपेतस्याननध्यायेषुसंध्योपास्यकर्तव्यः ।
संध्यागर्जितादध्यनध्यापनानिनित्येतोममरेकामर्चमेकं वायजुरेकं वा सामेतिगौतमोक्तेः । ततःसांगरूद्रसू
पतिष्ठद्ब्रह्मयज्ञादर्वाग्वा । वेदमादितआरभ्यशक्तितोहरहर्जपेत्तदुपतिष्ठेत्ततोरुद्रमधर्ग्यांचेदिकाजपादि
तिकात्यायनवाक्यात् ॥ इति गोभिलीयस्नानविधिपरिशिष्टव्याख्यापूर्वकमाह्निकस्नानसंध्यातर्पणादि
निर्णयः । अथपंचमहायज्ञाः ॥ तातंत्रराम्यविश्वामंविच्छ्रेशामंनिर्वांतयां । पंचयज्ञाविधिवक्ष्येसूनादोष

४५ निरुच्यते। कात्यायनः। पंचानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः। यैरिष्ट्वा सततं विप्राः प्राप्नुयात्सद्म शाश्वतं।। अथ
तर्पणानंतरं पंचमहायज्ञानामनुष्ठानमुच्यते। यैर्देवादीन्संतर्पयित्वा विप्रः स्थिरं स्थानं ब्रह्मलोकाख्यमकडाप्नोति।
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्थानं क्रियावतां स्मृतमिति विष्णुपुराणोक्तेः। पंचयज्ञानाह। देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणा
मनुक्रमात्। महासत्राणि जानीयात्त एवेह महामखाः। स्वरूपमाह। अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं। हो
मो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनं। श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा। यच्छ्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्म
यज्ञः स वोच्यते। श्राद्धं नित्यश्राद्धं। जपाध्यापनात्मकः स्वयमध्ययनात्मकश्च द्विविधो ब्रह्मयज्ञः। तर्पणं पितृबलि
३१ नित्यश्राद्धादिरूपस्त्रिविधः पितृयज्ञः। अत्र संतर्पणहुतदानोदपात्रदानरूपश्च। अत्र नित्यश्राद्धकरणपक्षे पितृतर्पणस्य
पितृबलेश्च निवृत्तिरिति नाशंकनीयं। तर्पणप्रकरणोक्तत्वात्तस्मात्सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्महतैनसा। युज्यते ब्राह्मणः कु
र्वन्नित्यस्नातद्विजातिर्हीति कात्यायनेन सदाशब्दयोगात्। अज्ञानादथवा मोहान्न तर्पयति यः पितॄन्। पि
बंति देहनिस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिन इति स्मरणाच्च। पितृबलिरपि भूतयज्ञांतःपातित्वाच्चतुर्दश। नित्यकर्मत्वमत्र नि
त्यपदप्रयोगात्स्वप्रकारेणानित्यचेत्यपि पंचबलिमतः सदेति सदाशब्देन विप्रभोजनदानादिभिः पितृयज्ञसिद्धौ
सत्यामपि पितृबलिं सदा दद्यादेवेति कात्यायनाचार्याणामाशयः। तर्पणेन बलिदानेन च पितृयज्ञसिद्धिर्बो
धकं यद्वा कार्यं तदापदादिविषयमिति सर्वे निबंधकाराः। स्वरूपमाह यमः। पंचसूना गृहस्थस्य वर्त्तते
ऽहरहः सदा। कंडनी पेषणी चुल्ली उदकुंभश्च उपस्करः। एतानि वाहयन्विप्रो बध्यते वै मुहुर्मुहुः। एतेषां पावना
र्थाय पंचयज्ञाः प्रकीर्तिताः। उपस्करः शूर्पादि। बध्यते पापेन युज्यते। पंचमहायज्ञाकरणे दोषमाह व्यासः। पं
चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी। तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः। जाबालिश्च माह बृहस्पतिः। अ
निर्वर्त्य महायज्ञान्यो भुंक्ते प्रत्यहं गृही। अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्द्धेन विशुध्यति। पंचानामथ यज्ञानामेकैकस्य
विलोपने। अशक्तस्योपवासः स्याच्छक्तः कृच्छ्रार्द्धमाचरेदिति। चतुर्विंशतिमते। प्रातर्होमं तु निर्वर्त्य समुद्धृत्य ॥४५॥
हुताशनं। शिष्टं महानसे स्थाप्य तत्र पाकं समाचरेत्। तमग्निं पुनराहृत्य शालाग्नावेव निःक्षिपेत्। ततोऽग्नौ वै

श्वदेवादिकं कुर्यादिति। उद्धृत इति समुद्धृत्य एकदेशं महानसे कृत्वेत्यर्थः। पाकार्थमिह तत्पूर्वैश्चेन्न ह सदानं संस्का
राद्विधायं महानसात्सर्वमानीय कुंडे स्थापयेत्तत्र विद्यमानत्वात्। पाकं समाप्य वाग्निं हुत्वा वैश्वदेवे कृतेऽपि
गृहावसथ्याग्निशाशो महानसादेवाहृत्य स्थापयेत्। भूरिपाको न वेद्यं न श्राद्धाद्यनुसंचपुनाः। कृते पित्र्ये श्राद्धे वैस
लौकिको नैव कार्यतः। होमेनान्नादितं प्राहुः कैश्चित्सर्वं जालौकिकं। ततः समेतउसंते षामुपपदोऽन्न दर्शनादिति
मंउनवाक्यात्। अन्नत्यावत्समाप्य वाग्वेदितव्यं। दीपको रूपकं पश्चैव पाकार्थं पक्ष्नीयते। सर्वे ते लौकिका
ग्नौ यास्तावन्मात्रापवर्गता इतीति नैवोक्तत्वात्। मृतकादौ सर्वदा शालाग्निनैव पचनं। पचनेऽग्नौ पचेदन्नं मृत
के मृतकेऽपि वाऽऽपत्काले तु लौकिके पुनराधानमर्हतीति देवयाज्ञिकः। लिखितवाक्यात्। शालाग्नौ
चैव कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि। पंचयज्ञान्नपक्तिं च यज्ञान्वाहिकीमिति मनुवाक्येन शालाग्नावेवेम
त्रैवकारेण मृतकादावपि शालाग्नौ नैव पाकव्याप्तिरिति स्मृतिवितं। ततः पाकानंतरं वैश्वदेवः। आपस्तंबे वैश्वदेव
विधिनिरस्तयः। तत्राचार्याः। निष्ठिते सायमाशे प्रातराशे भूतमिति प्रवाचयेत्। सायमश्यत इति सायमाशः।
प्रातरश्यत इति प्रातराशः तस्मिन्सायमाशे प्रातराशे निष्ठिते निःपन्ने पत्नी भूतमिति वाचयेत्। सिद्धे सायं
प्रातर्भूतमित्युक्ते इति खादिरगृह्ये। अत्र सायंप्रातःशब्दौ रात्रिदिनपरौ। ऋषिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां म
र्त्यवासिनां नित्यं। अहनि तथा च तमस्विन्यां सार्द्धप्रथमयामांतरं इति कात्यायनाचार्यैरहनीति पदप्रयोगात्। आया
शौचत्वस्मादिति स्मृतिकारैः प्रातराद्यः क्रमे रात्रिमध्यात्कोत्तरं वैश्वदेवपूर्वं सोऽन्नकचनाद्यं। तत्रस्य ष्टंकाविधि
धानमाह दक्षः। पंचमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः। पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यत इति। पं
चम नागस्त्वन्नाद्य भविलक्ष दिवसस्य पंचमो भागः। दक्षेणान्नयोगविभजनात्। अनेन सायंप्रातर्वैश्वदेवः क
र्तव्यो बलिकर्मचैतत्पितानाकार्यं व्याख्यातं। प्रवाचनकालमाह। कृते नगपा वा वा शुचिर्भूत्वा। कृते स्नातो वैश्व
देवार्थमग्निसमीपमासादिते हविषि। नगपा नक्ति युच पाकाचामन्नं भूतमिति ब्रूहीत्युक्ते पत्नी नाक्तिके युचकाया
वा वा शुचिर्भूत्वा पाणिपादौ प्रक्षाल्य भूतमिति ब्रूयात्। प्रतिज्ञपत्न्योमित्युक्तोऽस्यास्तेन मस्त्वन्मात्रा इदन्तु पर्शु। प्रतिज्ञ
पतिपर्जन्याः। रजोदोषयुक्ता। यां प्रत्यासंनेतराऽप्रवाचने विशेषमाह कात्यायनः। भूतप्रवाचने पत्नीयद्यसंनिहि

४६ तान्नवेत्। रजोयोगादिना तत्र कच्चो कुर्वीतियाज्ञिकाः। महानसेऽग्नौ यां कुर्यात्सवर्णांतां तांडवाच्चयेत्। अग्रणा वाद्य
दिवा कुर्यात् कात्यायनवचोपपत्तेति महानसो नित्यपाकार्थं गृहं। तथा च कार्याः। अपवाद्यतो अजीर्ण
रेत्। अपवदध्य मारणहोमांतरं संयतवाग्वै लौकिकीं विद्ध्यात्। होमादि बल्यंतं कृतमौनः कुर्यादित्यर्थः।
न जातास्नस्य सिद्धिमतिविधिनिः कामस्य संज्ञायते। तथा च सिद्धि वृतमसेकादिनश्नोत नियमः। कामं रञ्ज
याज्ञतिर्विधिनिः सह ज्ञायेत। अथ हविष्यस्यान्नस्याहुत्य हविर्बोध्यं जने रूपसिच्यानग्नौ जुहुयात् चूर्णं पी
तौ नैवान्यात्र च शब्दः। दिशहोमवन्नैव करणापर्युक्षणसमिद्धोमादिलापकः। तेनात्र वाच्यमन्त्रज्ञापया
पामहोमी यद्व्यञ्जनं कृतादेशकालकीर्तनादिकमपि कर्तव्यं। हविष्यमोदनादि। हविष्यं व्यंजनं घृता
दि। तूष्णीं मौनवान्नु। पारिनैत्यकादि कठिनद्रव्यपरं। तयोर्दधिघृतैः कुर्यादित्यर्थदेवः। स च वैरागृह्य
हादिभिः करेणैः कुर्याद् द्विरंजलिना जुहोति इति स्मरणात्। होमपात्रमनादेशे स्रुवस्थोस्मच स्मृतः पाणी
रेव तरस्मिंस्तिष्ठति कात्यायनोचेश्या। पात्रा पत्या पूर्वाहुति सर्वत्र तिसो विहूरकूत्युत्तरा। अत्र तु त्तरेतिपद
जयोगः सदा भोजनस्योपनीतस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् अविनस्खदुषसद्ति पूर्वेरा बलिं बोधरेराग्न्यं
दिति विधिब्रह्मसेग्नौ कामयहोमस्य प्राकृरिच्छाकृतत्रानाचापठितविष्णमगानाकच्छानिच्छाकृत्यो
माहाकृतापस्यद्यतिबेध्यपर्वः॥ तदाह कात्यायनः। तस्यां तां काम्यसामान्ये जुहोति बलिकर्म
णां। पूर्वं नित्यविशेषोक्तं जुहोति बलिकर्मयोः। काम्यं विधिज्ञा हस्तौ क्तं। सामान्यं नित्यं गृह्यो
क्तं काम्यं सौम्यकर्मणां। तत्रैतान् स्यात् तां जुहोति श्च बलिकर्म च जुहोति बलिकर्मणी। तयोर्जुहोति बलि
कर्मणोः पाकानंतरं सह प्राप्तयोः पूर्वं नित्यविशेषतपायदा वा पैरूक्तं तत्कर्तव्यं। काम्यस्योपरि। काम
प्रतिनवेयातां नु तुम्नस्यैकदा चनानैकस्मिन्कर्मणि प्रतितते कर्मान्यत्रायतेयताः। एते काम्ये जुहोति ब
लिकर्मणी कामे हृद्यानित्यस्य कर्मणो तेसमापे नवेयातां। यतः एकस्मिन्कर्मणि ततेविस्रतेऽन्य ॥४६॥
दितरन्नविस्तार्यतेऽति। कामनित्यनेन काम्ये जुहोति बलिकर्मणी पश्चादिकाम्येछेयाकर्तव्ये इति
कापिलाकरणो नोन्युदयो न करणो प्रत्यवायानाव। तथा चार्थः। अपवलीन्हरेद्धुतेतावां तवाग्निसमीपैर्वसा।

कुंभाग्निपश्नाद्कृत शेषेणा बलिदानकरणा ज्ञापनार्थाः। देवेन्य श्रुतादग्नौछेषाद्भूतबलिं हरेदि
ति मानवत्कश्नाकेः। उड्डत्य हविरासिच्याहविषोरा घृताक्ष्विना। स च शाखाविधिनाकुर्यात्ततछेषेराद्ब
लिं हरेदिति कात्यायनोक्तेः। ताकाचाहु। बाह्यतः। अग्निशालाद्बहिः। अंतर्वा अग्निशालासमञ्छोस
वनिक त्रैः। तत्रभूमिं कृत्वा। समार्जनादिनि दर्भं संस्कृत्य। अग्निशालांतर्बलिदानकडांकारं नादि
ज्ञमात्संचाह कात्यायनः। नावराध्यां बलयोन्नवंति महामात्रे रिश्रवणागमात्रात्। एकत्र वेद विरुष्टा
भवंतीतरेतरमसंसक्ताश्च महाभिडालकरणाश्रमा। ताम्। तत्परमात्रा न लयोनेन्नवंति। चेद्यावे
कत्राग्निसमीपादिषु हेतेषु नवंति तदा नाविरुष्टा न दूराः परस्पर मसंलग्नाश्च नवंति। तथा चायोः।
सरूदपोनिनीय वसुह्रोवालिं निदध्यात् सरूदं ततः परिषिंचेत्। पात्रस्थस्यमुदकं ग्रसिच्यबलिं चत्वष्टयप
र्याप्तमत्रामादायसरूतगसेच्छेशांचंबलिचत्वष्टयं दत्वोपरिष्टात् पूर्ववत्सिंचेतां एकैकं चानुनिधानमनु
नयतः परिसिंचेत्। प्रत्येकं पुरस्तादुपरिष्टाद्यासिंचेत्। सन्नाव्यमन्निदध्यातिलता। प्रथमो बलि सर्वत्र प्रा
यद्वितीयपष्ठसवायव्यो यत्तीपष्ठसवेश्वदेवो यन्नतु थष्ठ सप्राजापत्याः। सकर्तापत्रमार्गं बलिं दध्याति
सः एव पिव्यानां यंपा विधिः। एष्वादिदवताकरत्यर्थः। स्वष्टमन्यत्। तत्रानुषोनमः इत्येवं बलिदानं विधीय
ते बलिदानप्रमाणां चंनिमस्कारः कृतो यतइति कात्यायनवाक्यादितेन मरति सर्वत्र प्रयोगतेन प्रवृत्तेर्
नमः वायवे नमः। इत्येवं प्रयोगः। तथा परान्बलीन्हरेद्दुदकानस्थानस्यमस्य द्वारस्याद्वैवतः प्रथमोऽब
लिर्नवस्योदपिवनस्पातिस्यो द्वितीयमग्रकाशापरतीयः। गोपलेपनादिन संस्कारार्थोपशाब्दः। उदकं
यस्मिन्धीयते तदुदधानमुदकं भोमहत्वात्ताभ्यां। तस्य समीपेऽद्भ्यो नमः इति प्रयोगः। मस्यम
स्य द्वारस्य गृहस्य चार्थयमनुरम्यद्वारंतस्य समीपे ओषधिवनस्पातिभ्यो नमः इति। आकाशायेत्येतस्य चेवे
स्यानान न लिकानालुत्रापिलुत्रादेशोदयः। तथा परं बलिं हरे छयनंकाधिवंश्च चामकामाय गावलि सर्वगतिय
न्यचेबा। तथैनलु काशः। शयनं शायनसदे शालव कामायेति बलिः। प्रतिवर्चो महोमर्गदेशालत्रमन्यचेनम

४१ इति।अथ पञ्चसूनासंस्कारहोमोऽग्नेरस्याः।अत्रेदं वाच्यं।किंबहुलगोस्थानबलिदानानंतरं रक्षो।बलिदानार्थोऽपि।।कात्यायनेन तत्थानोविधानात्।।स स्वरूप।सम्मार्जनमध्ये देशे पस्थलं।उत्तरकरस्पर्शः।तत्र रक्षोजनेभ्यो बलिर्देयम्।ततउदकस्पर्शः।रौद्रं राक्षसं पित्र्यमासुरमाभिचारं।शीर्षकं मंत्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्याप स्पृशेदिति कात्यायनोक्तेः।अथैतद्बलिशेषमद्भिरभ्यासिच्य वसलविदक्षिणाभिनयोक्तपितृभ्योऽन्नबलि।अथवा पसव्येन सव्यानुपातदक्षिणा।स्वल्पशोधनार्थोऽपि।रक्षोऽन्नदत्ताचापि हस्तान्त्रेषमन्नमद्भिः।संदक्षोन्यदक्षिणादक्षिणस्यांदिशि।अथ वसलविपितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधेति पितृबलिं दद्यात्।।कात्यायनः।स्वधाकारेण निनयेत्पित्र्यं बलिमतः सदा।तदग्रे केन नमस्कारं कुर्वीतनेति गौतमः।।अपि स्वकाशब्दादुपरि निक्षिपेत्समीपे एकन बलिदानप्रकारमाह कात्यायनः।अपि यत्र द्विन्यासोत्तरद्धि पिंडानि योत्तरोत्तरात्।श्चतुरो बलीन्निदध्यात्।पित्रो वा यवैर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये न इति सव्यान एतेषामेवैकैकमद्भ्य उपाधिनवनस्पतिभ्य नमः काशाय कामायेत्येतेषामपि तिन्यचरं गायकामस्वकचेडाबलराउत्येतेषामपि रक्षोजनेभ्य इति सर्वेषां दक्षिणातः पितृभ्य इति चतुर्दशानि न्यासाः।सस्यापरस्तात्।कात्याः।सर्वेषामुन्नतोद्भिः परिषेकः।पिंडवद्धपाश्रिमाजाति पाचारिति।वर्द्धिपिंडानि वत्तूत्तरोत्तरांश्चतुरो बलीन्यंतस्याकारेण निदध्यात्।इतिकरणांससरू हेतोन बलिचतुष्टयदानरूपनार्थमुत्तरोत्तरदानेनैकपंक्तिकरणार्थं वा।बलिभिर्मिलितैकवचनाच्चतुर्द्धेत्याचार्यचकोक्त्या ततरएषां चतुर्णां सव्यतः।।उत्तरतः क्रचुर्वामन्नानाग्नादेविकवाद्युदकसंस्पर्शनापत्तेः।एकैकस्य वायमनागरैकैकं।सर्वेषां दक्षिणातः।दक्षिणस्यांदिशि।एते चतुर्दश नियताः।उत्तयतः परिषेकः सकृदाव्येकं वा।पिंडवद्धपाश्रिमाजाति पाचारिति।त्रिरप्युभौ देवतादैवतांबलिनिधानं पूर्वजातिपत्तिः।पिंडानामपि स्वतदर्थेषु पित्र्युद्देशेन पिंडनिधानं पूर्वजातिपत्तिः।पाश्रिमा।।४१।। कुपिंडं रत्नुगोऽन्न विशोन्योदधादश्नोऽग्नौ लेपिका।ऽग्नौ येलतसुविशोधित्यादिभावत्त्वमायुष्मानात दृकलोनामपाति।आसीनरवाग्नौ अनुपदासीनः पितृभ्यो दद्यात्।सर्वत्र उपविष्ट एवाग्नौ जुहुयात्।जुहोति

कस्य ११

य

धर्मकालात् उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाज्जुहोतेपरतीति कात्यायनोक्तेः।।स्मार्तकर्मसु सर्वत्र साचारक्षौयं धार्यः।त्विरबलिरूपविश्वेवदेयः।पथोपपादमितरान्।इतरान्बलीन्यथोपपत्त्या।कचित्तिष्ठन्कचिदुपविष्टः।पथोपपत्त्यानुप्राचारप्रकारेण बलिदाने एनवाति।यदा कात्यायनोक्तप्रकारेण बलिदानं क्रियते तदा उपविश्यैव।स्वपंत्वैवैतान्नावद्वसेद्बलीन्हरेत्।स्थितः स्वयमेव होमादिबलिदानांतं कुर्यात्।फलविशेषात्।अपि वान्या ब्राह्मणाः।बलीन्हरेदिति शेषः।प्रवासादिविषयमेतत्।दंपती एवा।दंपती पत्नीयजमानौ एतत्कुर्यातामिति।गृहमेधिव्रतं।गृहेषु निवृत्तौ मेधाः।पंचमहायज्ञास्ते दंपत्योर्विधीयंते तानिमौ गृहमेधिनौ।स्त्रीहुत्वा यत्प्रातः पुमान्निति।सायंकाले होमादिबलिदानांतममंत्रं पत्न्या कार्यं।प्रातरमन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमंत्रं बलिं हरेदिति मनूक्तेः।प्रातः गृहमे पुमान्कुर्यात्।सर्वत्र अग्रादौ वैश्वदेवविधानमाह।सर्वस्य त्वैवान्नस्यैतान्बलीन्हरेत्।सर्वस्य मनुष्यपक्वान्नस्य अग्रादावेव वैश्वदेवं कुर्यात्।सर्वार्थतामाह।पित्र्यस्य वा स्वस्य घनस्य वार्थार्थस्य वा।पित्र्यस्य अन्वाहार्यादिश्राद्धपाकस्य।स्वस्य घनस्य।स्वस्य घनकामार्थस्य।अर्थार्थस्य।यस्माद्धनलाभस्ते तदर्थस्य।एवं सर्वपिपक्वान्नस्यापि।अग्रादावेव वैश्वदेवः कर्तव्यः।यद्यपाचार्यवाक्ये अग्रादाविति पदं नास्ति तथापि वाक्यांतरदर्शनादग्रादावेवेति व्याख्येयं।शालंकायनः।श्राद्धगोभवकुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः।एकादशाद्दशाहे केमुखकोत्र हुंबोवेदिधीयतेति तथा।सप्त्रापोपावरात्रा श्राद्धएकोद्दिष्टतथैव च।।अग्नौ तावैश्वदेवः स्यात्पश्चाद्दैकादशेहनि।मदनपारिजाते।पक्कांतकर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साग्निकः।।पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बुध इति पर्कोशंकर्माग्निप्रत्याख्यानं।यद्यप्याहिताग्नेस्तिथिपर्यामिदं वाक्यं तथापि नाहिताग्नेः पितृयज्ञेन्वाहार्यश्राद्धे वाधिकारत्वेनात्पनेनैव क्रमेण वैश्वदेवपूर्वकमेतद्द्वयं कर्तव्यं।तस्यापि पितृयज्ञान्वाहार्यश्राद्धयोरविशेषात्।।अग्नेनं दर्शश्राद्धादौ अग्निमता वैश्वदेवः कर्तव्य इति निरूपितं।तेन प्रकृतिरद्धिकृतिन्यायेन सर्वश्राद्धप्रकृतिन्तदर्शश्राद्धादिवाधर्मा।सर्वश्राद्धेषु नर्वसतः सर्वश्राद्धादौ अग्निमता वैश्वदेवः कर्तव्य इति सिद्धांतः।।यानि श्राद्धांते वैश्वदेवविधायकानि वाक्यानि तानि निरग्निपराणीत्यविरुद्धं।यत्तु मनुना।श्राद्धविप्रविसर्जनानंतरं ततो गृहब

लि२

४८ लिंवरे दिग्युक्तांतत्कास्य बलिविषयमिति नाप्याकृतः ॥ श्राद्धकल्पलताख्ये महताप्रबंधेन पनमहायशसा लिखितं
तच्छ्राद्धसूत्रव्याख्यावद्भ्रांतिविलसितं । नमलंबनकुविस्तरेण । आप्याचार्योः । यच्छादेवनिवर्तते । यच्छादित्यत्र पंचमीसप्त
म्यर्थे । तेन यच्छौ एव वैश्वदेवस्य निरुक्तिः । विप्रो दशाहमासीत १ वैश्वदेवविवर्जितः इति याज्ञवल्क्यादाशौचे लिवैश्वदेवस्य
निवृत्तिः । यद्येकस्मिन्काले द्वौ हि पचेयातां ग्नी येतामन्यतरस्य हुत्वा कृतमन्येन । गृहे एकस्मिन्काले द्वौ हि पचेयाम
कौ येतां पच्येतां । द्वौ हि यथावद्विस्तुपलक्षणां । स्वपादिनकुजातीमच्युंपच्येत । तदान्यतरेणाग्नौ वैश्वदेवे कृते सर्वेषां तृ
प्तो ज्ञानीयात् । यद्येकस्मिन्काले पुनः पुनरन्नं पच्येत तस्य कृदेवेन हुतेतं न कुर्वीत । पुनः पाकोन्या गतवशात्
रु द्वितीयारं वैश्वदेवः । नजातिपाके । तत्र मनुः । वैश्वदेवे निर्वृत्ते तु यद्यन्यातिथिरागजेत् । तस्मैतन्नं यथाशक्ति प्रदद्या
न्न बलिं हरेत् । यद्येकस्मिन्कुले बहुधान्नं पच्येत गृहपतिमहानसादेव तद्बलिं तं च कुर्वीत । एकस्मिन्कुले गृहे बहुधा
बहुषु महानसेष्वन्नादिषु ऽर्थादिबहुलोक्तवशाद्बचं पच्यते तदा गृहस्वामिमहानसादेव वैश्वदेवः कर्तव्यः । इदं गृहप
तिपरिगृहीतावसथ्याग्नेर्बहुषु महानसेषु एवम्यपाकेतेषां । गृहपतेरेव गृह्याग्नौ पाकविध्यनादग्निमस्तत्राविरो
धः । स्मृतिरत्नावल्यां । सामयोपाकापाकाशाः पुत्रभ्रात्रादयो यदि । तेष एवमेव वैश्वदेवास्युः स्वाम्यन्नादेव तद्भवेत् । एक
पाका एकाग्निपक्वेनाग्निनरत्यर्थः । मदनरत्ने गोभिलाचार्याः । एकपाके न वसतां पितृदेवद्विजार्चनं । एकं नवेद्विनकानां
तदेव स्याद्गृहे गृहे । यस्याबेबाग्नतः सिद्धेत्रिपुरुषमग्नौ रुवाबीजे आहरणाय दत्तानुजीतानुशब्दो वापी शब्दार्थे ।
तत्पवा एकाग्नेर्बहुषु महानसेषु पच्यमाने तेषणां भ्रात्रादीनां गृहस्वामिपाकादग्नतः सिद्धे तत एव वैश्वदेवं कृत्वा
नित्यश्राद्धादिनाश्राहूतानां नं दत्वा भुंजीत । वहलो उपचन्यमुंजीतेवेति । एवं भ्रात्रादिना वैश्वदेवे कृते गृहस्वामिमहा
नसे ऽउपचन्यं पश्राद्यासिद्धं तद्भुंजीतेवा न तत्र वैश्वदेवादिकार्यं । सापि पाकात वैश्वदेवः कर्तव्य इत्यादीनि वैश्वदेवविधायकानां
नित्याक्तानि तानि श्वानकविषये षोष्या निजीवात्पितावितरश्चोत्तरातेन पितृयज्ञवर्जिताः पंचमहायज्ञाः कर्तव्याः ।
तस्मात्पितृबलिनित्यश्राद्धेते नानुष्ठेये । तर्पणं तु जीवत्पितृकोऽप्येतानन्याश्चोत्तर इति कात्यायनोक्तादृषि
व्यागादिदेवपितृतर्पणं नवत्येव । तस्य तर्पणे तिलनिषेधादिकं जीवत्पितृकप्रश्नीकारादुपलक्षयं । विस्तारेण यदि ॥४८॥
होच्यते । कात्यायनाचार्याः । कात्यायनेषुदाहरन्त्येतस्मैन बलिहरणस्यांते काकस्त्रभुंवीत नवातिहैवास्य । उदाहरंति आहुराचा

यथा

द्विजन्मना । अहो धाव किं मे वासो न गच्छती स्वापरतीहोच्युस्तस्मात्स्वादेनरश्चिबतः पुरस्ताद्भोपरिष्टाच्चाद्भिःप
रिदध्यतिलं च कौहवासो नवत्यनग्नो हनवती तिरहस्यडाल्हणो । तत्रग्नोमरवोपस्तरणमसि स्वाहा । अमृता
पिधानमसि स्वाहेति शाखांतरीयौ मंत्रौ । पुलस्त्यः । अन्नं गृहस्तोनचादापयः कुर्याच्चतुर्दिक्षु । हिंसितं तत्
शाचेनकानोजमेमनुरब्रवीत् । अस्तपुराणो । हस्तेन लंघयेन्नान्नं सोदकेन कदाचन । अन्नादन्नाद्यो लंघयेदन्नं तेना
न्नं न हितैनवेत् । एवं सगंगकमात्रस्य स्यात्तन्निगार्हपलोमनोन्याहार्यपलनभास्यस्ता हवनीयरतिर हस्याडा
ल्हणा व कथात् । अन्यथा कमबोधिकायाः शैदोगानां प्राणाग्निहोत्रहोमानंत्रकतोपितगोक्त एव । जाराया
नपानसमानोदानेति । समाजपमाभाहुतिं जुहुयाच्चतुर्जुहुयात्प्राणापस्वाहेति । अथ पंचप्राणाहुतीर्जुहुयात्तोजुद्रुया
द्वा नापस्वाहेत्यादिवाक्यात् । अनग्यथोज्ञमबोधिकायाः श्रुतेर्वैयर्थ्यं स्यात् । स्मृत्युक्तैर्मंत्रैः शाखांतरपरः
शौनकः । स्वाहांताः प्रणवाद्याश्च नाममंत्रास्तु नायवः । जिह्वयान्नं स्पृशेदन्नं दशनैस्तु न संस्पृशेत् । मध्यमानाना
मिकांगुष्ठैः । प्राश्नीयज्जुहुयाद्बुधः । अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु ब्यानापानोतथाहुनेत् । समानायसमस्ताभिस्तर्जनी
वर्जितो तिमा । पुलस्त्यः । भोजनं च निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन । अन्यत्रदध्विसक्तोर्मधुसलिलक्षीरसर्पिषः । भो
जनानंतरं देवलः । उत्थोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात्किंचिदाचमत् । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निःक्षिपेद्भुवि ।
तत्र मंत्रः । रौरवे पुण्यनिलये पद्मार्बुदनिवासिनां । अर्थिनामुदकं नित्यमदत्तमुपतिष्ठतु इति । गायव्यासः ।
कृत्वांगदास्यगंडूषं पिबेत्स्नानदुर्बलः । स देवं दैव पैत्र्यं चकल्पमानं नैव सादयेत् । अर्द्धं पीत्वाथ गंडूषमर्द्धं त्या
ज्यं महीतलो । रसातलगतानां भोग्यं तेन गीशाति नित्यशः । कूर्मपुराणो । आचम्यांगुष्ठमात्रनीयपादांगुष्ठे तुदक्षि
णे । निःश्रावयद्धस्ताउयम् ऊर्द्धहस्तः समाहितः । अंगुष्ठमात्रः पुरुषोह्यंगुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्र
भुः प्रीणाति विश्वभुक् । विष्णुपुराणो । अगस्तिरग्निर्वडवानलाश्च भुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषं । सुखं च मे तत्परिणामसं
र भवं यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे । विष्णुस्तथा पद्येवान्नं परिणामं श्वचैव यथा । सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा । इत्यु
च्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य स्वपोदरं । अनायासप्रदायी नि कुर्यात्कर्माण्यतंद्रितः । इति भोजननिर्णयः । ततः सायंहोमा

दिकमप्युक्तवत्कार्यं । याज्ञवल्क्यः । उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्त्याथ संवि
शेदिति ॥ शयनविधिर्ग्रंथांतरादुपलब्धव्यः । इत्याह्निकनिर्णयः समाप्तः ॥ अथ प्रातरारभ्याह्निकप्रयोगः । ब्रा
ह्म्ये मुहूर्ते उत्थाय परमेश्वरं स्मृत्वा रोचनादीनवलोक्य श्रोत्रियादीन्दृष्ट्वा नमस्कृत्य । मूत्रपुरीषार्थं नैर्ऋ
त्यां गामाक्रम्य शतं नगराच्चतुर्गुणं गत्वा यस्तोरा सप्राणालकामस्पर्शिरः संवेष्ट्य यज्ञियतृणैर्भूमिमाच्छाद्य
यज्ञोपवीतं दक्षिणकर्णेऽवलंब्य पृष्ठीचनोद्धुसरहितः सचक्षुरहनि उदङ्मुखो रात्रौ दक्षिणामुखो मूत्रपुरीषे कुर्या
त् । ततः सकृच्छिश्नं मृदा दाय लिंगं गुदं मृदा प्रक्षाल्य मृदा दानपूर्वकं पंच वामहस्ते दश उभयोः सप्त हस्तौ प्रक्षाल्य पूर्व
कं प्रक्षाल्य वै सप्तवारं करौ प्रक्षाल्य तिस्रस्तिस्रो मृत्तिकाभिः पादौ प्रक्षालयेत् । इति शौचविधिः ॥ अ
थाचमनं । अग्निसार्यं कर्म कुर्वतो ये रूततरतो गत्वाग्निं विना मासिन्नकर्माणि आचमननिमित्तपानेन तदुत्तरतो
ग प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्य जानुमध्ये कृतकरोऽनुष्णाभिरफेनाभिर्द्विजोऽद्भिः हृत्कंठतालुगाभिः ब्राह्मतीर्थेनांगुष्ठमूल
ेन वक्ष्यमाणेन त्रिराचामेत् । एवमाचम्य सलोमजागंगुष्ठमूलेन मुखं द्विः प्रमृज्य पादावभ्युक्ष्य खानि
तरशिरोऽभ्युक्षेत्प्रतिवारं

मोसीत्यस्य मंत्रस्यांगुष्ठ्याग्रदाशिरस्कंधपार्श्वोरुजंघांघ्रिषु जातिगोत्र्येन विलिंपेत् । पुनः स्नानेनैव गबाचनारतिका
ग्रहणां अंगस्पर्शिनां तं कुर्यात् । ततो गोमयेन गावश्छिद्घासमन्यवर्षिछंदो मस्तकादीन्यंगानि निरक्ते कावह्वानि
लोम्यनविलिंपेत् । ऊर्जं स्नानासा पुष्टिवायुनिरोधाय संग्रहरूतं सत्येनेति तिलैः पठित्वा निमज्ज्य तदेवानंतं स्मरस्ना
नाभिमात्रे जले प्रविश्य वद्यमाणान् निर्विघ्नतः कुशैर्मार्जयेत् । शन्नो देव्या पो हिष्ठादितिसृभिरुपस्मादित्यादिनव तिस्तार
समंदोत्यादि चतुर्भिरृतोऽर्कं हिरण्यवर्णा इति तिसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन पवित्रं ते इति तिसृभिः सीदोः तस्य चेति
ऽतेमार्जयेत् । ततः ॐ भूः पुनातु ॐ भुवः पुनातु ॐ स्वः पुनातु ॐ भूर्भुवः स्वः पुनातु इत्यादिभिः समाचारान्मार्जनं कुर्या
त् । ततो ऋतादिरिति निमज्ज्य त्रिर्निमज्ज्य सप्तदशशीर्षेत्यादि त्रीन् मंत्रान्वासांसि वायुर्निरुध्य चंदज
लमध्ये नासासंरुप्य पुनस्त्रिर्निमज्ज्याचम्य शन्नो देव्यादिभिर्मंत्रैः पुनर्मार्जयित्वाचम्य नांगं तत्परिधाय कुशोदकैः पूर्वो
क्तं कुर्यात् । ततो जलाद्बहिर्निर्गत्याचम्य कृततिलको मध्याह्ने संध्यां कुर्यात् । ततः प्रातःसंध्यावंदनं । विशेषो यथा ॥
ममुपात्त संध्योपासनमहं करिष्य इति संकल्प्य । मार्जनादि पूर्ववत् । आवाहने विशेषः । सावित्रीं युवतीं शुक्लां शुक्लाव
स्त्रां त्रिलोचनां त्रिशूलहस्तां वृषभगां रुद्रसारां रुद्रदैवतां । यजुर्वेदकृतोत्संगां जटामुकुटमंडितां । कैलाशनिवासिनीं ताव
मायातीं सूर्यमंडलात् । वरदां रुद्ररोसाक्षाद् वामावाहयाम्यहमिति । ततः प्राणायामः पूर्ववत् । आचमने वि
शेषः । आपः पुनंत्विति विचाग्नदेवत्स्कोषिः आपो पृथ्वी देवता । आचमने विनियोगः । ॐ आपः पुनंतु पृथ्वीं पृ
थ्वी पूता पुनातु मां । पुनंतु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु मां । यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनंतु मा
मापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा । अनेनाचम्य द्विराचम्य ऋतं च सत्यं चेत्यनेनांजलिं दत्त्वा पांतं पूर्ववत् । ततः
स्त्यायसूर्याभिमुखो गायत्र्येकांजलिप्रदक्षिणप्रदक्षिणः उत्तममासमुपतिष्ठेत् । ऊर्ध्वलग्नपाददृष्टयन्तःस्थो एकपादस्थो
वा एकपादेन पार्ष्णिपादस्थो वा ऊर्ध्वबाहुः कृतांजलिर्वा नानामितिरूद्र्वमोप स्थानानंतरं विभ्राजं बृहत्पिबत्वित्यादि दृह
मांजपेद्यावद्दुश्शातिसन्नान्तिरक्षयोयाः । एवं सूर्यमुपस्थाय तर्पणं कुर्यात् । यथा प्राङ्मुखः । प्राचीनावीतेदक्षिणाजानुः कृतांज
लिं दक्षिणाहस्तेन तर्पयामि अथ कुशान्त्रयं गृहीत्वा चाम्बुजैः तिलैः कुशाग्रैर्देवतीर्थेन देवान्जलाशयाभ्याश्रेदशालात्रयं स्थांजलिमुद्
दकं तर्पयेत् । ॐ नमो ब्रह्मणे नमो ब्राह्मणेभ्यो नमो आचार्येभ्यो नमो ऋषिभ्यो नमो देवेभ्यो नमो देवेभ्यो नमो वायवे च मृत्यवे च विष्णवे

सावित्री-उपतुर

५३॥ च नमो वैश्रवणाय यज्ञोपवीती कृत्वा करसंपुटः पठित्वा। अग्न्यादीन् तर्पयेत्। आदौ गरदा चेति तेनाप्य इति सर्वत्र योज्यं। अग्निस्तृ-
प्यतु। प्रजापतिस्तृप्यतु। विश्वेदेवास्तृप्यंतु। ॐकारस्तृप्यतु। वषट्कारस्तृप्यतु। महाव्याहृतयस्तृप्यंतु। गायत्रीस्तृप्यतु। ब्र-
धौ.न ह्मा तृप्यतु। विष्णुस्तृप्यतु। वेदास्तृप्यंतु। देवास्तृप्यंतु। ऋषयस्तृप्यंतु। छंदांसि तृप्यंतु। आचार्यास्तृप्यंतु। यज्ञास्तृप्यं-
तु। द्यावापृथिव्यौ तृप्येतां। आचार्याश्चिकित्सी तृप्येतां। अंतरिक्षं तृप्यतु। अहोरात्राणि तृप्यंतु। मासास्तृप्यंतु। ऋतवस्तृप्यंतु।
स्रु. प्या समुद्रास्तृप्यंतु। नद्यस्तृप्यंतु। गिरयस्तृप्यंतु। क्षेत्राणि तृप्यंतु। ओषधयस्तृप्यंतु। वनस्पतयस्तृप्यंतु। नागास्तृप्यं-
तु.४ तु। वनानि तृप्यंतु। गावस्तृप्यंतु। वसवस्तृप्यंतु। रुद्रास्तृप्यंतु। आदित्यास्तृप्यंतु। अश्विनौ तृप्येतां। अक्षरस्तृप्यंतु।
चतुर्विधभूतग्रामस्तृप्यतु। मरीचिस्तृप्यतु। अत्रिस्तृप्यतु। अंगिरास्तृप्यतु। पुलस्त्यस्तृप्यतु। पुलहस्तृप्यतु। क्रतु-
स्तृप्यतु। प्रचेतास्तृप्यतु। वसिष्ठस्तृप्यतु। भृगुस्तृप्यतु। नारदस्तृप्यतु। सिद्धास्तृप्यंतु। साध्यास्तृप्यंतु। गंधर्वास्तृप्यंतु।
भूतानि तृप्यंतु। पिशाचास्तृप्यंतु। पन्नगास्तृप्यंतु। रक्षांसि तृप्यंतु। ये चान्ये नरः स्वस्ति कुर्वंति तर्पिताः स्वस्ति कुर्वंति तर्पि-
ताः। एवमेकैकांजलिना देवान् संतर्प्य अपसव्यो दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुः पितृतीर्थेन द्विगुणभुग्नैः कुशैस्तद्वत् र-
तैस्तिलैः पितृवत्तर्पयेत्। राणायनिस्तृप्यतु। शाट्यमुग्रस्तृप्यतु। व्यासस्तृप्यतु। भागुरिस्तृप्यतु। औलुंडिस्तृप्यतु। गौल्गु-
लविस्तृप्यतु। भानुमानौपमन्यवस्तृप्यतु। काराटिस्तृप्यतु। मशको गार्ग्यस्तृप्यतु। वार्षगण्यस्तृप्यतु। कौथुमिस्तृ०।
शालिहोत्रस्तृ०। जैमिनिस्तृप्यतु। त्रयोदशैते सामगाचार्याः स्वस्ति कुर्वंतु तर्पिताः स्वस्ति कुर्वंतु तर्पिताः। शारिस्तृप्यतु। ना-
लबविस्तृप्यतु। कालबविस्तृप्यतु। ताण्ड्यस्तृ०। वृषाणकस्तृ०। रुरुकिस्तृ०। शमनकाकुस्तृ०। आगस्त्यस्तृ०। बभ्रुशिरास्तृ०। हूहूस्तृ०
दशैते मम घनवनकादयः स्वस्ति कुर्वंतु तर्पिताः स्वस्ति कुर्वंतु तर्पिताः। कव्यवाडनलस्तृप्यतु। नलस्तृ०। सोमस्तृ०। यमस्तृ०। अ-
र्यमा च०। अग्निष्वात्तास्तृप्यंतु। बर्हिषदस्तृप्यंतु। यमस्तृ०। धर्मराजस्तृ०। मृत्युस्तृ०। अंतकस्तृ०। वैवस्वतस्तृ०। कालस्तृ०। स-
र्वभूतक्षयस्तृ०। औदुंबरस्तृ०। दध्नस्तृ०। नीलस्तृ०। परमेष्ठिनस्तृ०। वृकोदरस्तृ०। चित्रस्तृ०। चित्रगुप्तस्तृ०। ततः पसव्य पितॄन् भगवं-
श्वराद्यैकैकं प्रतिपुरुषं त्रिस्त्रिजलांजलिं तर्पयेत्। तत्रत्र धर्मपित्रादिकौ त्रीन्त्रीन् जलिः। ततो मात्रादितिस्रः त्रिस्त्रिजलिः। ॥५३॥
एकैकमातामहादिकौ त्रीन्। ततः एकैकांजलिना तत्पत्नी। ततो न्यानेकैकांजलिना तर्पयेत्। पितृव्यमातुलेकपितृव्यपत्नी
मातुलपत्नी भ्रातृ नृ पितृष्वसा मातृष्वसा भगिनी तासां पत्यानि तत्सखी श्वश्रू श्वशुरं च स्नेहगुरुं शिष्यं मित्रं च एतान् तर्पये-
दा। ततः सव्येनाचम्य ततः कंठावलंबितकृतनिवीती कुशानधः अत्यपसरन्त्यः शाखलैः सिक्तैः सनकादीन्मनुष्याकल्पे कृत्वा
स्तर्पयेत्। सनकस्तृ०। सनंदनस्तृ०। सनातनस्तृ०। कपिलस्तृ०। आसुरिस्तृ०। वोढुस्तृ०। पंचशिखस्तृ०। ततो मंत्र च वनमस्याना कृत्वेति

यस्तावत्पमनो। मातृवंशे याऽमृता येच पि[illegible]वंशपोस्तायेयव तिष्ठांहि दत्तान्दाप्पनिदमस्तुतिलोदकमिति। मंत्रेणांजलिं जलाद्
हिरुत्तरतो निःक्षिप्य कुशांस्त्यजेत्। तत्र मंत्रः। येषां न पिता न भ्राता न पुत्रो नान्यगोत्रिणः। ते सर्वे तृप्तिमायांतु मयोत्सृष्टैः कुशोस-
दैति। ततो येचास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते गृह्णंतु मया दत्तं वस्त्रनिःपीडनोदकमिति। मंत्रेणांजलाद्विःस्ना-
नवस्त्रं निःपीड्य तन्न्यग्हस्तत्कुशांस्त्यज्य कोणमन्यान्। यत्स्यान्यर्यादिन्यो चंद्रचाल्। ततो रुद्धादिस्मरतापूर्वं कृशात्रः श्चेति ब्रुह्-
दितीर्थेक्षितकरः आचम्य। ऽष्टोत्तरशतं गायत्रीं सेऽपासंकल्पं कुर्यात्। आनेनगायत्र्यासहितेन नमःप्योनरूपमारविः। उपोप-
तां। तो नासाम्दीनि सामानि पठनीयानि। नासंदशस्तोनें। हाउर हाउ। ॐ हार। ॐ हाऊ। ॐ वा। हाउ२। ३। ॐ२। ३। हाउ वाक्। ३। रतिउ
पर्यायउन्यामि। जायत्रीसामोशांतेडो छुंवाः। कुञ्जस्तुद्धीयेदे। एतानि ३२। स्तवामा। राऊनं। हुम्। ३। हा। ३। ह८। ३। इति रौहिसां। हाउ३।
आर्चिषि। शलाविदियाः। रहतो। अहोयिलामितिक्ति। वाम हा२२। रयंतरं। आनिलो श्रूरनो तुभामा। पुरूषगतिः। हाउ३। सिल्लू१स्तर।
महानाम्न्यः। प्रशविदामघवा। त्रिदाः। महादिवाकीर्त्यं। ॐ हो हा वा हाय्यिर। अहो हो वा ह। २३। वा २३। ऽ२३४ वात्। विभ्राड्बृहत्पिं-
बद्धित्यादि। ज्येष्ठसामानि। हाउ ३। आज्य दोहं। ३। इत्यादीनि त्रीणि सामानि दिवव्रतानि। आभिपतार इत्यादीनि त्रीणि। पुरुषव्रत-
नुगानं। उपुचा हाउ ३। सोम जशीषि। पुरू२३। षाः। इत्यादीनि षट्। महावश्याचीयं। यथातवश्यामीयसाम। ब्राह्मणप्रजाप-
ति विश्वामित्रा ऋषयः। गायत्री छंदः। सविता देवता। सूर्यप्रीत्यर्थे विनियोगः। ॐ ६ २३४५। ॐ भूः। ॐ भुवर्दिवमंतरिक्षं। ॐ भुवः।
ॐ रूक्वोपजऊ ऋषिसामानि। ॐ नागेदिवस्पृथी महीर२३४५। ॐ स्वः। ॐ आरो पानोव्यासन समानउदानः। ॐ धियो योनः प्रचोद२३४५।
ॐ महः। ॐ जनः। ॐ तपः। ॐ सत्यं। ॐ पुरुषः। ॐ परो रजसेऽसावदो मह। ॐ ६ २३४५। आरारादाको। आ२३४५। ॐ हरिसेतारकैस्त्रौः।
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं। ॐ३२। हाउ ३। हो२ वा कू। ३। ॐ बृहद्यो यज्ञोपवीतधर। ॐ अग्नूपूर्व। हाउ ३। हो २ वा कू। ३। ॐ आशीषा नीया
नो। धियो योनः प्रचो २३४५। ॐ ऊरूं। हाउ ३। हो ३ वा कू। ३। धर्मनिर्धमः। ३। धर्मविधर्म। ३। सत्यंगाय। ३। ऋतंवद। ३। इ८ यं वारवं
वारवं। ३। रशि। आदित्यव्रतंसेतु तत्र नेरयान्। एकविंशति सामानि उवी रहस्यारण्यानु पामीत्यतानि सामानि। साम-
ध्या कृत्स्नान संध्यानं परागादीनां विनियोगः। प्रथमा यत्र अक्षरुष्युत्तरं यस्मिन् योगः। पादोऽस्य क्रौंचनेध्या इत्युक्तिरात्रयस्या प्रागगो चतुर्वेद-
श्रुषा ऊरुं स्वकना सीनो दर्भपाणि शीर्दिशा कालो सं कीर्त्य परमेश्वर प्रीत्यर्थं अलं यत्रशामं स्कर्ष्ये इति संकल्प्य दृष्टौ मौ कर्णा
कुशवित्ता त्वौ रूप रिवित्न्यस्य मस्तकादीन्यंगान्यकं पयस्तोत्र नस्को द्यावापृथिव्योः संधिमीढ्र ना मा सं मीलितनयनो वा
ऋषिछंदोदेवताब्राह्मणान् समरेत्यासा मानि स्वरूपं ज्ञात्वा। गेरायव्याहृतिगायत्रीकादीपठित्वादहेस्तौरुलीनां मध्यम

५४। पर्वसु स्वरोच्चारणसमन्वितं ऽष्ठयोजपन्दीर्घादर्संयाहस्तांगुलिर्नेदृष्टेन दर्शयन् हस्ताग्रवर्त्तदृष्टिः स
मस्तुतो गुष्ठतर्जन्योर्योगांतरं संहृतांगुलितांतरं कुर्वन् स्पष्टाक्षरं मध्यमिरत्या मध्यमस्वरेण एकयावृत्त्या
शतं यापठेत्। पुनः प्राणायाम्याहृतिसावित्रीं पठित्वा ॐ नमो ब्रह्मणे इति त्रिरुक्त्वा समापयेत्। ततो रुद्रमुपति
ष्ठेत्। अस्तापश्चाद्वर्ग्यिवा। अस्य मूलवाक्यानि गारुडोक्तानि शीघ्रं पांडुरष्ट्यानि। इति ब्रह्मयज्ञप्रयोगः। अथ पंच
महायज्ञाः। तत्र आहिताग्नेस्तत्पाकार्थं माधवस्य स्मार्ताग्नेरेकदेशं गृहीत्वा पाकशालायां चुल्यां संस्थाप्य पाकं कृत्वा पु
नस्तान्वदेव ततः समारायच्चावसथ्याग्नौ मद्विपेत्। पश्चाद्वैश्वदेवः। अथ वैश्वदेवप्रयोगः। ततआसादनक्रमः। स्व
कृताग्निसंमुखे दपात्रं उत्तरतोग्नेरर्पांशुरार्शं ममसः। अदनादिहविः प्रोक्षितदच्चिदुक्ष्यादिसिक्तं स्वपुरतः। सन्नि
धाय। एवमासादनक्रमः पाकमाप्याग्नौ पक्वानि मंत्रितोदकेन त्रिः पर्युक्ष्य देशकालौ संकीर्त्य ममात्मनः
संस्कारार्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपं वैश्वदेवाख्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य अनूतमित्यग्निं प्रति हीतिप
र्यग्निप्रतिष्ठाप्य। अग्नसंनिहितोयंपत्यामन्नमाकारतः। ततः पत्नी क्षालितकरस्वराज्ञी नत्वियुक्तेयवाचा अन्नमितिति भूय
रात। ततः स्वयं पंज्ञमित्युक्तेस्त सौनमस्तांसां स्वाहास्तु पांशु अयात। अथ पूर्वहोमः। दिबलिदानं तं याम्यतस्यात्। ततोद
क्षिणाञ्जान्वाच्य पाणिविधिना कृतपर्युक्षणमसमित्होमादौ निधाय यज्ञोपवीती स्वाहेति मानसो ब्रह्मरसोनाग्नौम
धेकुसामानसेवत्सागंघि अग्ना यये स्विष्टकृते स्वाहेति ता परार्थिता यां दिशि कुर्यात् इदमग्नये स्विष्टकृते न मम इतिस्व
गंधिअग्नेयसमिद्धामांनुप युद्धगास्ये कास्त्विग्ना यास्नि परिकस्य चमसंनिनीयाद्भिः पुनः पूरयेत्। ततो कृतशेषदाम्बोति
दानं कुंड समीपे संमार्जिनादि संस्कृते रूपं देशाद् दक्षिणाग्रदक्षेनवमसस्यं जलमादाय ग्रासंस्थं परिषिञ्चेद्व
लिचतुष्टयपर्याप्तमन्नमादाय धृपृथिव्यै नमः। इदं पृथिव्यै न मम। एवं प्रत्येकं त्यागः सर्वत्र। वायवे नमः इति तत्पु
रस्ताद्दत्वा इदं वायवे न मम। ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम। ततः प्रजापतये नमः। मानसाये
बलिस्तागश्चा एवमेकैकं पंक्त्यां स्थंबलिचतुष्टयं दत्वा तदुपरि पूर्ववत् कुलं सिंचेत्। ततस्तदुत्तरतः पूर्ववत् कुलमासिच्य ता ।५४॥
न्दे वान्नमादाय पूर्ववत् आसकसं स्थं बलिचतुष्टयं दद्यात्। अद्भ्यो नमः। इदमद्भ्यो न मम। ओषधिवनस्पतिभ्यो नमः। इदमो०।
आकाशाय नमः। इदमाका०। कामाय नमः। इदं का०। पुनस्तत्पूर्वोपरि परिषेचनः। ततस्तदुत्तरतो जलमासिच्य तत्र्वे नान्नमा

दायस्वरूपहृतिग्रासंस्थं चतुरोवालीन्निदध्यात्। मन्यवे नमः। इदं म०। रुद्राय नमः। इदमिं०। वास्तुकपये नमः। इदं
वा०। उग्रसेनाय नमः। इदं उ०। ततः पूर्ववत् कुलासेकः। ततस्तदुत्तरस्यां दिशि विक्ष्णुलमासिच्य कबलिपर्याप्तमन्नमादाय
रक्षोजनेभ्यो नमः। इदं रक्षोजनेभ्यो न मम। ततस्तदुपरि उल्लेखितकामासिच्य उदकं स्पृष्ट्वा। ततो बलिशेषं नंद्रं जलेना
भ्युक्ष्य कृतापसव्यः सव्यं जान्वाच्य सर्वेषां दक्षिणान्तः स्वरुकुलमासिच्य दभाद्वायपितृभ्यः पितृभ्यः स्वधेति बलिं
दत्वा। इदं पितृभ्यो न मम। ततस्तदुपरि उलेसिच्य उदकं स्पृष्टा। ततः सर्वेषामुत्तरतोपवेभ्यो नमः। ओरिभ्यो नम
इति स्वस्य कालबलिं दद्यात्। ततः कृतांजलिपुटः शिष्टायपितृभ्यो नमः इति अरोग्यमायुरैश्वर्यमित्याद्याशिषः। ततो ब्राह्मणद्ध्यं
गोग्रासं चतुर्भिर्श्चत्य शिष्टरातेत्। इति वैश्वदेवः। अथ पाणिनित्यश्राद्धं। प्राणायाम्य प्रागासनायमद्यदेशकालौ संकीर्त्य पि
र्व्येषु चा अमुकगोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकामुकामुकशर्मणां। गोत्राणां मातामहप्रमातामहवृद्ध
प्रमातामहानां अमुकामुकशर्मणां पितृयज्ञसिद्ध्यर्थं नित्यश्राद्धमहं करिष्ये इति संकल्प्य उदङ्मुखस्त्वासनं दक्षिणास्य
त्वा वापविश्य दक्षिणाग्रान् कुशानास्तीर्य तिलोदकमादाय अमुकगोत्राः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः
अमुकामुकामुकशर्माणः एतद्वः पाद्यमिति उक्त्वा पितृतीर्थेन ब्राह्मणस्य पादयोर्निःक्षिपेत्। मातामहादीनां हि
पृथक्त्वेन तथैव दद्यात्। ततस्तेभ्यो आसनं। अमुकगोत्रेभ्यो अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो मातामहादीनां
पितृभ्यो अमुकशर्मभ्यः इदं मासनं स्वधा इत्युक्त्वा दक्षिणहस्ते दत्वा विप्रानामन्त्र्य गन्धपुष्पतिलकुशनासनं
दद्यात्। ततश्चंदनेन गन्धं सज्जानुपादे पुष्पमांगादि विष्णुमंत्रेण संपूज्यार्चनं संकल्पं कुर्यात्। पश्चाद्दत्तं गन्ध
पुष्पं नमोत्रेभ्यो अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो यथापूर्वार्धविनागं वस्त्रानैतदुत्सृजलं दद्यात्। ततो भोजनार्थं पा
त्रेण सपरिविष्यस्य लवणव्यंजनादि भिर्वामीत्यनेन विश्वरूपविधीतिपात्रमित्यादि विष्णुमंत्रेण तमुद्धार्य दद्यात्
दिपदत्तं पदद्दास्मा मितस्वर्वस्तुपिपठितं भोजनं गोत्रेभ्यो अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो अमुकामुकशर्मभ्यो यथा यथा वित्त
गोवः स्वधेत्युक्त्वोदकं तु उत्सृजेत्। ततो भोजयित्वा किंचिद्दानमस्तु यथा। अथ संकल्पं नित्यश्राद्धं। इति
नित्यश्राद्धं। अथ मनुष्ययज्ञः। यथा। आचमनमुपाय्याहादिकालेभ्यागतांतिथिं प्रप्यपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नित्यवि
धिरूपं मनुष्ययज्ञमहं करिष्ये इति संकल्प्य आगतमतिथिं पाद्यादिभिः संपूज्यार्चनं दिविष्णुस्तु ब्रांजलमादाय
गिविलीदमन्नादि यदत्तं पितृपर्यंतदास्यमानं न सनकादिमनुष्येभ्यो हंतेत्यक्तो एकायतीर्थेन जलमुत्सृजेत्।

५५ एवं विचिंत्य यच्च मनुष्य पशो करस्याम नमुत्थैनिनि डापुष्करे लहंत कामादि शत्रून्नमन्नमुद्धृत्य प्राचीनावीती सन् दक्षिणा
दनैरृत्यमादाय पिच यत्ते सिच्य पैतृदमत्रस्यार्द्धपिच न्यासः स्वधेत्युक्त्वा यज्ञलं द्धि स्याञ्जन शिष्टस्या नृद्धि नागेनि
वीती सनकादि मनुष्येभ्यो हंतेत्युक्त्वा जलमुत्सृजेत् । इति मनुष्य पशः । ततः सुरभ्यो नमः इति सुरभीं संपूज्य गोग्रासं दद्या
त् । सुरभी वैष्णवी माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता । गोग्रासं तु मया दत्तं सुरभि प्रतिगृह्यतां इति मंत्रेण गोग्रासं द
द्याजो स्योनमनमेति ग्रास्यागः ततः पिपीलिकाः कीट पतंग संघा बुभुक्षिताः कर्मनिबद्धबद्धाः । प्रयांतु ते तृप्तिमिदं म
यान्नं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवंतु इति मंत्रेण सर्वभूतेभ्यो नम इति सर्वभूतबलिं गृहांगणे दद्यात् । ततः ऐंद्रवारु
णवायव्या याम्या नैरृतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमौ पिंडं मयार्पितमिति मंत्रमुच्चार्य वायसेभ्यो नम
मिति वायसेभ्यो गृहाद्बहिर्बलिर्देयः । ततो वैवस्वतकुले जातौ द्वौ श्यामशबलौ शुनौ । ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि
रक्षेतां पथि मां सदेति श्वभ्यां पिंडं नमस्ते इति श्वबलिं गृहाद्बहिर्देयः । ततः पादौ प्रक्षाल्याचम्य बालादीन्भो
जयित्वा स्वयमश्नीयात् ॥ इति ग्रासादिबलिदानं ॥ अथ भोजनप्रयोगः । तत्र । स्वप्रक्षालितपाणिपादमुख
श्चाचम्य शुचौ संस्कृते देशे चतुरस्रमंडले सुपीठासने प्राङ्मुख उपविश्य पात्रे परिवेशितमन्नं प्राग्य
स्तकं निधाय स्थित्वा तदिति संज्ञा यद्यसं व्याहृतिगायत्र्या तदन्नमभिमंत्र्य जलं हस्तेनादाय सत्यं त्वर्तेन प
रिषिंचामीति परिषिच्य घृताक्तमन्नमादाय स्वाग्रदक्षिणभागे बलित्रयं प्रक्षेपं दद्यात् । ॐ भूपतये नमः ।
ॐ भुवनपतये नमः । ॐ भूतानां पतये नमः । ततः स्थित्वा यो विश्वे बलिर्देयः परतिके विन्न । ततो जलमादाय ॐ अ
मृतोपस्तरणमसि स्वाहा इति मंत्रेण जलं प्राश्य ग्रासं गार्हपत्यादी चाकं निर्विकल्पं मध्यमानामिकांगुष्ठै
रन्नमादाय ॐ प्राणाय स्वाहेति प्रथमाहुतिं मुखे हुत्वा । अनामिकांगुष्ठाभ्यां व्यानाय स्वाहेति हुत्वा ।
तपैव अपानाय स्वाहेति हुत्वा । सर्वाभिः समानाय स्वाहेति हुत्वा । तर्जनीं विना उदानाय स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५५
। एतान्यंगुष्ठास्सान्महामोनी देते स्वखंड याह्री गीं तुदके स्पृष्ट्वा ॥ शिखां विमुच्यान्यदश्नीयात् । ततो
न्तु क्षो चष्टिच्छादर्भे सोदकमादाय रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनां । उच्छिष्टभागधेयानामक्षय्यमु
पतिष्ठतु इति मंत्रेणोच्छिष्ट भागधेयेभ्यो नमः इत्युच्चिद्य प्रक्षालितेनैव हस्तेन जलमादाय ॐ अमृतापिधान

मसि स्वाहेति मंत्रेणार्द्धं पीत्वावशिष्टं पितृतीर्थेन नरकेभ्यो दत्त्वा प्रस्कलादिना हस्तौ मुखं च संशोध्याचम्य हस्ते
न जलमादाय ॐ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ह्यंगुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् । इति मंत्रेण
दक्षिणपादांगुष्ठे श्रावयित्वा प्राणाग्नी हृदि देवतां स्मरेत् । ॐ गांडीरमिर्यउ वानलश्चतुर्णां मयान्नेन रयं ऋषीशो भासु
षीनमेत तपरिणामजं वै पढुलवरोगं मम चास्तु देहे । विष्णुरत्ता यथैवान्नं परिणामश्च वै यथा । सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्य
त्वन्नमिदं तथा । स्तुश्राद्धे यस्य देहस्तोनपरि माज्यते धौदरं । अनाया सजदायी निकु र्यात्क मरिश्रयने इतः । इति भोजन
प्रयोगः ॥ ततः स्वार्यकालेऽन्ये श्रीजाद्गु दूत्य सायंसंध्यां कुर्यात् । तत्र सर्वं प्रातः संध्यावत् । विशेषो यथा । आयं संध्योपा
सनमहं वक्ष्ये स्पदति संक्षेपात् । आवाहने विशेषो यथा । रक्षीं सरस्वतीं कृष्णां पीनवक्षां चतुर्भुजां । शंखचक्रगदापद्म
हस्तां गरुडवाहनां । तद्दर्पी श्रीमगं शांतां वनमालाविभूषितां । सामवेदकृतोत्संगां ध्यायेत्तां सूर्यमंडलात् । विष्णु
पीतस्कं शसाहाहं वीमावाहयाम्यहं । अथाचमने विशेषः । आपः पुनंत्वित्यस्य नारायण ऋषिः । प्रकृतिश्छंदः । आपो देवता ।
चमने विनियोगः । आपः पुनंतु पृथिवीं पृथ्वी पूता पुनातु मां । पुनंतु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म पूता पुनातु मां । यदुच्छिष्टमभोज्यं
च यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनंतु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वा
हा । इति मंत्रेण । ततः स तं त्वां समहीं चेल्पने नाऽजलिगद्वे पानंतरं उपविश्य एवं जलितयं गायत्र्यास्रायातिसेपुन
जान्हेयेत् । ततः स्नु यच्छु पस्थाय सूर्योपस्थानं कृत्वा । सा गे ऽत्र धूम्र स्थ चरतः स्ताैमौ नीगा पत्नी संजपा संकल्पे कुर्या
ऽग्नेनेनगायत्र्यास्तु तेन जलेन विसर्जनमारवि सीयतां । ततउत्तरे शिखरे इति विसर्जयेत् । अयं होमं कुर्यात् । इति सा
यं संध्या । अत्र पहो न विशेषः ॥ सायं वैश्वदेवे ॥ अत्र करसंयोगेन दते वसुरति विशेषः । अयमेव स्वाहेति रूपाहुतिः । अत्र
सुवक्ताः । सर्वमन्यत्पूर्ववत् । वैश्वदेवे न्यं च करसंयोग वसे वासा जिताजनेन तं लास सेन परिषिंचामीति । इति मंत्र
केसा विशेषः । सा औदनं सर्वेभ्यो देव फली करसा कुसुं सा ऽदनाजाचरा जलं ते कीदृत्य रुद्रा यन मरति स्तुश्रोदेशाव
लिर्देयः । ततस्या गंधि धमयादकं स्त्र शेषं ॥ इति सायं संध्याहोमवैश्वदेव भोजनादीनां प्रयोगः । ततः शयनं रात्रि
त्यर्तिता मरोगा कृत्वा तदका शो द्वितीयः समाप्तः ॥ ॥ तातज रात्र्यविश्रामं विद्धौ शंजगदेकं । आरम्य ते धात्
तीयः गकाशः सर्वसंमतः । तत्र ज प्रचक्रकाशेनिरूपितं स्तं प्रभृ सेरासमा नविस्या च्यानं । द्वितीयेनक्रा पनान्तरस
जितितः विचिरक्षिता: सायं जातं तं समनं तमहायज्ञाः । अतः परं स्तृजाको रावक्रोक्यो पार्वणा आर्ह द पकारिस्था वीजाकश्चातत्र

दर्शपूर्णमासयोः स्वरूपकथनमंतरेणानयोरनुष्ठानासंभवादादौ तयोः स्वरूपं निरूप्यते । तत्राकुमाराचार्याः अथ दर्शपू
५६ र्णमासयोः अत्र्यव्ययपर्वमहायशानंतरं । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासौ । तयोर्दर्शपूर्णमासयोः स्वरूपं निरू
प्यत इति सूत्रशेषः । स्वरूपमाह । यः परमो विकर्षः सूर्याचंद्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः संकर्षः सामावास्या
विकर्षो नाम व्यवधानं । ज्योतिश्चक्रे दूरावस्थानमित्यर्थः । संकर्षो नाम सान्निध्यं । तत्र ज्योतिश्चक्रे एकत्रावस्थानमित्यर्थः । अमा
चवसितो । अमा नाम रवे रश्मिः सहस्राणां प्रमुखः स्मृतः । यस्मात् तस्य तेजसा सूर्यः ज्योतिस्त्रैलोक्यदीपकः । तस्मिन्वसतिये
नेंदुरमावास्या ततः स्मृतेति । तत्र पौर्णमास्यां यागस्य प्रारंभादर्शे पञ्चदश्यादावुपवासयोग्या याः पौर्णमास्याः
स्वरूपमाह । संध्यां पौर्णमासीमुपवसेत् । अहोरात्रस्य संधिः संध्या प्रातः संध्या सायंसंध्या प्रातः संध्या वा तिवर्धमाना संध्या
पौर्णमासी । तां पौर्णमासीमुपवसेत् । नात्र उपवासशब्देनाहारत्यागः । दंपती नंदी याता । निति वदस्मारणाद् उ
पाग्निसमीपे ब्रह्मचर्यादिनियमेन वर्तनं वासः उपवास इति व्युत्पत्तेश्च । स्मर्तव्य उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः स
ह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जित इति । उत्तरां तिथिमेके । उत्तराप्रतिपत् । एक इति वाक्याद्विकल्पः । पर्वांताउप
र्वांता उपवस्तव्या इति वक्ष्यमाणवाक्यात् । आचार्याः । त्रयः पौर्णमासीकाला भवंति संध्या वास्तमितोदिता वा द्वैवी ।
उपवासयोग्या याः पौर्णमास्यास्त्रयः कालाः भवंति । संध्या उक्तस्वरूपा । अस्तमितोदिता वा । सूर्यस्याम
यानंतरमेव उदयादिति यस्यां साऽस्तमितोदिता । उदयो वा । पूर्वस्यां दिश्युदयेऽस्तंगते चंद्रमसि स चितात्रापतेति सा उदयाः संज्ञा ।
ज्ञा त्रिष्वपि पदेषु वाशब्दश्चंद्रमसः पूर्णत्वसंभवपरः । यस्यां तु क्षीणोऽपि तेन चंद्रमसि सवितास्तमेति सानुमतिः । अ
स्तमितोदिता राका । या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति श्रुतेः । माधवीयेऽप्युक्तं वसिष्ठः । राका चानुमति
श्चैव पौर्णमासी द्विरूपं विदुः । राका संपूर्णचंद्रा स्यात् कलोनानुमतिर्मतेति । चतुर्दश्यामिश्रित्वाच्चंद्रमसः पूर्णत्वासंभ
वात्कलोनानुमतिः । अन्यच्च यदहः पूर्णो भवति तदहरुपवसेदिति शेषः । स च पूर्णमास्याः पंचदशमुहूर्तेषु चंद्रमउदं
यथा भवति तत्वं सदाचानपोत्तमेति नाप्यालिखितवाक्यात् । युक्तमेतत् । अपवसथ्ये हि निशामुखे चंद्रमसः पू
र्णत्वाय दि पौर्णमास्यामसंभवात् । पौर्णमास्यामंशौतिमुहूर्तेषु चंद्रमसः पूर्णत्वं स्वीक्रियते तदा प्रतिपदाद्य दूरे चंद्रम ॥५६
सः क्षीणत्वसंभवे पूर्वोक्तवाक्यानामानर्थक्यं पंचदशमेव मुहूर्तेषु चंद्रमसः पूर्णत्वमिति तस्य कर्तृत्वे नानातिकालनचपगो
णकालस्मृतौ । आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदहर्यागः इष्यते परतश्चेत्तदहनि । पर्वप्रतिपदोः संधिरपि गावर्तिना

यदि तस्मिंश्चाहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युः स्यादुपक्रम इति । एतद्वाक्यद्वयेऽपि संधिदिनस्य यागदिनत्वान्नात्पूर्वव्याख्येव युक्ता ।
तत्र पर्वसंधिज्ञानोपायमाह कात्यायनः । पूरेकि घटिका न्यूना सप्त वाभ्यधिकाश्च याः । तद्वृद्धिक्षयाभ्यां पूर्वस्मिन्ह्रास
वृद्धी प्रचयप्रपद्यादिति ज्ञात्वाचार्यः । यदा पूर्वदिवसे पंचदश घटिका पौर्णमासी अमावास्या वा द्वितीयदिवसे जाते प्रतिपदपि तावती
तदा यथास्थित एव संधिः । यदा प्रतिपदः द्व्यहघटिका ह्रीयंते तदा घटिकात्रयस्य ह्रासः पौर्णमास्या वा अमावास्या
यां वा परोऽकल्पनीयः । एवं यो द्विरूपवसति द्वादशघटिका सा पौर्णमासी अमावास्या वा भवति । एवं च तस्यावर्तनात्पूर्वसंधेः सं
पद्यते । अनेनैव प्रकारेण घटिकात्रयस्य वृद्धौ योज्यम् । तत्र यत्र त्वष्टादशघटिका भवति तदा पक्षमध्यावर्तनादूर्ध्वं संधिर्भव
ति । एतत्पर्वसंधिवाक्यं यागकालस्यापि रूपं । संधौ यजेतेति श्रुतिः । संधिकालस्य स्वरूपवत्त्वात्संधिमभिजितो यजेत सपरा
श्रुति । बौधायनः । स्वरूपेण त्वासंधिकालस्य संधिर्विषयत्वमुच्यते । सामान्यपि विषयं प्राकुः पूर्वेराह्णं परेराह्णं चेति । एवं सं
धिसन्निहिते काले यागस्य विहितत्वात्संधियागकालयोः परस्परसापेक्षत्वं । तत्र यागकालस्मृतिः । पंचदश्याः परः पादः
प्रतिपदः आद्यमात्रपादः । यागकालः सविज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिरिति । पर्वणो यस्तुरीयांशो आद्यांशः प्रतिपदस्त्रयः । या
गकालः सविज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिरिति च । यच्चु षोडशोऽहन्यनीषुष्टिर्न्यभ्यां पंचदशेऽहनि चतुर्दशे च यन्नेष्टिः पापासत
दशेऽहनि । संकृष्टेऽविकृष्टे च यष्टव्यं षोडशेऽहनि । पंचदशेऽपि पर्वणि दिननाशो यदा भवेदिति तत्संभवाभिप्रायेण पौ
र्णमास्यां पौर्णमास्याः पंचदशान्मुहूर्तात्संभवेदुपवासश्चेच्चानादमावास्यायां चंद्रदर्शनासंभवे यागस्य चतुर्थ
मासत्वाच्च । इति पौर्णमासीनिर्णयः । अथामावास्यानिर्णयः । तत्राश्वलायनाचार्याः । यदहस्त्वेव चंद्रमा न दृश्येत
तामावास्यामुपवसेदिति शेषः । अन्यस्त्वेवं उत्तिष्ठेत् परमेतद्वाक्यं । कलापवर्षे कृत्तकमावास्या शिरादर्शनायोग्यचा
हि पर्वांता उपवस्तव्याः । पदादयोऽत्र यष्ट्याः । बहुवचनमादृतिपरं । पर्वांता तिथयः उपवस्तव्याः । अत्र तिथि
शब्देन चंद्रमसः कला उच्यते । माधवीये । अमादिपूर्णमास्यंता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याः
ताः षोडशैव वरानने इति । अतश्चंद्रमसः पूर्णत्वसंभवे पौर्णमास्यामुपवासः क्षयसंभवे दर्शोपवासः कर्तव्य इति
स्पष्टीकृतं । तन्नकाल्पनिः । पिंगलाहापक्षेऽष्टादशे मात्राराज निशास्पते । वासरस्य रतीयेशे नातिसंध्यासमीपतः । त्रिभक्ते
नक्तदिवसस्य तृतीयेंशे । पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति श्रुतेः । अमावास्यान इति षा
पूर्वपक्षमस्ति यजेत पौर्णमासेनापरपक्षे अमावास्याप्रोक्तपूर्वे तु माममावास्या विषेश्यन । शुक्लपक्षप्रतिपद्यागेन सह

शुक्लप्रतिपद्दर्शः स्यात् । पूर्वमपरः । आग्नेयो यो मासः पायासं पादनक्षत्रे सौवदर्शयागः संपादनीयः । कर्मैक्यात् । यदह
स्त्वेव चंद्रमा न दृश्येत तदा अमावास्यां कुर्वीत । नानुवादोयं । चतुर्दश्युपेतामावास्या परत्वादेतस्याः । कालमानं । य
दा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदेव श्राद्धमिष्यते । यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति
[illegible]मा । तत्पापेक्षयान्ये यं क्षीणो राजा निचेत्सापि । यदा चतुर्दश्यास्तुरीयं याममावास्या पूरयेदिति संबंधः ।
[illegible]पापि क्षयामावास्यापि क्षमाहोयं । क्षीयते चंद्रमा अस्मिन्निति क्षयादश इति व्युत्पत्तेः । तथा च श्रुतिः
[illegible]ये सोमो राजा देवानामन्नं यच्चंद्रमाः स एतां रात्रिं क्षीयते तस्मिन्क्षीणो ददातीति । दृश्यमानेप्येकदा सा
भवतीति । एकदा दृश्यमानेपि चंद्रमस्यमावास्या गता भवति । गतः श्राद्धाः पितृणो कृतमनायक नौ
[illegible]पनयेति गता भवत्येकदेति । यदा चतुर्दशी यामानित्यनेनोक्तो विषयः । कात्यायनः । यदा चोद्दृश्यमाने
पितश्चतुर्दश्यपेक्षयामावास्यां प्रतीक्षेत तदेते वापि निर्वपेत् । यदा त्वमावास्या परे क्रि कुर्यात्तदा
तिथ्यादिक्षुन्नवेद्यानां नेद्व्यापराह्णः परेहनि । तावाचन्ताह्यपूर्वेद्युरहर्दृश्योपि निरूच कर्मराणीति राणि
का विचरणाति रखितचावचनात् दृश्यमानेपि चंद्रमसि चतुर्दश्याममपराह्णव्यापिन्यामपि श्राद्धं कार्यं चंद्रम
सः क्षयः स्वरूपमाह । अष्टमेंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चंद्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भ
वेदणुः । चतुर्दश्याष्टमेंशे चंद्रमसः क्षयसंभवात् दृश्यमानेपि चंद्रमसि चतुर्दश्यां श्राद्धं कर्तव्यमिति । अमा
वास्या चतुर्दशीव्यस्पृष्टा द्वितीया क्षयगामिनी । बहुरिष्टिरमावास्यां स्मृते कत्यादिकाः क्रियाः । चतु
र्दशी चतुर्थांशामावास्या यत्र न दृश्यते । श्वोभूते प्रतिपद्येव स्यात्पूर्णं तत्रैव कारयेत् । द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेद्
तिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् इति । अग्नि त्रिमुहूर्तपदं न्यूनाधिकसंख्योप ॥५७॥
लक्षणार्थं चंद्रदर्शने प्रायश्चित्तविधानात् । अतएव कात्यांतरं । आगास्त्यमेया यत्र द्वितीयायामुपदृश्यते
तत्र यागं न कुर्वीत विश्वेदेवाः पराङ्मुखा इति । न च चंद्रदर्शननिषेधवाक्यं प्रतिपच्चतुर्थांशादिशाजायां
लिप्यच्चतुर्थांशस्यैव चंद्रदर्शननिषेधाद्यपत्वात् । अतएव चंद्रदर्शनवाक्यशेषे गार्ग्याश्चचविक्षाने । यजनीये ह्रि सो
मश्चेद्वारुण्यां दिशि दृश्यते । तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दंडं दद्याद्द्विजातये इति । आदित्येनास्तमितं चंद्रः गतो व्यापुरि

यामादि । अतिपद्यतिपत्तिः स्यात्तां चंद्रदर्शनात्ततो यजेत् । एवं च सति पर्वतृतीयांशे पिंडपितृयागानुष्ठानसंभवस्तादृश
पक्षि । तदाह रामचंद्राचार्यः । प्रतिपद्दृश्यां त्याज्यं करिं द्वाद्वंसां स्याच्चेच्चागतदादिने तु विहिते यां शे यजेत च चतुर इति । पर्व
णो शेषत्वीयेऽध्वकर्तव्यो इष्टिं न्यायिनि । द्वितीयासहिते यस्मिन्न्यूनमर्थं स्यात्त्यां च यनाइति दीपिकाविधरणे । लिखितवाका
त्वानयाष्टमांशे चतुर्थेंशे यागः प्रतिपद्यः प्रवितरिति । रकोसितद्वितुपं तिश्रतिरे वासनातनीतिकात्यायनादिचकथा नाम
ग्रहाद्य । न च संदिग्धपरात्वस्याध्यागः प्रातः परेहनि । कुर्वीताः प्रतिपद्यागे चतुर्थे विनदुष्यतीति शातातपवचनविरोध
इति वाच्यं । यथा चंद्रदर्शने सति यागोऽत्रीष्टतापरत्वौ तस्मात्तस्मान्नैत्तिरीयादिव्याति दिक्तानां चंद्रदर्शनदुष्टत्वांतिथ्यो
यागो निषिद्धः । अन्यथा चंद्रदर्शननिषेधवाक्यसमूहो निरवकाशः स्यात् । अतएवाचारश्चोद्दृश्यमानेप्येकदेति
प्रतिपद्यजविष्टां यदि सोष्टिः समाप्यते । पुनः अरणीयारब्धेष्टिः कर्तव्या यागविच्छेदेरिति यज्ञपार्श्ववचनं प्रति
पन्नादिसंनवेलावशेन पर्व एव समाप्तिविषयमादितादाग्नीतिमदनः । एवं सति विरम्य समाप्तिरिति माधवका
चार्याः । प्रतिपदारब्धौ कालस्यातपर्यायामित्यन्ये । अन्नादितानीनां तु पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षाद्विवर्जनं । पूर्वाह्न एव
कुर्वीत विद्धेप्यन्यमनीषिणः इति कात्यायनवाक्यात्प्रतिपद्युक्तविष्टापामपि पूर्वाह्न एव स्थालीपाको न दृति । मार्ग
शीर्षज्येष्ठामावास्ययोरन्यथाकावरूप्यां दर्शपितृमारकात्यायनः । मार्गशीर्षीपामावास्यां तथा ज्येष्ठस्य पान्नचेत्
विशेषमस्यां श्रुचते चंद्रस्यारविदोऽनाः । अत्रेंदुरायोग्रहरेचाविष्टेते चतुर्थेनांशेन कलावशिष्टः । तदंत एव बहुपामेति
कः स्त्रावं सो तिष्ठ कृ विदो वदंति । आवश्यमावास्यायां आद्योग्रहरेचतुर्थेनांगेन नजेनापाकः नात यावद्शिष्ट
श्चंद्रोऽवतिष्ठते तदंते अमावास्या तेरुवसः सामगः कुपमेति । आगमचंद्रसमाकृपोति कालविलंबान्नदर्शनेपि वि
लेवः । यथा मासेषु द्वितीयायां आद्यचरतीयमुहूर्ते चंद्रो दृश्यते तथाऽत्रनन । आगमचतुर्थपंचमादिषु मुहूर्ते
षु चंद्रदर्शनमिति तत्त्वे । अनयोर्मार्गसथयोश्चतुर्दशी यामत्रयव्यापिनी परदिने चामावास्याक्षयवशात्तदहस्त्र
यं न व्याप्नोति तथापि परदिने एव श्राद्धं चंद्रमसः दर्शविलंबान्नात् । एवं च सति द्वितीयायां यदि चंद्रदर्शनसंभवस्तदा
पूर्वैव । यस्मिन्नब्दे द्वादशैकभिमासाः पततितदाब्दिके ज्येष्ठं उनरेवं । यस्मिन्नब्दे द्वादशैकः श्यपन्याक्षस्तस्मिन्ष्टं स्मृती ये मारिहस्य
नोपजायते । एवं चारं चंद्रमसो विदित्वा द्वीरो तास्मिश्चपराह्ले च दद्यात् । यच्चो मासः त्रीतीयोऽप्रष्टः । मासा नानैवात्र दि
सोदा । अतत्रन्मासस्य पाणामामावास्यायां चतुर्थ्यांगेन कलावशिष्ठानजनेतीत्यार्थः । कात्यायनः । वर्द्धमानाना ।

मावास्यां लनेत्रेदपरे हनि। यास्यां स्त्रीनधिका न्यापि पितृयत्तस्ततो न वेत्। एतेन तिथिरन्द्विव शात्पर दिने मावास्या
५८ याः श्राद्धरत्र यथ्या त्री पूर्वदिने न श्राद्धमिति ज्ञापितं। सर्वत्र चंद्रदर्शनानुरोधेनैव पार्वणनिर्णयः कार्य इति कात्यायन
नाध्यायः ग्रामिमूशायः।।आचार्याः। एष गोचैतस्या ज्ञानस्या ध्याये नवमचीयीत वातद्विड्डोपाधि योगमयेत।
एतस्य चंद्रमसः कूपरस्यादिज्ञानस्यात् तद्विदं तितरमेवतद्विदः। पर्वदर्शपौर्णमासादिकं। आगमयेत ज्ञानी यावरातत्र
सामान्येन चंद्रदर्शनिज्ञानोपायउक्तो ज्योतिःशास्त्रे। सूर्यास्तकालिकर वींदुलवांतरांशैर्द्वयः शशी किल नवेद्विबु
धा वदंति। मिषादिना वरतिराशिक्रमोक्तमेषा नंदादिगीश मनुचंद्रकला घतिश्चेति। तत्पापमयहिरूप्यनिरस्यम्।।
तत्राचार्याः। अथ यदहरूपवसत्यो नवतितदहः पूर्वां हूयवझातरानुतिष्ट कुर्वीत तदस्येस्यंते लंगोमयेनसमंतंपामुप
लिंपति। पूर्वाह्लूबे त्वनरवकार कालानि यथा पूर्वं। तस्मा पूर्वाह्ली बगोमयोदकाभ्यां परिसमूहनं अग्ने स्यंडिलंकुर्यं
उपलिंपेत्। अपि अन्नुपव चतोपतेरवादिरान्यापाला शान्या उपलेपनानंतरं प्रातः करिष्यमाराण्यापामग्रीणि
धमान्। यत्रियर्दमयान्खादिरान्याम्पालाशान्या उपचनुपतेत्। समासाद्यतीति। इध्मानित्यत्र बहुत्वमष्टादशसंख्यापरं। तत्र
रत्नप्रमाणात्मानुकात्यायनःप्रमाणांपरिकीर्तितं। एवंविधाःस्मरेचेहसमिद्धिः सर्वकर्मसु। एवंविधाःसमिधःप्रादेशहूयामितानितः स
र्वत्र सर्वकर्मसु येषि च्वोविधीयते तेषिदमेव प्रमाणं। संख्याप्याह। ता अष्टादश विधेस्यप्रवदंति मनीषिणः। दर्शे च पौर्णमासे
चाग्निपास्त्वन्यास्तु विंशतिरिति। यिषिधेनार्यितान्याह। आंगहोमे समिन्मंत्रसोष्ठ्यं तारस्वषु कर्मसु। येषां चैतदुपर्युक्तं तषुतत्स
ह्योषुवाज्ञातकं तंगादिविषदिक्तलहोमादि कर्मणि। कंचा कुतीषु सर्वास्त्विनेते चिधमाविधीयते। आंगहोमा सर्वजायश्रिता
द्यः। येषांवेध्यदे वसायेज्ञातहोमादिना नयेरतरिध्मार्ध्येरय्यषुकैतेषुतत्सद्दशेषुदिस्यहोमेषु इध्मस्यानिवृत्तिः। आचार्या
र्याः। स्वादिरपालाशाकाबैविकीदकतिल्वकंबाधवकनीचनिंबराजवृक्षशाल्मल्यारलुदंधिच्छकोविदारश्लेष्मातकवर्जं
सर्ववनस्पतीनामिध्मो यथार्थं स्यात्। आचार्याः। तिल्वकं बाधवकदाधिप्याख्मधानविज्ञाउपलब्ध्याः। विनीदकः प्रसिद्धः।।५८।
नीचोराजकदंबः। राजवृक्षः कृतमालको दीर्घफलः। शाल्मली प्रसिद्धा। आरलुः प्रसिद्धः। कोविदारः श्वेतकांचनार सदृशः।
श्लेष्मातकस्तुर्गुदो इति लोके। विनीरकादियज्ञेन ध्यात्पादीनामिध्मः कार्यः। यथार्थं स्यात्। यावतांनांपर्थः सिद्धःतावतास्या
त्। अपरदाःस्तव्यर्थसारे। पालाशःखदिरः अश्वत्थशाम्युदुंबरजाःसमितः। आपामार्गदूर्वाश्वकुशाश्चेत्यपरे विदुरिति।

शमीरोहितकाश्वत्थास्तदलाभेऽर्कवेतसाविति। वैठीनसिः। वेतसोजलवेतुकः। प्रयोगरत्नेमरीचिः। चाकुंद
शमीवरुडुंबरारतिविशेषः। तत्रैव ब्रह्मपुराणात्काष्टं। शमीपलाशन्यग्रोध प्लक्षवैकंकतोद्भवाः। अश्वत्था
दुंबरोबिल्वश्चंदनःसरलस्तथा। सालश्च देवदारुश्चखदिरश्चेव याज्ञियरति। आचार्याः। विशेषार्थानिसप्तिलूनाः
कुशाबर्हिः। यस्मात्स्थानाद्दिमरूढं पत्रद्वयं नवतितद्विशाखं। तानिजातिलूनाः। श्चिन्नायकुशास्तावर्हिसंज्ञाः। तेलवदी
र्घाःसंतोविशाखस्थानाद्विन्नबर्हिषः। कुशादीर्घास्तुबर्हिषरतिकात्यायनोक्तेः। तेनस्तारणार्थमुपकल्पयेदि
तिगरूतं। उपमूललूनाः। पितृस्यइतिसूत्रे। येकुशाःमूलसमीपेलूनाः। विस्तमूलछिन्नास्तेन्यच्चर्यपिंडपि
तृयज्ञादिपितृकर्मस्तुनवंति। तमूलस्तुनवेदःपितरांश्राद्धकर्मणि। मूलेनलोकानुयतिशाकस्यचमहात्मनर
तियमः। कात्यायनः। हरिताश्चशिपादर्जाःपीतकाःपाकयतिपा। समूलाःपितृदेवस्याःकल्माषाश्वेदिकाःवि
ल्माषाःककुराःहरिताबैसमूलाः शुष्काःस्निग्धाःसमाहिताः। रत्निमात्राःपिता स्तुस्तारणादिषुउपयोज्याः। रत्निप्रमाणाःशा
राचेंकुशोत्तमाइतिवायुपुराणोक्तेः। पितृतीर्थेनसंस्कृताः। शस्तावैपितृतीर्थेनसंस्कृताः। उपमूलेनत्यालूनाःस्तार
कुस्वाःप्रवरणामस्तुरितिकात्यायनवाक्यात्। ब्रह्मपुराणोच। हरिताश्चसातिंमूलाःस्निग्धाःपुष्टाःसमानीर
ताः। गोकर्णदीर्घास्तुकुशाःसमूलाश्चिन्नाःसमूलकाः। पितृतीर्थेनदेयाश्चदूर्वाश्यामाकमेवचेति। विमर्शा
नाकुशाचार्याः। तेषामलाभेस्मृतकतृणशरशीर्यबल्वजमुतवनलंकुठवर्जंसर्वतृणानि। मूलकादीन्यपि
नविज्ञातउपलब्धव्यानि। स्मृत्यर्थसारे। कुशाःकाशायवादूर्वाउशीरास्तुसकुंदराः। गोधूमाश्च त्रीहयो मुंजाएतेद
र्भाःप्रकीर्तिताः। रत्निमात्रेरचशास्त्रमतानैः कर्मक्रियासेदेति। आचार्याः। आज्यंदध्योलीपाकीयान्नीहीन्च
यवान्वाचरुस्थालीमेक्षणंत्ययसुकापरोति। आज्यमादीउपकल्पयेदित्यर्थः। आज्यंप्रसिद्धं। स्थाली
पाकीयान्स्थालीपाकार्थान्। व्रीहीन्वायवान्वाचेत्यत्रचाशब्दौयवव्रीह्योःसमुच्चयार्थौ। तेनव्रीह्यसमुच्चयानंतरंयवासमुच्चय
इयर्थः। व्रीहीनिरेनदर्शपूर्णमासेकार्यौ। पाकायसयाणानेतरेणाचरु। व्रीहीयव्रयसागुपवैरेव। आपस्तंबः। व्रीहीनिरेवाव्रीही
निरेवपक्षेतामचेष्मोदर्शपूर्णमासाववगपवैरात्रिरीर्ष्योतिवाद्रीहीनिरेवोगपक्षेतेहूवैस्मृत्यचरनणपवेतीति। दर्शपूर्णा

नासावेवेत्सगर एवकाराद्दर्शे दर्शमासयोरेकार्यं नियमः । तन्मुपकल्पयेदिति विशेषः । कल्प्यः स्वोक्तं न हेमादिषु । तस्मा
द्यवस्थितो विकल्पः । स्यात स्नानं दृष्टि श्रावह ननपिंडुन्यदन्येषु यन्तुः । क्रिया संजवादिति कात्यायनवाक्यालं उना
नासु संस्कृतानामकरणीयाः । स्वरूस्थालीमे द्रव्यकल्पनाया द्युत्कलदर्शनात् । निरूक्तवचनमिति रिक्तमुपलक्ष्य रांता । तेन जक
क्को वो रूपाकल्पानं । कान्नु गृह्यान्तरपः । उपकल्पयेदिति । यानि मासु कल्प्य त्रुदाहृदि ध्यामः । तान्युपकल्पयेदिति शेषः ।
कल्प्यः सूत्रं । सूत्रेणा मध्ये कुयथ्य व्या मः । तान्यथा सादयेत्पूर्वेद्युर्यतः प्रातः पूर्वाह्णे यागानुष्ठानं न जवति । तानि विलद्व
लघु मलस्त्र पादीनि । इत्युपकल्पनीयानि । नाधमर्मः । तत्राचार्याः । न तद्दहः । प्रसक्तुपेता । हूरं नगच्छेत् । हूरादपि गं
हा न चेत् यातव्य । तद्दहरिति प्रसूतौ । स्वयं होमा घर्यं उपवसथो हमिय मरहीकेत्यायनोक्तेः । श्रुते श्रावणे हवैरात्री
सवस्थित्र यः स नव पंति याणाः पूर्व मारापा इस्त्र रात्र यस्ताः सर्वाः । पोर्णमासीसमव पंति यान्नप ह्रीय मासाप
हस्य रात्र यस्ताः सर्वा नामाना स्वोऽस्म नव पंति सप्रा चेवे विहांस्व य तु पव चोऽजुहोति सर्वदा है वास्य स्वयं हुतं जवती
ति । नाग्निताग्निरूपस्थानं न कुर्या दस्तु पर्वेशि । रुतेन गाहूजा पंचसोति रूश्राद्धं मह तीतिस्मृतिः । कालैर्न्वाधायक
मीशिना प्रवासी विशेषतः । तद्दकुर्वीकि रात्रेशा मासि मासि विशुध्यति भिडा प्रापतिः । अबकुवाद्दीस्या स्वीयं वि
वदि होत् । एतत्कर्मा गंसमत्प वेदनं । अन्यत्रस्या मान्यतेन न तत्र शषो अचमनं । तद्दुक्तं तामा कररो । कमांगासत्व
वदनापचारे णोनादिष्टं प्रायश्चित्तं व्याहृतिहोमात्मकं न जवति । आचार्याः । अन्यतत्तु चनं क्रिराणी यादूविक्रिराणीत ।
अपतनी मे विक्रयार्हे वस्तु अन्यस्मात् हि क्रीतं ग्राह्यं । न स्वयं विक्रेतव्यं । नाविक्रेया पारम्यारमतः । सर्वत्रसान्यपोहेत
रुकान्नं लवतिलैः सहाररसं क्षौरं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् । क्षौमं मधु । मधु मद्यं । सद्यः पतति मांसेन लाक्षया पाल
यरो नवा । स्यहेता श्रुंऽपे जवति आस्तराः क्षीरविक्रयात् । आचार्याः । अथापराह्णे स्वाहू वाचौपवसथ्यकं दंपती भुंजी
यातां । विधिश्रु मान्नितर्पये द्योत कोटाद्य श्राश इतिनन ना मा वास्यायां पिंडपितृयज्ञान्वाहार्यश्राद्धानंतरं औप ॥५९॥
वसथ्थिकं उपवसथे नवं दंपती पत्नीयजमानौ भुंजीयातां । अत्रा पराह्णशब्दः सायंकाले नोऽजननिषेधको हि नोऽज
न निषेधकश्चात्र स्मृतिः । सरूत्सर्वंशो सर्पिर्भाद्ध विचेल घुनोऽजनं । निशायां नोपवासश्रुतेः नागेषुविवर्जितमिति ।
नोऽस्यमाह कात्यायनः । लवणं मधु मांसं च क्षारं छ्योयेन हूयते । उपचारेण कुर्जीत नोरुग्णो कुर्यात्वेनेति । लवणं मा

मुद्रं । सर्जीक्षारं यवक्षारं टंकराक्षारमेव च । अतस्योवर्जयेन्नित्यं समुद्रलवशं तं येति वाक्यात् । अत्र सामुद्रविशेषणा
त्सैंधवमानसदेरसागुडस्य न निषेधः । अत एव स्मृतौ । मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं चानुपस्कृतं । अक्षारलवणं चैव
प्रकृत्या हविरुच्यते । अक्षारलवणो सैंधवसिति निर्वापकाराः । वायुपुराणे । सैंधवं लवणं चैव यच्च मानससंज्ञकं । पवित्र
परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि सर्वशः इति । मधु मांसेत्र । क्षारगरा । क्षारगराः । स्मृत्यर्थसारे । तिलमुद्गादते शैव्यं सस्य
ओ मसकोउत्को । नीराकं दैनधान्यं वस्तु । क्षारगणः स्मृत इति । श्रावैनेति । अतः करिष्यमाणा पाजे यवव्रीह्यादि होम
मा ह्रां न भुंजीत नोरू । न बहु । न रात्रौ । यो दाति का विचरणो । शाकं मधु परान्नं च पुनर्भोजनमैथुने तैलं मांसं शिला
पिष्टं वर्जयेद्दौपवसके ति । शाकं पत्रशाके । हविष्यान्यति दित्त स्या सर्वस्या पिनिषेधः स्यात् । आचार्याः । पदेनयोः का
म्यऽ स्मा सर्पिर्मिश्रं स्यात् कुशलेनाकाम्यां हविष्यं रुचिकरे । कुशलेनकामो हिंसेन ॥ इत्यौपवसथ्थिकाशनीयः स्व
रूपं । अथ दर्श निरूप्यते । यथा पद्मावार्यैः पिंडपितृयज्ञस्येति कर्तव्यता कलापोऽन्वाहार्यानंतरमतिदेशेनोक्तः
तोऽस्मानि । प्रयोगसौकर्याय परूप्यात्रोच्यते । तत्राचार्याः । अन्वाहार्यस्य स्थालीपाकेन पिंडपितृयज्ञो व्याख्यातः । अतिदे
शेनान्वाहार्यस्य सकलधर्मप्राप्तौ स्थालीपाकपिंडशब्दान्यां द्वितीयमासवरू प्राप्तेः स्यातो जन निरत्तिर्बोधिता । अत्र चर्य
ना मा पिंडैरेव पितरो यत्र ऽयंते स पिंडपितृयज्ञः । कालमाह । आमावास्यायां तच्छ्राद्धं । आमावास्यायामुत्कलेन दुरागमस्या पिंडपि
तृयज्ञस्यं श्राद्धं कर्तव्यमिति स्मर्थः । इतरदन्वाहार्यं । इतरत्द्वितीयं । पिंडपितृयज्ञादन्यदुच्यते । इतरदन्वाहार्यं गौतमोक्तौ पार्वणश्रा
द्धमित्यर्थः । मासीनं । मासि मासि क्रियत इति मासीनं । मनुः । पिंडयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चंद्रक्षयेऽग्निमान् । पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं
कुर्यान्मासानुमासिकमिति । तत्र कर्मणा माह लौगाक्षिः । पक्षांतकर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः । पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वा
हार्यकं बुधः इति । पक्षांतकर्माग्न्यन्वाधानं । देवलोऽपि । वैश्वदेवानंतरमेव पिंडपितृयज्ञादिकर्तव्यतामाह । अकृते वैश्वदेवे
तु स्थालीपाकाः प्रकीर्तिताः । अन्यत्र पिंडयज्ञात्तु सोऽपराह्णे विधीयते इति । स्थालीपाकशब्देन स्थालीपाकसाध्यकर्मा
ण्युच्यंते । तेन पशुयागादीनि कर्माणि वैश्वदेवात्पूर्वमेव कर्तव्यानि । पिंडपितृयज्ञस्यापि स्थालीपाकसाध्यत्वेन तस्यापि पू
र्वं कर्तव्यता प्राप्ता यामनुपपवादः । अन्यत्रेति । पिंडपितृयज्ञादन्यत्रेत्यर्थः । अत्राचार्याः । दक्षिणाग्नौ हविषः संस्करणं ।
हविषः स्थालीपाकस्य । ततश्चैवापि श्रपणीयः । ततस्तस्माद्दक्षिणाग्नेः । चकाराद्धोमोऽपि । शाकल्याचकाण्येताग्नेः । शालाग्नि
रावसथ्यस्तस्मिन् । हविः संस्करणातिप्रणयहोमा । अन्नाहितानामग्निः स्तावसथ्यः । एकाकर्ष्यः । स्यात्पत्यतिशेषः ।

६० दक्षिणाग्रां तां तदग्रेस्तु पित्र्यज्ञे पात्रस्तरे दिति कात्यायनवाक्याद्दक्षिणाग्रा स्वात्मना। तस्याद्दक्षिणतो ग्रे: स्थानं। तस्याः कश्चि:
नाग्रो लकुक निभानं नस्वहारो नांजना व्यंजनस्तुरमिनिकृद्वनं। निकृवनं नमोघ: पितरोऽजीवायेसादिमंत्रै: हस्तन्यासपूर्वकं
कियमाणां कर्मोदपात्रात:। ॐ ऊर्जं वहंतीरित्यनेन पिंडुपरिषेकार्थमुदपात्रं मंत्रेयस्य स:। वासस्तुनिदध्य गताचास:प
देवादानं हस्तव्याचस्य पीतेन एतद्वःपितरोवास इत्येतेवानेव मंत्रः। एक एव सूत्रतंतु: आयास्तु स्वाव क्षेत्पार्थपदार्थक्रमः।
अद्धश्यते। तत्र म्य ग्रा सा मा पम्यसं कम्पंच यथा विधिपात्राचीनावीतिना कार्यं पात्रासादनमस्मितः। पश्चाद्दक्षिणासंस्थं
चमूर्पसनहविष्पात्रं तंउलूखलं वमुसलं चरुस्थालीपवित्रकं। उदकं मेक्षणं चापि कवं नाज्य खनित्रकं। कुशमुष्टिद्वयं
स्थापितत्रैकमूलं लूनकं। विशाखस्तूनं लपरं सेकः संसमित्त्व्यंतथा। पिंडूल्यो कावनेजार्थं पात्रत्रितयमेवच। तिला
गंधश्चवीदवीचदशास्त्रं नसादयेत्। संज्ञो ध्यस्त्र गु पादग्रे: पश्चाद्धाम्यागते: कुशै:। तत्रासाद्योलूखलंतेषु
निर्वपित्रनतोहवि:। मरुद्धतीसंमेनत्रीहि पुरुमुलूखलं। पितृभ्यस्त्वापठं जुहू निर्वपामीत्मिनत:। दिस्स
क्षीनात्रगृह्णीयात्कार्येरुद्धं बृस्पसंअवात्रातं घ: स्थितेनद। देवारव्यो नोचरगामिना। करान्याम नहन्यात्तान्नी
हयोविंतुषायथा। तंडुला श्च सरुदे नमरुदेव फलीरुति:। सूर्पेणातान्नुनि: पुष्य मरु अ कालयेद्यादाद्दक्षिणा
गपवित्रायां चरुस्थाल्यां हिपेन्नतान्। ताआदाद्बिरुपमृ: श्रोत्य चहूये नमेक्षणोन हि। आपयेदग्नौ चायथापि पाम्या
मुद्वासनांजणेत्। आचयशंकु समादाय कोनयेदेकक ष्टुकां। सादेशमितदीर्घं च चतुरंगुलविस्तृता। एवा स्ति
यथा सास्याः खानयेद्दक्षिणाग्रमात ततो दक्षिणातत्स्ताः स्याः स्येउलेचतुरस्त्रके। तद्वगंविधिवत्तत्र हिस्तु यश्मि
येनवाहृत:। तत्र्येकदेशमादध्यात्कर्षूं: पश्चिमतो नयन्। विशाखलूनदर्भाणां मुष्टिनैकेन संस्तरेत्।। पश्चा
द्वासीर्यपद्देशा मरुदेवात्रसंस्तरेत्। तत्र्याप सव्यवान्यन्य चर्मास्तरु बर्हिष्ये: कुशेरपि। तत्र गु पादद्दक्षिणाग्रेस्तु दक्षि
णाग्रव णांयथा। तत्र चरुंपश्चिमतश्च रुस्थालीं न मरुर्णां। कांस्यंवनेजनामत्रं मुदपात्रं तिलांस्तथा। गं चं सोमि
दूर्यन्यस्योपिंजूलीं न वदर्विकां। तेच मेवेति कमान्यस्येस व्ये न पाणिना हृत:। स्वर एकतः समानी यप्रयोजनक्रमा।। ६०
दू पि। तत्रवनेजनपात्रास्तिक र्षूं पश्चिमतो न्यसेत्। तत्रोदकं समासिच्यातिलोदकमतःपरं। तत्र तुकुशमृत्रेत तैतिलोदकं
मतः परं। येचात्र लोनुपदतोपं श्च लमनु वाकात:। तस्मिन्तेतस्व धाता ये मंत्र: पितुरन्नाहृत:। परयोरस्पोच मे वैगंधे

दृकं तपोवहि त्रिलोदकपदस्थानेगंधोदकपदं ब्रुवन्। प्रोतिमंगंचसकृत्त्रजलस्पर्षिनं ये दिह। तत्राधायोकर
रांपूर्वन्यसेनरूविनि: क्षिपेत्। मैत्रं सोमसिद्ध यं चैव मेदरांचो दपात्रके। समादाय वाससव्येन भजेलु चै
श्रवेश्च तो गागास्व प्रक्षिपेच्चरु: कुर्याद्भूमिजपतत:। ॐ लमासिच्य पर्युदस्य समित्त्र इपपूर्वकं। मिद्रुसान
ऊनेद्वा न्यां मंत्राभ्यां सोमपूर्वकं। समिगृह्य पापर्युदस्य पर्युदस्य समासिच्य यथाप्यर्थवत्। नोत्रप दक्षिणा
पानबामदेव्याजपादिकं। कर्षूत्थेचरतः स्थि ताप्राचीनावीतिकान्तुषः। वामेन पाणिना दाय पिंडं जलीद
क्षिणानव। सम्भुहि रवे क कर्षूंतद्दक्षिणाग्रेत यथा भुषः। तत्र पहृतो पठ मंत्र मपेत पितर: पठन्। पितृना
घाह्वावने त्यात्तिं उदानमथाचरेत्। पूर्वकात्रं समादाय पितृध मेरिणा यततः। पितृनों मवशामंतिमवनेनि
क्ष्ववाकायत:। प्रत्रिात्र लेत्यादिमंत्रारं चेचि तरयोरपि। कर्षू वाउदअ त्यया स्य रेशेषु केस्य पात्रत:। दक्षिणापिंडं
सामादाय पितुर्नाम गुर:। सरं तत्रास्यासानन इत्यादि तठकं सिर्च पिनि: क्षिपेत्। पिंडपात्रा लालनेन ततः प्रत्यवने
जयेत्। तत्पात्र पितरो मंत्रेज प्यास व्यावृत्ता कमिनारंध्पगारां पिरनस्य त्वाप यां वर्त्तजिपेदमी। जपेदमा
व: तितर: पितरोनमरस्तु तन्यहाब: पितरो दत्ते मठुन्य शेषेश्चमंदिरं। सरेव: पितरोदे क्षेमानुना पिंडानवधदते
एतद्व: पितरोवास इति सूत्रसमर्पणं। पिंडेवथ पृथक मेव मंत्रालिंगास्पदर्शनात्। पिंडानासर्वनं नात्रमू
लसूत्रे पदर्शनात्। सव्येनपाणिनादाय जलपात्रं तथैव हि। ॐ ऊर्जं वहंती मंत्रेरातिं तेपुरिंजलं क्षिपेत्। इदं
पात्रसारीषु कुरुश्व उक्ले मार्जेराहारयेत्। आशी या न्यायमंत्रिं उंपत्नी नेत्र तुत्र कां। हिरा।। तोऽ नावसरे तंके
मैव आ क्रांतराक विर। तत्र प्यसव्येन गायात्वा चामद्वासमाहितः। पिंडानां प्रति परिस्तु उनलो दोसं ज वाझ्येत्।
के नर्संस्मारराम्पाप्याशिचिरेषनिरूपित:। इति पिंड पितृयाज्ञेस्योतिकर्तव्या तानि रुपियान।। । अथ अजीवत्पितृ
कस्यापिंडपितृयाज्ञविधिर्निरुष्यते। तत्राऽहु: कात्यायनाचार्या:। जीवत्पितृकस्य होमांतं। कमैस्याद्वितिस्सूत्रस्यार्थ:।
नजीवंतमतीत्यदद्यानीतिश्रुते:। तत्र नारंतोवा। वाशब्द: पूर्वपक्षव्यावर्त्य:। तत्र स्वकाधा न नूतत्वान्न वापधा
नोवैगानीअरही रम्ततिकवीरणाधामा:। अतो न नाएं नपव।। जीवत्पितृक: कान्ति कार्य तत्र श्रीकर्यं हि मान:पि
हमशे: स्वाक्रीवोपितदिशानत:। पितरनोऽतथैचा नापिंडेनिरस्तु यातपरो। येन्या: पित्रापितामहा होभ्य: पुत्रोतिका

दुरेतु। नवांशो वसिताद्यादित्य षाने गमीश्रुतिरिति। मनुश्चापि त्र्यंशी वसिष्ठ नैर्ऋत माषो ह्यम्लोपि षाढिकः पि
ज्यौ द्यौ पिप्रितानि स्याद्धा हितन कर्मणीति। चेन्न्यरति तु सन्यस्तादि पिर विषयक्षि। तिश्री यती यते। आह्लादिर
तेतात्तेप तितेसंगवर्जिते। श्रुकामाछ्रे मते दयं ये न्या एव ददात्य सा विति कात्यायनोक्तेः। संगवर्जिते सन्यस्तेपि
मरीति सर्वत्र ज्ञेयं। वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते त्यादि पूर्वोक्त संग्रहवाक्यात्। तस्मात् सन्यस्तादि पित्र्ये कोरापि उपिरय
शान्चाहार्यं श्राद्धे चतुर्थ्ये। रतिनी वा सिर क्षस्या पितृ पिरय राविषयः। अथ पार्वणश्राद्धनिरूपणं। तत्र वसिष्ठः॥
...थ श्राद्धममावास्यायां पित्र्यमोद द्यात्। ...चेत्यानन्तरं ये पितृ पिरयज्ञानन्तरं। इतरदन्वाहार्यमासीनमित्या
यार्यकाकाश्रिं द्यशान्तु निर्वर्त्य त्यादिमन्तु वाक्याच्च। श्राद्धशब्दं कर्मनामधेयं ...ज्ञानिः श्रेयसार्थं तत्रपितरो देवता ब्राह्म
णास्याह्वनीयार्थे मासि मासि कार्यमिति। श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्म श्राद्धशब्दं। तत्र देवताः पितरो
वसुरुद्रादित्यरूपाः। उक्तं वा वसवः पितरो रुद्राश्चैव पितामहाः। प्रपितामहास्त्वादित्याः इत्येषा नैगमी
श्रुतिः। ब्राह्मणाश्चाहवनीयवत्कृत्य व्याप्तिपात्रस्थानं नादाहवनीयस्थानेनवेतीति। पितृन्दृश्येन समस्त्रद्रव्यस्य
आह्लणस्वीकरणं यदेतद्धि द्विर्भ श्राद्धस्य स्वरूपमिति। तत्र स्मृते स्वं जनादोचपयो मधुघृतान्वितं श्रद्धया
दीयते यस्माच्छ्राद्धं तेन निगद्यते इति बृहस्पतिवाक्याद। तत्र देवगणानां मोजन पितृ योः। अग्न्यन्या। या। जेना
पितृ दानं स्याद्धुतं चाहिजतर्पणं। श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादुभयं पाणमिनापि निति। एतदेव स्पष्टमाह कात्याय
नः। श्रा पाणां पितृदानस्य केचिद्दानं मनीषिणः। गयादौ पितृ मात्रस्यादीयमानानि दर्शनात्। भोजनस्याग्न्यभ्य
लीनं दं त्वन्ये महर्षयः। आह्लणस्योपरी णां यामाहाय सतः प्रदर्शनात्। गास श्राद्ध विधानस्याविनापिंडैः क्रियाविधिः।
तदा च न्यायोल्लेखनस्यापि विज्ञानश्रवणाद् पि। विद्वन्मतानुपादायमस्मै तद्धि विस्यतं। अग्न्यन्युत पार्वणसा
हीस्मादेवं समुच्चयपरतां पिरस्याद् दानाद्धि मन्त्राणि चानन्त्यो कयोर्यच पुष्पि वृक्षवन गयो गस्तोन संम्लेक मेव
पित्रादीनां देवतात्वं न तु मिलितानां। पितृपितामहप्रपितामह यति विसर्जितादि पि: एतत्कर द्यनवन्तनुबोद्धव्यं॥ ६९।
नानां तत्वनिर्देशात्। सम्यगर्गाकालंतरमाह। पंचमीप्रभृति वापरपक्षस्य। अपरपक्षे: कृष्णपक्षे स्तस्य पंचमीप्र
भृति पितृन्याः श्राद्धं दद्यात्। वा शब्दः प्रतिपत्प्रभृतिपर:। प्रतिपत्प्रभृति चैकां वर्जयित्वा चतुर्दशीमित्यादिवाक्यात्।
एवं तु सर्वेषामपरपक्षाणां श्राद्धकालत्वेऽपि कृष्णपक्षे विशिष्टः। अपरपक्षः। मघायुक्तः सपक्षेकेनुआह

का पंचदिन्यादिने। तिलापाग हीनं पहं चात्रि नागांलिदई मेच चेति। मघायुक्तः सपक्षश्रुति पूर्णमासस्यं मासान्तिप्राय। शाह्या
य नि: तत्तस्य स्यापरेप देति विषाऽश्चपेत्वमत। कन्यागतानितं वेलस्या काकालः श्राद्धकर्मस्विति। शुक्लपक्षस्य
तिवद् मनन्तुप्यजेउ शासंख्या रूपरगानिति निवं चकराः। श्राद्धस्य कालानिरमाह। यदहरुपपद्येत। यस्मिन्नहनि श्राद्धी
र्हद्रव्यस्य पन्तिपावनब्राह्मणस्य च संपत्तिस्तस्मिन्नहनि पित्र्यः श्राद्धं दद्यात्। तथा च मार्कण्डेयः हारीतः। तीर्थद्रव्योपपत्तौ च
न कालमवधारयेत्। पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं विधीयते इति। तद्दहः ब्राह्मणानामस्य पूर्वेद्यु श्चक्रिया शब्दः
प्रपञ्चस्य पत्पर्थः॥ मदनपारिजाते॥ वस्त्रशौचादिकं तेषां श्राद्धकर्त्तास्वीति जाननताः। स्वानोपालेपनं पितृरूपाचा विभजन्निमं
त्रयेत्। इंतकाष्ठं विसर्जेद्दत्वाचारशुद्धिं नवेदिति। वस्त्रशौचादिकं पदेः श्राद्धन्नानंपरिग्रहणं नांदेहि। रागोजवर्णादिसु
ना पतां कृत्वाचारावेतिग्रानिमंत्रयेत्। ततश्च आह्लणान्यादंतकाष्ठं विसृजेद्। तदहरब्राह्मणामंत्रणं तु श्राद्धाहे हव्य ब्राह्मणस्य
चसंपन्नत्वंतरमन्तु श्रुपिमान श्राद्धविधयम संन्वविविषयं वा। तन्न्यथा पूर्वेद्युरेवा। तत्रयापरवक्ष्यः॥ निमंत्रयीत पूर्वे
द्यु ब्राह्मणानात्मवांछुचिरिति। देवलः॥ श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दातानाविशन्निमंत्रयेत्। निराभिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वेनु
कोजनेगरेहे। आसंन्नवैपरद्युर्वा ब्राह्मणास्तान्निमंत्रयेदिति। आसंन्नचेतदह निमंत्रणापाद्धे पूर्वद्युस्य काक्षीसंगान्नामेव नि
मंत्रणं। निमंत्रयीत पूर्वेद्युरिति पूर्वेद्यु का कार्यात्। निमंत्रणादकारमाग ग्रन्थेता: सवर्णोप्रेषयेदाह्वं ह्यानानामुपमंत्रणं
स्वयं निमंत्रणं संनवेरदं। कृताप सव्यः पूर्वेद्युः पित्र्यं सर्वं निमंत्रयेत्। नवाद्धिः पिरकार्यंनः सपा घेवप्रसीदत। सव्येनवे
षदेवार्थमृग्गिणि पत्यविनिमंत्रयेत्। मनुस्तुवेश्वदेविक ब्राह्मणानां पूर्वं निमंत्रणामिद्धं न्यनो विकल्पङ्गति मदनः। यमः। जो
तिकि याचनोऽजद्येगुरौ युक्तान लोलुपान्। अपूर्वयतिप्रदोषांते नुत्वानशायिनान्निजान्नितिविदार्थपारगान सचबोधकः।
कुश शयितान्। कृतश्च पन्तिक्रियान्॥ मत्स्यपुराणे॥ दक्षिणांजानु मालन्य त्वं मयातत्रानिमंत्रितः। एवं निमंत्र्य नियमान् श्राव
यीत रकाञ्जुपः। क्रोधेधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः। भवितव्यं भवद्भिश्च मयापाच श्राद्धकर्मणीति। निमंत्रितविप्रकर्त्त
व्यमाह। त्रिं: तितंतदेत्याचि हेनग ते यंरजनी यथारि। पथा प्रातजीति हेरन्त श्राद्धकालमतंद्रिन्तारतितिनिमंत्रितानांसानितेनेत्रा
प्रति
क। कार्ष्णपदी यं रात्रि रविहेनगतात मेतिवथाविद्धिनुतकाश्राद्धकालमतीहेरन्। निमंत्रितोनरमामंत्रितोऽजतोद्यहानितिचा
ल्ला नैरल्लादा हानितिऽलिका मानिपठनीयानि॥ याज्ञवल्क्यः॥ तेश्चापिसंयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्मभिः। तैर्निमंत्रितैः।
य काल लकर्तवा ल्लानि ह्योर्ना मंत्रितो नापक्रामेत्। ल्लानि योनानि दारहितेन दैवलः। पूर्वे निमंत्रितोन्यस्य परिकुर्यात्प्रति
ग्रहं। भुक्तहारोपि वान्त्र्येके सुकृतं तस्य नश्यति। मनुः। केतितस्तु यश्चान्याद्राहव्य कव्ये द्विजोत्तमः। कथंचिदप्यतिक्रा

मित्यापः शूकरतोऽव्रजेत् । कीर्तितः स्यात् मंत्रितः । त्र्यंगीरुत्तानि मंत्रशास्वैलत् । नि मंत्र राशीयानाह । स्नातकान् । स्नातकानविद्या
६२ व्रतस्नातान् । अपरार्के यमः । वेदविद्याव्रतस्नाताश्रोत्रियाः पंक्तिपावनाः । मंत्रिणो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतिसंमताः ।
अग्निहोत्रिणः सानिरताश्च ते द्विजाः पंक्तिपावना इति । मंत्रिणो गायत्र्यादिसूक्तजपपरताः । श्रुतिसंमताः श्रुत्यर्थानुष्ठानरताः । प्र
कृपतीन् । यतिः प्रसिद्धः । गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च । ब्रह्मचारीसहस्रेण एकोपि योगी विशिष्यते इति वायु
पुराणोक्तेः । त्रिदंडी वा यतिरुक्तस्य तत्त्रित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा । शिखिविद्यो धर्मठुरके योगिदं त्र्यश्रद्दापपेदिति
ब्रह्मांडपुराणात् कथात् । एके तिपरमात्मानिजायां । यतिश्चाग्निर्मंवितस्तादाचैश्वदेवेनियोज्यः । गृहस्थसाधून्वा । गृहस्थः स
मात्रान्नोच्चारंरुतविधाह । स किंविशिष्टः । साधुः । साधुः स्वाचारनिष्ठः । शिष्टमतव्यवहारश्च साधून्वेत्यत्र चाश
ब्दोऽनुधारणे । श्रोत्रियान्वृद्धाननवद्यांस्तु च कार्ये स्याच्च । श्रोत्रियलक्षणमाह देवलः । एकां शाखां सकल्पां च
षड्भिरंगैरधीत्य यः । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् इति । रहस्यं च यस्मा विद्यमान पितामहपिवरपरोद्वाहिया
रहस्यिकः । शिशुर्वा आंगिरसो मंत्रकृतां मंत्रकृदासीत् स पितृन्पुत्रकारस्मान्यत तं पितरः अत्रवंनधर्मकर्तणिपयो
नः पिता इति । पुत्रका इत्यामंत्रय स इति सोऽब्रवीदहं वा च पितास्मि यो मंत्रकृदस्मीति ते देवेषु च पृच्छत ते देवा ऊचुः
एष वाव पिता यो मंत्रकृदित्यादि श्रुतेः । मनुः ॥ यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः । न तेन वृद्धो भवति
येनास्य पलितं शिरः इति । अनवद्यान् निर्दोषान् । स्वकर्मनिरतान् । मनुः ॥ सर्वेषां तु सहस्राणां सारतो यस्तु चेज्जते । एक
सात्रवित्सामगोपि नावनिहति धर्मविदः । स एकोपि सर्वेषां तुल्यत्वमर्हति । मंत्राध्यायिनः पूताः । शाखाध्यायी षडंग तथाच
वित् ज्येष्ठसामगोपि गायत्रीसारमात्रोपि । त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः पंचाग्निः स्नातको मंत्रब्राह्मणविद्धर्मज्ञो
ब्रह्मदेयानुसंतानः । इति पंक्तिपावनपावना इति याज्ञवल्क्यः । धार्मिकस्यासहज्ञातीं तिषु मातीविवचनादाशरस्यास्वतिपु
नां तीतिवचनादिति । तत्र व्याख्या कृतशाखो पश्चमीमासत्ते ध्यरे । सामस्वरविधिज्ञः पंक्तिपावनपावना इति ॥६३॥
पौश्चान्नाम तावे वरक्रवेदविदः पादः । सर्वे निनियुक्ताः का मानितरां चेदविद्धिरं कां तांपत्तिः यो जननमायतां पुनातिवि
दृविद्धि कानियुक्तः पंक्तिः सूर्ये निनियुक्तः पंक्तिः सूर्येनीति । तत्रास्यार्थः । ज्येष्ठसामगो ज्येष्ठसामाख्यसामत्रयाध्यायी पूर्वकं
ज्येष्ठसामाध्यायी । त्रिणाचिकेतः नाचिकेताग्निः धर्मुचयन्नोगमस्तु व्रतपूर्वकं तेनारंयोधीते स त्रिणाचिकेतः । एवं त्रिमधुः धर्मव्रतेन त्रयोप
स्तोदारव्यमेव वेदैकदेशमधीते स त्रिमधुः । त्रिसुपर्णः अथर्ववेदैकदेशस्याध्येता । पंचाग्निः श्रौतस्मा

सुरापः स्यावदंती स्यादिति पाठांतरं

र्तोग्निमान् । ब्राह्मोढापुत्रो ब्राह्मविवाहोढायाः पुत्रः । स्पष्टार्थमन्यत् । अनावेशिष्यात्साचारान् । पूर्वोक्तानामनावेशि
ष्यान् । स्वाचारनिष्ठान् । मनुः । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पः सविज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ।
मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुं । दौहित्रं विट्पतिं बंधुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । बंधुशब्देन शरीरबंधव
ग्रहंते । वर्ज्यानाह । द्विर्नग्नगृह्यचिकित्सकः श्यावदंतविड्जजनन व्याधितान् । चिकित्सकं श्वित्रिकुष्ठिकुनखिवर्जं ।
द्विर्नग्नादिवर्जितानेकैकानि मंत्रयेत् । द्विर्नग्नलक्षणमाह मनुः । यस्य त्रिपुरुषा दासी कुले योगोनियोरपि विद
स्यान्ये श्यावदंतो द्विर्नग्नः परिकीर्तितः ॥ ब्रह्मांडपुराणे ॥ सर्वेषामेव नृत्तानां त्रयीसंवरणात्पूतः । चिंतेत्यजनितो
मा ... वेन ग्नादयः स्मृता इति । श्रुकौतिगोरः । चिकित्सकस्वरूपमाह मनुः । यस्यानैवाश्च ज्ञात्यां घ्यातेदशनावल्ली ।
चिकित्सकः सत्युचिते ये ब्राह्मणाः पंक्तिदूषकाः । श्यावदंतः स्वभावतः । विदुस्तनन स्त्रीनारीशिश्नास्यः ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ नाके
शुद्धे नाहंति देवोपहतचेतसः । खं टोष्टक श्च कुनखी स्वच्छा रोहंते रोगजाताः । श्यावदंतः प्रकृतिनासाच्छिद्रौगच्छादि
कं श्यालिरिति । अधिकांगः संख्यातः श्वंगो न्यूनांगः काणादिः । रोगी हीनोतिरिक्तांगः काणः पौनर्भवस्तथा
रावल्काः । श्वित्री श्वेतकुष्ठी । कुष्ठी गलितहस्तपादादिः । कुनखी मृतनखः । मनुः । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः का
र्योस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धेषु भोजयेत् । अन्यविशेषः संनवेसरवार । कास्तं श्राद्धे च वर्ज्ये । नैकै
कानिरूपमपि लौकिं । द्विषतां हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलं ॥ ब्रह्मांडपुराणे ॥ नानुयोगोस्ति वेदानां
योनुयुंक्ते स पापकृत् । लोके वेदपरत्वादुश्येदातादानफलाच्च्यवेत् । नानुयोगः परीक्षार्थं प्रश्नः किंपठ
सीत्येवंरूपः । मनुः । चिकित्सकान्देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवंतो वर्ज्याः स्युर्हव्य
कव्ययोरिति । अथ श्राद्धकल्पकारः श्राद्धाहधर्मानाह । आयधर्मखादहस्तत्परः । शुचिरक्रोधनोत्व
रितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्वमैथुनश्रमः स्वाध्यायांश्च वर्जयेत् । यमः । श्राद्धे श्राद्धागंतृताः ।
तादृक्तस्तत्परः । तस्मिन्नहनि कार्यांतरं यत्नात्सकमनस्कः । शुचिमनोवाक्कायशुद्धः । मनुः । त्रीणि श्राद्धे प
वित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः । त्रीणि चात्र प्रशंसंति शौचमक्रोधमत्वरां । अप्रमत्तः सावधानः । आधा
नार्गामनं । तत्र यमः । आमंत्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानं प्रतिपद्यते । भ्रमंति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः

६३ नाः। यद्यपि तो चूर्विषयमिदं वाक्यं तत्पातितकर्तृत्वो नूरां। निषुमप्रकार होसमान ध्यर्णे ८ त्वा चाल्वे वि
षपमग्निमुज्यते। मा वंडे यथुरा शो। पे: श्राद्धादा तांजो चाचासै श्रुनं पोपि ज ह्वति। पितरस्तास्यतां मा
सं तस्मिन्नेतस्मिन्ग्नौ। विज्ञुषुरासो। वस्यानिकुर्वताश्राद्धं कोपाध्यगमनं त्वरा। नीतृरक्षपगराजें द्व
मितन्नसं शयः। स्वाध्याया घोअहत्यश व्यतिरिक्तमध्यमनं। तद्वर्ज्यं। मनुः। आमंत्रितो द्विजः पित्र्ये
नियतात्मा न चेत्सदा। न च छंदांस्यधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेदिति॥ तथा श्राद्धदिन एवाह्नस्त्यप्रचेताः॥
श्राद्धकृच्छ्रूयातस्याप्यकुर्याद्दंतधावनं। श्राद्धकर्ता न कुर्वीत दंतानां धावनं बुधः। श्राद्धकर्तुः सूल्य
माहदेवलः। तत्रैव यंत्रितो दाताजातः स्नात्वा सहाचरः। आचरेत्तेन नैपात्रैरक्षारं लवणं नात्यकैः। तत्रैव
चपूर्वो तागाकारेणायंत्रितः श्राद्धकर्ता। आचारेत्नः पाकारेत्नः। हारीतः। पूर्वेद्युर्ब्राह्मणान्निमंत्रये
दित्यपि विकारश्रोनूतेदक्षिणाग्रान्दर्भान्दक्षिणाग्रादरानासनस्थाने दर्भानाहरेदपरिगृहीता आपइति।
कुशाग्रहरणप्रकारमाह कश्यपः। शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः। ओंकारेणैव मंत्रेण कु
शानखस्यू। द्विजोत्तमः। विरंचिना सहोत्पन्नः परमेष्ठिनिसर्गजः। नुद सर्वाणि पापानि दर्भस्वस्तिकरो मम
दर्भा आवरणामासस्य समंत्रोत्पाटिता कुशाः। अपोतयामास्तेशेषा नियोज्याः सर्वकर्मसु अवर्षमिति शेषः।
अपरिगृहीतात्मापोनदादिस्थाः। देवलः। तिलानाविकिरेत्तत्र सर्वतो बंधयेद्द्वारं। अपसुरोपहतं सर्वं
तिलैः शुध्यत्यजेन वा तत्तो ब्रह्मसंस्कारैर्नैकव्यंजनवस्त्रवत्। अपोप समस्त्वं वपयाश्रात्तुपकल्पयेदि
ति। तस्मात्स्नुचीना ग्रांतान्ना ब्राह्मणान्पवेशयेत्। स्नातानिति पदं विशिष्टस्नानज्ञानाय। ननु श्राद्धानुवाद
कं। तत्र देवलः। ततोऽनिरस्तेभ्यो हुरूचारो मनरखान्ह्विजान्। आजिगाय यथा मा गंडि यच्छेदंतधावनं।
तैलाभ्यंजनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधं। पात्रैरौदुंबरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्वकं। अभ्यंगस्नानं निरस्तेभ ६३।
स्नानप्तेपूर्वं एवाह्नस्त्यर्थः। यथाभाग्यं तु विचिंत्या दंतकाष्ठदानं तु पूर्वोदितं ततकाचकारत्पूर्वेद्युर्मिश्च
जाचारं वेदितव्यं। अभ्यंजनं तैलेनाभ्यंजनं कर्तव्यं। स्नानं स्नानोदकं। स्नानीयमंगोद्वर्तनाद्युपपा
जाऽपकुर्वरंतामत्रात्रे। तकुतर स्नात्वा यमः। ततः स्नात्वा निरस्तेभ्यः प्रयुत्यासहूतांजलिः। पाद्यमाचमनीयं च
संप्रयच्छेद्यथाक्रमं। रत्नपारजोपनयनाद्यपाद्यपादसमानोदकं। आचमनीयं। आचमनोदकं एष मग
तनानेरा। एकत्र सस्वागतान्निमंत्राञ्कमेरासप्रक्षे यच्छेत्। पाशचलत्वेपः। आपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेना
गतांस्तुतान्। स्वागतमितिप्रश्नस्वरूपत्वाद्ब्राह्मणैः सुस्वागतमिति प्रत्युत्तरं दातव्यं। मार्कंडेयः। एवमासाद्य तत्संके
पुवनस्याग्रतोऽतुचि। गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेणाभ्युक्षितायां कर्तव्यमिति शेषः। गोमूत्रमुदकं स्यात्
पिमदर्शनार्थं। तत्रैव गोमयसहितं। शंखः। उदकपूर्वमुदीच्यां तद्दक्षिणाद्दक्षिणाग्रं च। उत्तरे कृतसंपुटा
स्पृष्ट्वा ग्राग्निन्यसेत्कुशान्। दक्षिणादक्षिणाग्रास्तुसतिलान्विन्यसेत्कुशान्। देवलः। येचात्र विश्वेदेवार्थं वि
प्राः पूर्वं निमंत्रिताः। प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च। दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामास
नानि चेति। तिलैश्च विशेषमाह पस्तंबः। अपरव्यां चेत्समुपस्त्रीर्णां कुरूकपालितास्तथापाति वैश्राद्धं पवित्रा
स्तुतिलास्तेन तिलास्त्रीलाः। ग्रामाति तिलाः तिलकापेकुरा इत्यर्थः। अतः तत्राररक्षपतिलैर्नेत्यास्या पति
तानलास्तीलोश्चनग्राह्याः। अपराकें। पाद्यैवचतथार्घ्यं चैव देवत्वानादौ सदापयेत्। पुरूरवाईसंज्ञाविश्वेद
वाहर्द्वयः पाद्यमितिदद्यात्। ततः पित्रादिभ्यः श्रातत्रापुरुकगोत्रा पितृपितामहप्रपितामहाः। वसुरुद्रादि
त्यरूपाः। अमुकामुकामुकशर्माणः। एतद्वः पाद्यमिति। एतच्चैव स्वयमेव कार्यं। यमः। पाद्यं प्रक्षालने
कुर्यात्स्वयमेव विनीतवदिति। ततस्तो द्विजान्मंडलोदकस्पर्शावस्थितान्दक्षिणाचामेयुः। ब्रह्मांडपुराणे। ततस्तु
मंडले शुद्धे द्विजान्प्रक्षालितानृयः। कुर्युराचमनं द्विर्वै मंडलोत्तरतः स्थिता इति। ततः कर्तुः कृत्यमाह
उः। दर्भाणां स्तीर्णैर्द्विराचम्यलघुवासाजिते द्विः। आसने पुरसदर्भं विविक्तेरूपवेशयेत्। लघुवासा सु
हवासाः। यमः। आसनं कुतपं दद्यादितरद्धापवित्रकं। कुतपः कंबलः। इतरच्छिद्रपरस्तूनवत्तिलोचरे
कुशास्तीर्णे नानिष्कृतो हवर्जितो दातावाचस्पासने पूर्वविग्रानावेशयेत्स्यु धीरिति कापिकापुराणो। एतेन
द्विकाब्यासनान्युदगग्रादर्भद्यापरितानिवेरका। शांदक्षिणाग्राणितदग्रदर्भोपहितानि यवतिलो
शास्मादिति बोधितं। तत्रदेवलः। येचात्रविश्वेदेवार्थं विप्राः पूर्वं निमंत्रिताः। प्राङ्मुखान्यासनान्येषां द्विदर्भो

पतिता नि च । दक्षिणाग्रपुष्पाणि पितृणामासनानि वेतितात दुत्तरं यमः । ततः शिखिभिर्जितो व्यवस्थितेष्वास
नेषु चासनानि मंत्रिता स्नूपादासनं संस्पृशन्नपि । सव्यहस्तेनासनं संस्पृश्य निरंगुष्ठं हि तत्करेस्व दक्षिणेन
संगृह्य उं नन्तु चसवः सम्मो धपितृणां उपवेशयेत् । तत्र धर्मः । समस्तानि व्याहृतिरामन्त्रेषु पवेशयेत् । तत्र
दिष्टि यममाह सूत्रकारः । आङ्मुखानुपवेशयद्देवे युग्मान् युग्मान्यथाशक्ति । पित्र्ये एकैकस्मान् दङ्मुखान् ।
दैवे वैश्वदेविके युग्मान् द्वादीन् प्राङ्मुखान् । पित्र्ये पितृकार्ये एकैकस्य युग्मान् । विषमसंख्या कान् कत्या
दीनुदङ्मुखानुपवेशयेत् यथाशक्ति पदस्यो नयत्र संबंधः । तेन युग्मान्यथाशक्ति देवे युग्मानेकैकस्य प
आशक्ति पित्र्ये रत्यर्थः । युग्मा युग्मसंख्या नियममाह । द्वौ वादे वेत्री । पित्र्ये एकैकमुभयत्र वा । द्वौ वे स्व वा
शाब्दः नव कारः । द्वौ दैवे प्राक्त्रयः पित्र्ये उदङ्मुखैकैकमेव वेति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वौ देवे पितृकृत्ये
त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोपि न प्रसज्येत विस्तरे । सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः ।
पंचैतान्विस्तरो हंति तस्मान्नेहेत विस्तरमिति मनुव्याख्यानात् । एकैकमुभयत्र वेत्यशक्तौ विषये देशकाल
धनानां बाहुल्ये कपुत्रयत्र काशो नान्विता नुसारेण भोजयेदन्यवेश्मनि । यस्माद्द्वालग्राबाकुत्याद्दोषा
वकुवि । भोजनेदितिब्रह्मपुराणवचनात् । श्राद्धार्हब्राह्मणानावेशः । भोजयेदप्येकं ब्राह्मणं पंक्ति
पावनं । दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्यानुनिर्वपेत् । कृत्वा परार्ध्येकं । एक एव यदा विप्रो द्वितीयो नोपपद्यते । पि
तृणां ब्राह्मणं भोजयेद्दैवे त्वग्निमेव भोजयेत् । वसिष्ठः । यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् । अन्नं पा
त्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् । प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा
ब्रह्मचारिणेति । ८ । मातामहादीनामाह । मातामहानामप्येवं । मातामहानामप्येवं पित्रादिवद् युग्मान् ब्राह्म
णान् चकारः पितृश्राद्धवन्मातामहादीनां पितृश्राद्धकर्तव्यता बोधकः । ९ । तत्र चा वैश्वदेविकं । मातामह
दीनां वैश्वदेवमशक्तौ तन्त्रेण वा कार्यं । याज्ञवल्क्यः । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकं । मातामहानाम
पि श्राद्धमेवं पितृश्राद्धवत्कार्यं तत्र वैश्वदेविकं काललग्नं भोजने प्रतिश्राद्धं तत्र देवतान्तरापतः । गोपीचिकल्पाश्च मिद
वचनं । मातामहश्राद्धे धीना वैत्र व्यवस्थिता । एवं दैवे युग्मान्प्राङ्मुखान् पित्र्ये युग्मानुदङ्मुखानुपवेश्य श्राद्धे नाम

निवत तत्र नाम मास्य दैवपूर्वं श्राद्धं कुर्वीत । वैश्वदेविकं पूर्वमाप्यायेत्कं च तर्पयेद् दिनपूर्वं ततः श्राद्धमत्वरः शुचिरा
रभेद् इति कात्यायनः । मनुः । तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् । रक्षांसि विलुंपंति श्राद्धमारक्षवर्जि
तं । ८ । पिंडपितृयज्ञवदुपचारः । श्राद्धे पैतृकं कर्म पिंडपितृयज्ञवदुपचरितव्यं । तत्र प्राचीनावीतित्वाद
क्षिणासंस्थं दक्षिणाग्रैः कुशैर्दक्षिणाभिमुखेन । दक्षिणाप्रवणो देशो दक्षिणाभिमुखस्याच । दक्षिणाग्रेषु
दर्भेषु चान्यत्र विधिः स्मृतः इति कात्यायनोक्तेः । ब्राह्मणांस्तु पूर्वतो उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामु
खाः । प्रदधात्पावित्राश्राद्धे देवपूर्वं विधानतः । कात्यायनः । दक्षिणां पातयेज्जानु देवान्परिचरन् सदा । पातयेदितर
ज्जानु पितृन्परिचरन्नपि । बौधायनः । प्रादक्षिण्यं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणं । देवानामृजवो दर्भाः पितृणां
दक्षिणास्तथा । प्रदक्षिणामुदकं स्पृष्ट्वा प्रदक्षिणां वा कर्म स्पृष्ट्वा । द्विगुणास्तमध्यानं जेन द्विगुणीकृता इति । इद
मेवाह सूत्रकारः । पित्र्ये द्विगुणास्तु दर्भान् अविज पाणौ दद्यादासनेः सर्वत्र । पवित्रं पाणौ यस्यासौ पवित्र
पाणिः । पवित्रशब्देन कुशाः । दर्भाः पवित्रमिति कात्यायनोक्तेः । हस्तग्राह्य पवित्र कुशः कर्म कुर्यादित्यर्थः ।
श्राद्धारंभ आदरेण सर्वत्र उपवेश्य कार्यं । १० । प्रश्नेषु पंक्तिमूर्धन्यं पृच्छति सर्वान् वा । यद्यप्यत्र पृष्टः चाह
नादिप्रश्नेषु पंक्तिमूर्धन्यं पंक्तिमुख्यं तत्कार्येषु तं तं उपवेशनानंतरमाह पृच्छेत्ता । उपसव्यं ततः कृ
त्वा ऊर्ध्वमन्त्रं तु वैश्वदेवं गायत्रीं जपेत्तावं चापि ततः श्राद्धमुपक्रमेदिति । ब्रह्मपुराणे । उपविश्य जपेद्गीमा
न्वा गायत्रीं तदनु शाखा । पापापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा । मंत्रं च कृत्वा स्वाहंत स्मादर तं ब्रह्मनिर्मितं ।
देवतास्य इत्यादि । सूत्रकारः । आसनेषु दर्भानास्तीर्य । आस्तीर्य पितृन्व्याहरतिदत्ते पुरूरवे श्य कुशोपुता
निति कात्यायनवचनात् । अपो देवेभ्यो दद्यादासनं गोत्रनामादिसि धयपितृभ्यो दद्यादासनमिति चतुर्थी
वक्तुमचनं तदयोगे नासनं दत्वा अर्घ्यकं मात्रां कार्यं । नित्य पर्षः । याज्ञवल्क्यः । पाणिप्रक्षालनं दत्वा विष्टरार्थं
कुशानपि । आसने षुदानानंतरं चैतत् । तत्र श्राद्धं करिष्य इत्येवं वृद्धे द्विजान् सामाहितः । कुरुष्वेति सतेरुक्तो
दद्याद्वासनं तत इति ब्रह्मपुराणवचनाद्देशकालौ संकीर्त्य पित्रादीनां मातामहादीनां च नामगो
त्राद्युल्लिख्य निमित्तमात्राप्य श्राद्धं करिष्य इत्युक्त्वा कुरुष्वेति तेरुक्तो आसनदानं कार्यमिति ।

क्षणा चाहनादिका ग्मतदुपस्पर्शनादिति वाक्याद्याचाहतो तारं आह णाऽनोऽनानंतरमाचमनं माचलोऽग्र्यालंदातयाव वाच्यास्मिन्नेनो आच। १

क्षणासनदाने विशेषमाह प्रचेताः। दर्भो श्रेष्ठो चासनेद घाद्धमु पाशौ कदाय नाऽपि च्छेदे च मनुष्याणामेवं
६५ दक्षिणं शाश्वती। क्षणासने चासनं दद्याद्वामे वाद द्विरोणिया। पित्र्ये कर्मणि यामेव दैवे कर्मणि दक्षिणे
इति। क्षणासनदानादिषु कर्मविशेषेषु विश्वेदेवानां नामानि बृहस्पतिना दर्शितानि। इष्टिः श्राद्धे क्रतुद
क्षः सत्यो नांदीमुखे वसुः। नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ। पुरूरवार्द्रवौ चैव पार्वणे
समुदाहृताविति। इष्टीति क्षणा न्नानाद्युपलक्षणं। नांदीमुखं च हि श्राद्धं नैमित्तिकं सपिंडीकरणं का
म्यं वृद्धपदेऽप्रतिपदादिषु क्रियमाणां कृत्तिकादिषु क्रियमाणं च। पार्वणं दर्शे सर्वं श्राद्धप्रकृति
भूतं। तेन क्षयाहादिष्वपि दर्शिकवत्। विशेषवचनानावात्। तत्र क्षणावाहनं। तत्र सूत्रकारः। यवान्नादा
य विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगत इत्यादि राजन्यारयामसी
त्यंतं सूत्रं। यवान्नादाय द्विरां जान्वाल व्यविश्वेदेवानावाहयिष्य इति पृष्ट्वा क्षणावाह यारत्यनुज्ञातो मंत्रे
णावाहयेत्। तत्र यमनः। यवाः हस्तातो देवान्विशाऽप्यावाहनं जपति। क्षणावाह यो दनुज्ञातो विश्वेदेवास सरत्य
वा। विश्वेदेवाः शृणुतेति मंत्रेण ध्यात्वा तो दूतान्। क्षण च यपइति मंत्रेणावकिरेदनुगदक्षिणामिति। क्षणा
पितृनावाह। पितृनावाहयिष्य इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातो उशंतस्त्वेत्यादि तिलैरन्वकीर्य पितरुपस्पर्शनीत्यंतं
सूत्रं। क्षणापहारो। क्षणापसव्यं ततः कृत्वा तिलानादाय संयतः। पितृनावाहयामीति पृष्ट्वा द्विजानुद अनुज्ञा
न्तो क्षणावाहयेदनुज्ञातउशंतस्त्वेत्यपिछन्। द्विज्ञापसव्यं व तिलानपि दन् ध्यायं समाहितः। उपपदा
यंतु न इति मंत्रं सम्यगाशोषत॥ रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिः रुह्यः सर्वतो दिशं। तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मंत्रमुच्चा ६५
र्थपाहतारति। तिलविकिरणोत्तरमुदकस्पर्शः कार्यः। पित्र्यमंत्रानुद्रवणेत्यादि कात्यायनवाक्यात्।
क्षणावाहनानंतरं सुरूपरुनुमस्तयेत्यादीनि क्षणातीर्थं गांतानिबालरोणैः पठनीयानि। निषु कस्त्रहष
वांजपेत्। क्षणातीर्थंगाश्चतत्रैवजप्त्वाश्रीयादिक्षोत्तमसतिका क्यादातुं तोर्घपात्राणां पूरणं। तदाह। प्यो
पदकं चमसेषु पवित्रांतर्हितेष्वेकैकस्मिन्नपकाशिंचति शन्नोदेवीरित्येकैकस्मिन्नेव पवानाचपति

यवोऽसि पववया समद्वेषोपव यारातीरिति। यज्ञियवृक्षाः पालाशाश्वत्थकतककाश्मर्यबिल्वखदिरोदुंब
रासामाश्वंदिनश्चत्युकाः। यज्ञियानां फलस्क्षतिर्गुगुरासो। पालाशो ब्रह्मवर्चस्यमाश्वत्थो राजयोग्यता।
सर्वभूताधिपत्यं च प्लक्षो नित्यमुदाहृतं पुष्टिः प्रजाच्चन्यग्रोधे बुद्धिः प्रज्ञा धृतिः स्मृतिः। रक्षोघ्नं च यश
स्यं च काश्मर्यं पात्रमुच्यते। सौभाग्यमुत्तमं लोके मधूके समुदाहृतं। फल्गुपात्रे तु कुर्वाणाः सर्वका
मानवाप्नुयात्। बैल्वे लक्ष्मीं वर्चो मेधां नित्यमायुष्यमेव च। वर्षन्पाजसं पज न्वोचेणुपात्रेषु कुर्वत
इति। यज्ञियवृक्षोद्भवानां चमसा यज्ञियवृक्षवमसो भाचमसाक्षार्घपात्राणि। अर्घपात्रं तु रात्याह प्रसो
चक्रराजतोदुंबरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु वा पत्रपुटेषु वा। राजतीयं दैवे निषिद्धं प्रश
वनेजोद्भवं यस्मात्तस्मात्पितॄणां पद्रवं। क्षामंगलं तदातेन देवकार्येषु वर्जितमिति मात्स्योक्तेः। औदुंबरं ताम्रं
स्फाटिकादिमणिमयानि वा। पत्रपुटेषु वा। पूर्वोक्तनामलावे यज्ञियवृक्षस्य पत्रपुटेषु वा। याभि चा
विद्यंते। एषु पात्रेषु वाऽप्यंते। एषु अन्यतमेषु नंतरगर्भजसागरादेशमात्रपवित्रद्वयसहितेषु तदग्रादर्भेपरि
स्यातितो पुरा शन्नो देवीरिति मंत्रेण जलमासिच्य पचोसीतिगति पाजंयवानाचपेत्। पात्राणां द
नोपरिस्थापनमाह वैजवापः। पात्राणां प्रथमं सर्वाणि निसद्वर्गिसाति लानिदचेष्वनिक्षिपेत्। एकैकस्मिन्
तिपदं प्रतिपात्रं मंत्रावृत्तिः शंपनायाचतुर्विंशतिमते। हिहै शिलाचिदेवानां पात्रे रूलोप यः। द्विपत्राशन्ना
दन्या वीयवोसीति यवानपि ततः। द्विपत्रपुष्पधूपादिदि: पूजां कृत्वा पात्रेषु मानव इति। क्षणागपूरयो
सात्रपुगमंतुस्थाप्य पवित्रके। शन्नो देवीरपः कृत्वा यचो सीतियवान पीति मन्त्र ष्वपुराणाकालेला
हि श्वेषांदेवानामर्घपात्रद्वयं सागराग्रं सागरादन्नं तदिस्थापनीयमितिवृद्धाः॥ माता महादीनां पृथगेव धदे
कपूर्वैर्द्वितीयं पात्रमिलन्यो। पितृपात्रेषु विशेषमाह। एके कास्मिन्नेव तिलानाचपति तिलोसीत्यादि स्वाहे
संते सूत्रं। एके कासिन्नेवेत्यत्र वृकार स्वाहा शब्दरच प्रशब्द निषेधार्थः। तत्र पितृपात्रपूरणं प्राचीना
वीतिना दक्षिणाग्रेषु खेन कार्यं। तत्र पूर्वं दक्षिणाग्रदर्भेषु पात्राणि दक्षिणाग्राणि निधाय प्रतिपात्रं

६८ शंनोदेवीरिति मंत्रावृत्त्या जलमासिच्य प्रतिपात्रं तिलोसीति मंत्रावृत्त्या तिलान्प्रक्षिप्य चंदनादिभिः पूजये
त् । कात्यायनः । अपसव्यवदासिंचेत्पितृपात्रेषु पूर्ववत् । ततस्तिलांस्तिलोसीति गंधपुष्पाणि चैव ही
ति । पूर्ववत् शंनोदेवीरित्यनयेत्यर्थः । अर्घदानप्रकारमाह । एकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु
हस्तेषु या दिव्या आपः पयसा संबभूवुर्या अंतरिक्ष उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न
आपः शिवाः शं स्योनाः सुहवा भवंत्वसावेतत्तेर्घ्यं ये चात्र त्वानु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति । पू
र्ववदुदङ्मुखोपवीती प्राप्ति तद्दक्षिणाग्रानुर्विश्वेभ्यो देवेभ्योर्घ्यं दत्वा पश्चात्पितृभ्योर्घ्यं देयं । एकैकस्ये
ति । एकैकस्य पित्रादेर्ब्राह्मणस्य एकैकेनार्घपात्रेणार्घ्यं ददाति । त्रयाणामेव पात्राणां पूरणोपदेशा
त् । एकैकस्य त्वनेन तंत्रनिवृत्तिरपि दर्शिता । अर्घे ह्यक्षय्योदके चैव पिंडदानेवनेजने । तंत्रस्य तु निवृत्तिः
स्यात्स्वधावाचन एव चेति कात्यायनोक्तेः । प्रतिपुरुषं विषमसंख्या बहवश्चेद्ब्राह्मणास्तदा एक एव ब्रा
ह्मणोर्घ्यं न सर्वेभ्य इत्यपरार्कः । सपवित्रेषु हस्तेष्विति बहुवचनयोगादेकैकस्य यावंतो ब्राह्मणास्तेषां
सपवित्रेषु ज्येष्ठोत्तरेषु हस्तेषु एकैकस्मार्घो दातव्य इत्यन्ये । कर्कोपाध्यायास्तु एकैकस्य बहवश्चेत्तदा
ज्येष्ठस्य हस्ते पवित्रं न्यासपूर्वकमर्घैकदेशं मंत्रवद्दत्वैवमेवान्येभ्यः पवित्रन्यासपूर्वकममंत्रव
दर्घदानं कर्तव्यमित्याहुः । युक्तं चैतत् । वृद्धिश्राद्धप्रकरणे नैकैकस्यात्र दीयत इति वदताचार्येणान्यत्र ६६॥
पार्वणश्राद्धादिषु एकैकस्मै देयमिति सूचनात् । गार्ग्यः । दत्वा हस्ते पवित्रं तु कुर्यादर्घ्यं स्वपादतः । या दिव्या
इति मंत्रेण हस्ते स्वर्घं विनिःक्षिपेत् । प्रचेताः । पादप्रच्चति मूर्ध्नि तं देवानां पुष्पपूजनं । पादप्रच्चति दक्षिणांग
पूर्वकं पूजनं देवानां । एवं संपूज्य या दिव्या इत्यादि मंत्रांते विश्वेदेवा एतद्वोर्घ्यं स्वाहेत्यर्घं दद्यात् । ततः
प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुः पित्रादिभ्योर्घ्यं दद्यात् । दक्षः । अन्यस्यं पूर्वतो चैव द
द्याच्च पितृदिङ्मुखः । श्लोकगौतमः । शिरसः पादतो वापि सम्यग्गंधाद्यर्च्य संयतः । पूर्ववत्प्रयोगे केनैकेके

मार्घपात्रमात् । एकैकं पितरमेकैकेनार्घेणेत्यर्थः । नब्राह्मणसंख्यया पात्राणि । प्रचेताः । अपरादक्षिणाने
तेषामेकैकं तु पितृक्रमात् । संकल्प्य गोत्रनामभ्यामेषतेर्घ इतीरयेत् । अत्रार्घदानेजपमा । अथ माता
दीपिंडयोरिति वाच्यात् । अपरार्के । शर्मन्नर्घादिके कार्ये शर्मणोक्षय्यकर्मणि । शर्मान्ततर्पणे कुर्यादेवं कु
र्वन्न मुह्यति । गोत्रस्वरांतं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे कुर्यादेवं कर्ता न मुह्यति । सर्वत्रैव
पितरः प्रोक्ताः पितरस्तर्पणकर्मणि । अक्षय्ये तु पितुः कार्यं पितृणां च स्थिरिष्यते इति । अप्यत्र परस्परशेषे च मे
वेतरयोः । पित्र्यर्घदानानंतरमुदकस्पर्शः कार्यः । एवं पितामहप्रपितामहयोर्मातामहादिभ्यश्चाद
त्तरमाह । प्रथमे पात्रे स ४ सर्वान्समवनीय पात्रं न्युब्जं कृत्वा पितृभ्यः स्थानमसीति । प्रथमे पितृपा
त्रे संस्रवान्समवनीय पात्रस्य जलशेषान् । संस्रवनागार इति संस्रवां जुहोतीति कात्यायनाचार्यैः स्रुक्संल
ग्नाज्ये संस्रवशब्दप्रयोगादर्घपात्रसंलग्नानामपां वा यवानां संस्रवशब्देनाभिधीयंते । तान्पितामहादि
पात्रसंलग्नान्संस्रावान्प्रथमे पितृपात्रे समवनीयोत्तरतः सतिलदक्षिणाग्रदर्भोपरि पितृभ्यः स्थानमसी
ति मंत्रेण सपवित्रं न्युब्जं प्राङ्मुखं कृत्वा गंधादिभिः पूजयेत् । एवं मातामहादीनामपि प्रथमे पात्रे संस्रावा
न्समवनीय तद्वत्पितृवच्चैव न्युब्जं कार्यं । प्रथमे पितृपात्रे ४ सर्वान्संस्रवान्संस्रावान् ॥ पितृभ्यः स्थानमसीति न्यु
ब्जं कुर्यादूर्ध्वमानमधोमुखमिति प्रचेतसो वाक्यात् । मत्स्यपुराणे । या दिव्येत्यर्घमुत्सृज्य दद्याद्गंधादिकं त
तः । वस्त्रोत्तरं चानु एवं दत्वा संस्रवमादितः । पितृपात्रे निधायाथ न्युब्जमुत्तरतो न्यसेत् । उत्तरशब्दो वा
मवचनः । स च नोर्क्तरिति केचित् । अस्य कर्तृणाः पित्र्यत्वाद्दक्षिणा साप्राचीना पूर्वा सोत्तरेति पितृय
ज्ञगकरणस्य श्रौतिवाच्यत्वात्प्राचीदिगुत्तरा । तस्माच्छ्राद्धे देशाख्यांतलाग्रदूय न्युब्जं कर्तव्यमिति ता
स्योपरि कुशं दत्वा गंधाद्यादैव पूर्ववत् । गंधपुष्पाणि धूपं च दीपं नैवेद्यमागममिति प्रचेतसो वाक्याच्च
स्योपरि कुशादेयाः । तदुत्तरमाह । अत्र गंधपुष्पधूपदीपाच्छादनांप्रदानं । अग्नौकरणावसरे गंधादि देयं ।
गंधाक्षतं दत्वा । आच्छादनं च वस्त्रं । मनुः । गंधमाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकं । याज्ञवल्क्यः । दत्वोदकं गंधमा

६७ र्घ्यं धूपदानेसदीपकं । गन्धोपचारे हस्तोजलदानं कूर्चयुक्तं । गौतमः । गंधदादानमपूर्वं ददाति शुचयेवं धर्मोविधि ।
कमापः सूर्यीपस्माचाद पूर्वं । ब्रह्मपुराणे । श्वेतचंदनकर्पूरकुंकुमानि शुभ्राणि चो विलेपनार्थं दद्यात्सुयत्नो
न्यासिच्यपल्लवे । श्वेतचंदनं श्रीखंडचंदनं । गंधदानं सपवित्रहस्तः कुर्यात् । विलेपने तु विशेषमाह स्कंदः शातात
पः । पवित्रं तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजः । राक्षसानां भवेच्छीघ्रं निराशाः पितरो गताः । समालंभनमनुलेप
नं दिवलः । यज्ञोपवीतं विज्ञानां स्कंधे वा चनारयेत् । गंधादिमूल्यासि(?)च्य पवित्रं दिवे पितृभ्यश्च कर्मसि । लोको
टे पुष्पकंदं हृष्ट्वा स्कंधे मालां तपे चव । निराशाः पितरो यांति दृष्ट्वा चोपवीतिनमिति । पुष्पनिर्णयः आदिकार्ये वि
षयः । अर्घ्ये पुष्पादिनो कुर्यात् किंतु निर्गपराणां विनेति विस्तरे चो । माल्योशिखायां धार्यं स्नात्वा हरवः मनुः । न निर्युक्तः
शिखायां माल्यं शिरसि विद्धयेत् । निर्युक्तः आहूतुपविष्टः । ब्रह्मपुराणे । इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि
च निवेदयेत् । धूपंदो धूपमित्युक्त्वा तदर्घं तूदहे च तत् । अयं वो दीप इत्युक्त्वा दीपं ज्योतिर्निवेदयेत् । अनंग
लगंधपदस्तो विनवेत ध्रुगंशुने । शांबपुराणे । इदं वो ज्योतिरित्युक्त्वा दीपं तेषां प्रदर्शयेत् । मुख्याति रितितैः सर्वै
र्वर्त्यं तदनंतरमिति दिवलः । यज्ञोपवीतिनां स्नान् सर्वानितैः कुर्याद्दूपसो । स्वन्धानमितिः । शिरोवेष्टं यंपवा
सोनुलेपनैः । वायुपुराणे । लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्चापि यत्प्रियं । सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छ
ता । विष्णुधर्मोत्तरे । सिताः सर्वाश्च दातव्या मल्लिकाः श्वेतपुष्पिकाः । जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चंप
कं । गंधादिदानानंतरं भोजनपात्रस्थापनार्थं ब्राह्मणानामग्ने मंडलानि कार्याणि । ब्रह्मपुराणे ।
मंडलं । नि च कार्याणि नीवारैश्चूर्णकैः शुभैः । गौरसर्षपचिंताया वाप्रियाशालिनापि सम्यना । पात्राणां स्तुसि
र्योसमाहृत्वं तत्र वर्जयेत् । मत्स्यपुराणे । कृत्वा त्र सोमयदीपः कुर्यात्सालशोभनं । आसुरं तद्भवेद्यस्तु ६७
डं पितॄणां नोपतिष्ठति । कालिकापुराणे । नाकृत्वा नितं तोदग्धाद्बुकूलशीघ्रं पुनः क्रमात् मात्रा पुनर्नैव पितृभ्यस्तेशोच्य पतृं
तरमाचरेत् । नाकृत्वान्याहार्त्रिः । लोकजने हे मरीच्या । सोदेवे पित्र्ये पात्रमंनं न प्रत्यन्न यानि कुर्वीत वोज्जने देवपि
त्र्यो । पात्रांशुभ्यो विनाक्षस्य पर्णपात्राणि भोजने । ब्रह्मपुराणे । प्रकृत्यहस्तपात्राणि पश्चाद्विविधिंधानतः ।

प्रक्षालनं जलेन दत्तैः लिप्तेतिश्रीकृष्णे पक्षे चौ । अग्नौ पाकः कालेन देशः । विधानतः दैविकानां यथाविधि अन्नं पैत्रका
णां तित यति अन्नं तद्देशोगहिते पदित्यर्थः । विसर्गस्तु कस्मादन्नौकरणं पंक्तिप्रकारणं । करस्तु पितरपो शानलिर पूर्ण
शास्त्रसदेति वाक्याद्विसर्गादीनि पितृपूर्वं कार्याणि । पाकस्य कालेनाद्भुतं हस्तौ द्वौ पात्र धारिणौ । संकल्पे
दक्षिणास्तस्य अग्नौ विकिरे वासमुत्सृजेत् । ततो अग्नौकरणं । तत्र गृह्योक्तप्रत्येतत्करणे मत्रंत्र उक्तमग्नौकरिष्यामीति
आह्यपाकाद्धविष्यमनस्यमुद्धृत्य चरतेनासिच्याग्नौ करिष्यामीति । आर्त्वान्नप्यत्पितृत्वमहृतो ध्यंजनांतरमतिवे
धा वर्ज्यं कुर्याद्व्यंजनं क्षारवर्ज्यं मधु निति विष्णुपुराणोक्तेः । छ । कुर्वित्यनुज्ञातः पिंडपितृयज्ञवत्कुर्यात् । अग्नौकुर्या
दनुज्ञातो आहृत्यतो ज्ञातत्वेः सर्वैर्लिप्तं चरु वाक्यात्सर्वैरनुज्ञा वा कार्या सह चरुकर्यां पिंडपितृयज्ञवत्प्रकारेति प्रागाति हित
पिंडपुनः पिंडपितृयज्ञवद्वादिति यज्ञोपवीतित्वं प्रागग्न्युरवसाकुतिः दृष्ट्वा विधानार्थं । अग्नौकरणहोमस्य नैवक्षिप्त पवीतिनास्त्रा
सुखेनैवदेवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेरिति कात्यायनवाक्यात् । सतु हास्मान्नोहिकाकुती जुहोति देवेभ्य इतिमात्र्यंरि
नश्रेति । अग्नौ करिष्यमाणादायपृच्छत्यन्नं घृतप्लुतं । कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो जुहुयादुपवीतवदिति कूर्मपुराणोक्ते
श्च । अग्नौकरणहोमप्रकारमाह कुराश्यापर्णि । अग्नौकरिष्यामीत्यामंत्रणाच्छहोष्यतः कुर्वित्युक्ते कुर्यात्सेव तूष्णी
मवदायने दर्शेनोपघातं स्वाहा सोमाय पितृमत इति एवम् स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेत्युत्तरामत्तमेवेति
वीनावीतिनाप्यतेन कृत्यमिति । होष्यतः होतुमिच्छतः । आमंत्रणा मनुज्ञानार्पणं यज्ञोपवीतिदप सव्येन वै
तिया कव्यवाहनायेति नाग्नौकरणहोमास्तुत्तें तद्विन्यै । अपसव्येन चेति वाकस्यश्चारत्वांतरपरत्वा ज्ञानि
तरह्या विरोधो भावी । एतस्यैव स्वरूपस्य पर्युपर्योलोचनया अग्निजा तकुडुंडाचीनावीतिनेतिकचनाद्धोमेऽपवीति च
मुक्तमिति मदनपारिजातादयः आहुः । उपवीतिनाग्नौकरणहोमविधानं गोभिलीयविषयमिति नवकंडिकानाथ
कारः । उपवीतित्वप्राचीनावीतित्वबोधकवाक्ययोः शाखाभेदव्यवस्थामंतरेणविरोधपरिहारो न स्यात् । अतएव
तमदनपारिजातेकात्यायनः । स्वाहास्वधानमः सव्यमपसव्यं तथैव च । आकृतीनांचयासंख्या साऽवगम्या सस्वतरेति ।
कंदोगागृह्यपुष्याः सव्येनापसव्येन तु याजुषा इति स्कंदपाराव स्वसूश्च । तस्मात् जाविल कात्यायनयोर्वाकापेक्षवाक्य

६८ तया उपवीतित्वबोधकं वाक्यं गोन्नित्यविषयं। प्राचीनावीतित्वबोधकमन्यशास्त्रीयपरमिति। आलमनात्रिप्रसंग
ना। अस्य श्राद्धप्रयोगस्य स्मार्त्तशास्त्रोक्ततया श्रौताग्निमतापि स्मार्त्ताग्नावेवाग्नौकरणहोमः कर्त्तव्यः। कर्मसमाप्तेर्विवा
हाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृह्ये। दायकालाहृते वापि श्रौते वैतानिकाग्निषु इति पाक्षिकवचनाद्वा कल्यात्। निरग्नेः पितृपङ्क्ति
मुख्यस्य पाणौ होममाह कात्यायनः। पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान्। हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पा
त्रेषु निःक्षिपेदिति। पित्र्ये पितृश्राद्धे पङ्क्तिमूर्द्धन्यः पितृपङ्क्तिमुख्यस्तस्य हस्ते उपवीती स्वधा अनुस्वस्वादिविधानेन मन्त्र
वत्हुत्वान्येषां पितामहादीनां पात्रेषु तूष्णीं निःक्षिपेत्। तत्र च न च स्वेऽग्नौ करणं करिष्यामीति विप्रानुज्ञाग्रह
णं प्रतिवचनं च पूर्ववत्। अपरार्के शौनकः। अनग्निश्चेद् द्वयं गृहीत्वा च स्वे वाग्नौ करणमिति पूर्वं वचनात्॥
स्त्विति। यानि दैवविप्रकरेऽग्नौकरणहोमपक्षे भक्ष्याणि तान्यपनयेत् पराशिष्टं। दैवविप्रकरेऽनग्निः हुत्वाग्नौ
करणं द्विजः। शेषं चोद्धादयेयमोक्तं॥ आपत्नीको यदा विप्रः श्राद्धं कुर्वीत पार्वणं। पित्र्यविप्रे स्वगुणातो वैश्वदे
षु हूयत इति तन्नैव कात्यायनश्राद्धे तु। अग्न्यभावे तु विप्रपाणावेवोपपादयेत्। मत्स्यपुराणे। अग्न्यभावे तु
विप्रस्य पाणौ दद्याज्जलेपि वा। अजाकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वाप्यशिवान्तिके इति। अस्य अग्नौ करणहोमस्तु न धा
दिजलाशयसमीपश्राद्धे भवति तिष्ठायां समीपे स्यात् श्राद्धे यो विधिस्तदेति कात्यायनोक्तेः। ततः परिवेषणं
तत्र सूत्रकारः। हुतशेषं ब्राह्मणाय दद्यात्। हुतशेषमित्यत्र विशेषानभिधानात् सर्वेभ्यो देयं। तत्र क्रममा
ह शाट्यायनः। हुतशेषं पूर्वं दैवे दत्वोपश्चात्पित्र्ये दद्यात्। दत्वा पितृभ्यः शेषाच्च पिंडार्थं स्थापयेत्तु न इति
पमवाक्यानि पिंडार्थं हुतशेषस्य स्थापने कार्यं। शौनकः। पाकं सर्वमुपानीय सर्वं चैयचश्यकस्य च। विधिवे
द्वैव सर्वं तु परिवेषणमाचरेत्। संवेद्यान्तोऽन्नाणां संविदितं स्वेत्यर्थः। परिवेषयेत्। हविष्यं मधु मांसानि प ६८॥
यसापूपमेव च। शंखः। उभमन्त्रं द्विजाग्रेभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत्। अन्यत्र फलपुष्पेभ्यः पानकेभ्यश्च पिंड
तरति। फलाद्यन्नसंदेयमित्यर्थः। कात्यायनः। नापसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं कर्म विशेषतः। अन्नदानादृते सर्वे
णैव मातामहेष्वपि। अपसव्येन यस्त्वन्नं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति। विष्ठामश्नंति पितरस्तेन सर्वे द्विजोत्तमाः इति। अन्यादि
शौनकः परिवेषणप्रकारोऽस्मतो वक्तव्यः। तदुत्तरमाह। पात्रमालभ्य जपेद्युपवीति पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य

मुखे अमृतं अमृतं जुहोमि स्वाहेति। पूर्वं कुशग्रहीतास्तिरद्भिः सत्यं त्वर्तेनाभिषिंचामीत्यन्नमभ्युक्ष्याग्नेय
वाग्निचि कार्यं द्विजोत्तरान्यांगुष्ठान्यां पाणिभ्यां पात्रमालभ्य पृथिवीतेत्यादि स्वाहांतं मंत्रं जपेत्। पात्र
मित्येकवचनं प्रतिपात्रं मंत्रावृत्तिपूर्वकमालंभनपरं। आलभ्य जपतीति कात्यायनादाच्चैव पात्रमालभ्य जपेत्।
तेन नात्र मंत्रांतः कर्मादिरिति न्यायः। ७। वैकल्यव्यवधिस्तु अंगुष्ठमन्नेऽवधाय। इदं विष्णुरिति वैष्णव्या
स्वाविष्णो हव्यं रक्षस्वेति यजुषा अन्न आसन्नस्यांगुष्ठमवधेनैकुर्यात्। यजुषामित्यवयवा शब्दो विकल्पो। यम
स्यांगुष्ठमात्रो नगतो विष्णुः पर्यटते महीं। राक्षसानां वधार्थाय यो मेदाम्रहरिष्यति तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वे
षु अंगुष्ठग्रहणं स्मृतं। निरंगुष्ठं च यच्छ्राद्धं न हि तज्जातु चरवल्पते। अनंगुष्ठं च यदुक्तं सर्वमेवासुरं लभेत्। ह
स्तं च कव्यं चयानदैवे निवर्त्तमादिति। कात्यायनः। असंकल्पितमन्नाद्यं पाणिनानेनुपस्पृशेत्। आतो अंतर्ह्रुवे
दर्भं पितृणां नोपतिष्ठते। आपोशानकरे विप्रे संकल्पं यः समाचरेत्। तदन्नमसुरैर्भुक्तं पितृणां नोपतिष्ठते।
इत्तेन चुक्तमन्नाद्यामिदमन्नमुदीरयन्। स्वाहेति वचनं ततः कुर्यात्संकल्पविनिवर्त्तनमिति। इदमन्नाद्युक्ता यविश्वे
भ्यो देवेभ्यः स्वाहा मुखम इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न ममेति स्वत्वत्यागः कार्यः। एवं विश्वेदेवेभ्योऽन्नसंकल्पं वि
धाय प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुरुपविश्य पूर्ववन्मंत्रैः एवं केपितृतीर्थेनान्नमभ्युक्ष्य
परितस्तिलान्विकीर्य उत्तानहस्ताभ्यां सव्योत्तराभ्यां पात्रमालभ्य पृथिवीतेत्यादि जपित्वा विष्णो कव्यं रक्षस्वेत्यनेनां
गुष्ठमन्ने निवधाय गोत्रनामाद्युच्चार्य स्वधांते न जलं भुव्युत्सृजेत्। इदं पितृभ्यो न ममेति स्वत्वत्यागः कार्यः। ब्रह्मपुराणे।
पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नं नामा मंत्रणेन तु। आद्यकामुकगोत्रेत चतुर्थ्यं मंनेसधानतः। तिलयुक्तं च पानीयं सकुशं तेषु
चाग्रत इति। अग्रत इति वाक्याद्भूमावेवान्नसंकल्पः कार्यः। सर्वदानानि विप्रस्य करे दद्याच्च दक्षिणां। दीपमन्नंपि
ण्डदानं भूमौ दद्याद्विचक्षणः इति चोक्तत्वात्। निरग्निपक्षे। अन्नाद्य स्वधासंकल्पोऽन्नेनावेन प्रदीयते हस्तो पुरी यया
नं तु पितॄणां नोपतिष्ठते। वैश्वदेवस्य वामे तु पितृपात्रस्य दक्षिणे। संकल्पोदकदानं स्यान्नित्यश्राद्धे यथाक्रमं इति।
ष्ठा। सकृत्सकृदपोरस्तान्मधुवाता इति त्र्यचं जपित्वा। सकृत्सकृदित्यभ्यासः प्रति ब्राह्मणपरः। अत्र जलदा
नं पितृपूर्वं कार्यं पूर्वोक्तवाक्यात्। सर्वेभ्यो जलं दत्वाऽन्न व्याहृति कौशगायत्रीं मधुवाता इति त्र्यचं पिस्वा मधुमद्धीति

६५

त्रिरूष्मार्थ यथासुखं जुषध्वमिति वदेत्। पात्रालंभ्य:। सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति त्र्यृचं जप्त्वा यथासुखं वाग्यता जीरं
तीति वाग्यता इति। प्रचेता:। अपो श्यानं गच्छा पाचसा निवृत्तिर्जपेद्यथा। मधुवाता इति त्र्यृचं सा। विलेदत्रिणे तथेति। लघु
हारी:। अन्नहीनं क्रियाहीनं मंत्रहीनं च यद्भवेत्। सर्वमच्छिद्रमित्युक्ते ततो यन्नेन नोऽजयेदिति। व्यास:। जुषध्वमिति
तेषां वाक्यात्सम्यक्त्रितवृत्ता नाज्ञाना:। कृतमौना: समश्नीयुरतो शानानां चतुरंतरमिति। दा आजुषध्वमित्युक्ते तेनाशो शाना
दर्नं तरं तु जीरेनित्यर्थ:। अश्नीशानादनं तरं तु जीरेनिति वाक्येन च लिंदाननिषेध दर्शित:। अपरार्के। दत्तो वाचा
पापवादत्तोन्नमौपोनि:। छिपे कलिं। मद्दंनं वि फलं याति निराशै: पितृभिर्गते:। तत्रैव नरहारु:। पितृणा
मन्नमुच्छेरं बलिं यस्तु प्रयच्छति। तिये न ममापणा तेन संसवस्तेरा दद्यादिति। वसिष्ठ:। तत्र यो: शाखयो पुर्त
पितृन्यो न्नं निवेदितं। तदंतरं गायत्री द्वे त्रोपस्तु राजुषच्चेतस:। तस्मादश्नत्सु स्तेन कुर्याद्वनमुपागतं। याज्ञवल्कु
समाप्तान्नमति गुद्धो ऽसमा द्विजान्। दत्तिशाखयो ईस्त मौरित्यपि। आन्वेतावेतोकेध मंत्रिणान्यत्ताऽवगंतव्या:। आ
अनुज्ञयेषा हतिपृथकसियेत्रिं तस्यांचेवगा च मौपिपरणं वसट्टहितौ मधुरं दत्तसी च स्वगैलो ऋमहीयतवदत्तवा
माहूयं मन्वति। मधुमत्तु लुज्यमाने मुंव्याहृतिपूर्वकं गायत्रीं संहिता रुक्ष्ण पातस्मागायव्यां: सामगायत्रि
त्यर्थ:। पिश्रोवेहितांयदात्तुपिप्पादेत्यादिविधिभिप्रात्तरोतों। माधुरुंदसीमिदं ह्यन्योजसोत्यादितते वो
तांजपेत्। बोधायन:। रक्षोघ्नानि च सामानि स्वधावंतियजूंषि च। आध्यायश्च वयं पित्र्यं चामशास्त्राणि
चैव हि। मत्स्यपुराणे। बृहद्रथंतरं तद्वज्ज्येष्ठसाम सरौरवं। तथैव शांतिकाध्यायं मधुब्राह्मणमेव चेति। ठ
पवीतिना यं जप: कार्य:। मदनपारिजाते निगम:। रक्षोघ्नापसव्यं कुर्वीत मुक्तापसव्यं आतांजपमिति। अपरार्के
जमदग्नि:। आपसव्येन कर्तव्यं सर्वश्राद्धं यथाविधि। स्वरूपाचोत्रजपं मुक्तापविप्रायांच विर्जनमिति। छागरसिंहावा
लेपकीर्यचेषी। श्रीदं स्वजीवायेप्पदत्स्वा: कुलेमम। स्वनीदत्तेन तृप्यंतु तृप्ता यांतु परां गतिमिति। आश्व
शानां तृप्तिं तोज नसमाप्ति मवगम्य ऽखोलेनाहुगवितमन्नं आहृत्यागश्च तोवितिरिरे दोलपत्मिदं स्वधा इति मंत्रेण। म
त्स्य:। सार्ववर्णिकमन्नाद्यं संधीयाप्लाव्य चारिणा। समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरेद्भुवीति। सकुनपनासे कत्र
करणं। एतदन्नविकिरणं दर्भपरिस्त्रवलेरापनामनत: का यथासंस्कृत प्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषितां।

४५

उच्छिष्टभागधेयानां दर्भेषु विकिरेन्नस्परस्परा मार्जं लिखितवाक्यात्। तत्रैव नरहस्पति:। उपस्पृश्योदकानां
ग्राह्यरामनोतत्राग्रत:। सोदकं विकिरेदन्नं मंत्रेणेव मधुदारहरेत्। मार्कंडेय:। उदङ्मुखकानां विप्राणां पुरत:
सोदकं तन:। अन्नं विकिरेदुत्याद्य त्यनाग: स्तुमे: स्मृत इति। अहस्रावरासोततः प्रस्त्रोस्ये हस्तौ च तथाचम्यहरिं
स्मरेत्। मरीचि:। आद्वेषु विकिरे दत्वा पोना चामेन्मानति। स्मार। पितरस्तस्य तं मासं नयंत्युच्छिष्टभोजिन इति। छगल
रु:। सकृत्सकृद्दत्वा पुनर्मधुवाता मधुवाता इति त्रिर्जपेत्। चारं प्राश्यपीति स्मृतिर्द्वाप्यस्मकं तुतेषांशेषमन्नमनुराण्य। शातातप
सकृदित्यत्रचीप्सा प्रतिब्राह्मणापरा। सौजान्यपि पितृपूर्वं जलदानं। पूर्वोक्ता काम्यादुरश्रुत्वा चाचमनमाहीतत: गा
श्रुत्वाधितिविष्णुना कण्वा। तत: सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इत्याद्द्रत्र्यृचं मधुवत्त्रिर्जपेत्। साग्निकाचांते शुद्धिरेषु रत्नसेव
तिष्ठन्स्वधा रत्नास्तु रतितैरुक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् तैर्दत्तं कुर्यात्प्रायत:। ततोनुज्ञातो गांते गामम्बरोरछांनिवेदयेत्। यथा
श्रुत्वा कुर्याद्भुशातलतुत्तिर्द्विजेरिति। तत: पिंडदानं तुलाच चरवनावांते शुपिंडान्निरपाद्दिस्माच्चलायनोक्ते:। तत्र
हा। सर्वमन्नमेकतो हृत्यो च्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रीं स्त्रीन्पिंडानवनेनेदद्यात्। सर्वमन्नं शालि रूपरूपादि सर्वजानीयं पया
यत्परिमाणं सर्वे। एतस्मैत्सहकाल्यायन:। सर्वस्माद्धन्नमुद्धृत्य व्यंजनैरुपसिच्याचेति। बृहस्पतिरपि। सर्वस्मात्तस्य रूता
दत्वा सिंचन्नरुतिलान्वितान्। पितृमातामहादीनां दद्याद्युत्तविधानत इति। उच्छिष्टसमीपेति। तत्र गोभिल:। पितृ
णां मासनस्थानादग्रतस्तस्वप्रलिंपुउच्छिष्टसंनिधौ भूमौ तत्रोच्छिष्टासनस्तन्निधावितिजातूकर्ण्य:। व्यासममा
सत्तुरसरउपपिंडी स्वतंत्रमदापयेत्। पत्रौपस्पृश्यतां कापिंडानुपूर्वं तिनविंदव:। अपरार्के। विप्रराणां जातुमात्रेरा
पिंडदानं विधीयते। मनु:। उपलिप्ते शुचौ देशे स्थानं कुर्वीत सैकतं। मंडलं चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं मह तदूदन
भिति। दर्भेषु स्वपनेजस्य पिंडान्दद्या दिति न्याय:। त्रीन्स्त्रीन्नितत्रवीसामतामहादित्तिजापरा। पिंडपितृपंच
मुडुपचारइति पूर्वोक्तवाक्याद्दर्भेषु पहतादिति मंत्रेण। पिंडरूप्यारे इवां रूपं एतपितर इति पितृनावाह्य लोचनेपा
पिंडदानमितित्रिमे: रिख्वाकेरसारगन्नार मधुरावापर्ण:। दर्भे पिंडं नी ग्रहीत्वा रक्षिरामर्श लेखा मुष्टि खेदं पहतावा
सुदादिति। अपचितरनाकाद्योत्पत्नपितर: सोम्या स्वरतिा अस्लोऽश्रुपुराणे। सक्रोतरसां कारेसां कुर्यादुल्लेखनं द्विजर
ति। एकदर्भेणतन्मध्यमुल्लिखेत्रिरुल्लिखनं त्यजेदितिमनु:। पिंडपितृयज्ञावृतेति एतिनापिंडपितृयज्ञस्यप्रचलनधर्म
आसोदर्भेष्वितिपदं दर्वीकंवोर्लिखेपरं। स्तुत्रमानवनेजनपिंडदानप्रत्यवनेजनादीनां कर्तव्यताप्रकार: प्रयो

७० गेरस्वकाः। अपरार्के। मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन्पिंडान्निर्वपेद्बुधः। जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः। व्यासः। कृष्ण
क्षौद्रेघुसाविमीं। पिंडे पिंडे समाहितः। सोमाय पितृवते स्वधांतद्दत्तावमस्तेपिय। पिंडप्रमाणमाह कात्यायनः। आवने
जनवतिं अस्त्वा बिल्वप्रमाणकाः। प्रमाणांतरमाह मरीचिः। आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिंडान्कुर्वीत पार्वणे। एकोद्दि
ष्टे बिल्वमात्रं पिंडमेकं तु दापयेदिति। अत्र संनारात्पबकुलत्वे त्रौचित्येन ल्पः। अत्र अवनेजनपिंडदानं सव्येनै
नैव नादीनां कर्तव्यता प्रकारः प्रयोगरत्ने ज्ञेयः। मनुः। न्युप्य पिंडांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकं। तेषु दर्भेषु तं
हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनामिति। व्याघ्रः। दर्भमूले तु निमृज्य हस्तं लेपं समाहितः। अत्र द्विःप्रकोल्यस्तस्मात्रं प्रतिपिं
डं तु पूर्ववत्। स्त्वा वनेजनं कुर्यात्पिंडोपाजम कोपुरवस्मिति। तत्रात्रप्रदाताने नाथ पुनरप्यवनेजयेदिति। कात्या
यनः। अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति तपपर्यावृत्य पुरेश्वासाद भिप
र्यावृत्यामीमदंत पितरो यथाभागमावृषायिषतेति। अथ प्रांजलिरुत्थाय पतिन नमो वः पितरः पितरो
नमो व इति षड्भिर्नमस्कृत्य गृहान्नः पितरो दत्तेति पिंडानवेक्षेत सदा वः पितरो देष्मेति। ततः एतद्वः पितरो वास
इति प्रतिपिंडं सूत्रं दद्यात्। शंखः। ऊर्णासूत्रं प्रदातव्यं कार्पासमथवा नवं। व्याघ्रः। गंधपुष्पाणि दीपं च धूप
पं च विनिवेदयेत्। अपरार्के। यत्किंचित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितं। अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिंडमूले कथंचन
ततो द्विजानाचामयेत्। गंधादीनि द्विपो तूष्णीं तत आचामयेद्द्विजानिति कात्यायनात्। आचमनानंतरं
आसनस्थोः पदस्तोत्रादीनि सामानि पठनीयानि। अनुक्तावप्यपदस्तोत्रानजपेत्तत्र समाप्तिः। गोपूर्वकं कथ्यसे
वेद शुद्धवसाय मनी। तदं तस्य यथा समत्रजाप द्वेवके धीर्बु धः। ग्रस्त्वासीनः शुचौ देशे यजमानदे यंतं तोऊपदिष्टा
द्या कात्। आचमनो नरः कृत्यानाह। आचांते शूद्रकं पुष्पाण्य क्षताक्षय्योदकं च दद्यात्। आचांते शुद्धि
मेषु ज्ञ थान्नमिमाः सिंचेत्सुसंप्रोक्षितमाः स्वित्यादि नाम कारेणाऊलपुष्पाक्षता दिदत्वा अक्षय्योदकं
च दद्यात्। अक्षय्योदकदानं तु अर्घ्यदानवद्दिष्यते। षष्ठ्यैव नित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचनेति वाक्या
द् अर्घ्यदानवत् प्रतिविप्रहस्ते प्रतिपुरुषं कर्तव्यं प्रागतंत्रनिरस्तिः जाता मिहिता। पिंडपितृणां चतुर्थ ॥७०॥
गोरस्तु पदेशाद्दक्ष्योदकदानं तु पितृणामेवेति कर्कोपाध्यायाः। अघोराः पितरः संतु संवि
त्युतो गोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते स्वधावाचनीयान् सपवित्रानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्ये इति

ष्टवेत्ती अघोराः पितरः संत्विति प्रतिब्रूयुस्ततः स्वधावाचनीयान्दर्भान् अर्घ्यदानसंबंधकुशान्
पवित्रान्पिंडानामुपरि स्तीर्य स्वधां वाचयिष्ये इति पृष्ट्वा पिंडानामुपरि स्तीर्णान्पवित्रांस्ततः तां पिंडानिति
पिंडसेचनविधिं परकालापनवाक्यात्। वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहे
भ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेति तत्र स्वधावाचनीयेष्वपां दद्याद्दूर्जं
वहंतीरिति तत्तानं पात्रं कृत्वा। वाच्यतामिति ते रुक्तो। अमुकगोत्रेभ्यः अस्मत्पितृभ्यः अमुकशर्मभ्यः स्वधोच्यतामि
त्यवं पितामहादिभ्यः मातामहादिभ्यश्च स्वधां वाचयेत् प्रतिपुरुषमस्तु स्वधेति सर्वत्रेति वाक्यं। अत्र पूर्वं
मनिर्देशनात्। तत्र निरस्तिर्दर्शिता। स्वधावाचनीयनामे धेनुन्नुष्ठी भूतमर्घपात्रमुत्तानं कृत्वा तेन पात्रेणापः जल
पात्रं संचरं तीरिति मंत्रेण स्वधावाचनीयकुशस पवित्रायाः दितपिंडानामुपरि धारां दद्यात्। स्वधावाचनीय
पदं नेत्राणां बकुला स्वधावाचनीयेषु पोनि षिंचती तिकात्यायन वाक्यात् स्वधावाचनीयेषु देवमेव व्यास्थ्य
ये। ततो विश्वेदेवाः प्रीयंतामिति दैवे वाचयित्वा पिंडपात्रं शक्तिचालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्। दातारो नो
त्रिवर्द्धंतामित्यादि संविलपुत्के त्येव मंतं सूत्रे। विश्वेदेवाः प्रीयंतामिति ब्रूहीति दैवे दैविकश्राद्धे निविष्टं ब्रा
यं तामित्युदाहरेत्। ततः पिंडानां तु स्कोचिपुष्पप्रजाराणां चालनं तत्रवह्येस्यातिः। नाऊने शुद्धतिष्ठं सुस्वस्तिनु
तिऊयेद्विजाः। नदन्नमस्तु रेतुतं मिराशेः पितृणां गतेति रिति। कात्यायनः। पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽपि
वा सुतः। न स्त्रीभिर्न च बालेन नासजात्या कथंचन ततो दक्षिणा दानं। रहस्यातिहृतमस्त्री त्रिषु श्राद्धं तु ततो यत्र
रुद दक्षिणाः। तस्मा स्वर्णीका निरणी वा फलं पुष्पम थापि वा। प्रदद्याद्दक्षिणां यद्वा तया सम फलोदवेतादक्षि
देवाः पितृदैवत्यश्राद्धे नोकारस्त्य पिः। पूर्वं तिम्नोदक्षिणां दत्वा पश्चाद्वैश्वदेविकआरसो न्योदपा। अनंतमद्द
यं स्वर्ग्यं राउतं दानमुच्यते। पितृणां तेन दानेन सततु त्रासारयंस्तु ते। अपरार्के लिखितवाक्यात्पितृचत्राह्मणेभ्यो
रऊत दक्षिणा देया विश्वदेविकेभ्यः सुवर्णं नत्रो दातारो नोभिवर्द्धं तामित्यादि पठेत्। दक्षिणादानमनुपवी
तिना कार्यं। जमदग्निः। सर्वकर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति। गोभिलः। दातारो नोभिवर्द्धंतां वेदाः

७१। संततिरेव च। श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्विति। अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि। याचितारश्च नः संतु
मा च याचिष्म कंचन। एता वा। शिषः संतु सर्वे लिखितु ते चैतैः पुनरिति। दातारो नोऽभिवर्द्धंतामित्यादीनां गतिवचनानि सप्तको
वेदिप्रमाः। श। स्वस्तिवाच्य। शिषः। गतिरत्र यच्च वाजे वाजेत्यादिनाने रित्येत्या विसर्ज्य मा वाजस्येत्यादिना मया
दित्यं तथा ज्ञासीमांतमनुव्रज्या निव्या द्यो प्रदक्षिणीकृत्य वामदेव्यं गायन् प्रविशाति। स्वस्तिं नयंतो ध्रुवं चितिति
ज्ञान्वा च विद्या ज्ञा लाभादज्ञातो शिष्यः प्रतिग्रह्य पिंडपं का व उपविश्य स्वस्य स्वरस्य स्पो ग्रुष्ठं गृहीत्वा वाजे वाजे त्य नया
उक्त्वा प्यादेकिका न पुत्रव्या प्य वि सृज्य वा हि: पाद प्रदानं दे शोऽव स्था प्य मा चाउस्य स्तनेनवा दार्शा मु
रकपि शांदर्भाः। शि प्रत्यगृह्य सीमांतमनुव्रज्य नमस्कृत्य प्रदक्षिणीकृत्य वामदेव्यं गीतं गृहे प्रविशेत्
पूर्वपितृराणां विसर्जनमाह याज्ञवल्क्यः। इत्युक्त्वा प्रियवाचः प्रणिपत्य विसर्जयेत्। वाजे वाजे इति प्रीतः
पितृपूर्वं विसर्जनमिति। विसर्जने गति अलसं गारश्मि रित्युपरार्कः। पुत्रापनके तु मश्शोचयेत्।
निदे मंत्रा रतिरिति न्यायाद्युक्तेन तत्र। केचेत्स्यन्वे। मस्य पुरशो। वाजे वाजे इति जप कुशाग्रेण विसर्जये
त्। उदपात्रं गृहीत्वा तु प्रदक्षिणत्रयादक्षिणामिति। बृहस्पतिः। आयमेन सफलं कनमनवत्पादालिवंदना।
आयमे वंशजाः सर्वे गताको नुग्रहादि वं ब्राज्ञ शाद्भिनाद्भेन के। शिता पूयमी दृशाः। न केशराज्ञानचित्तं
विसृज्य इत्युक्तं मई यिति प्राप्येनं। मस्य पुरशो। वहिः। प्रदक्षिणां कुर्यात्तदा न पश्चादनुव्रजेत्। बंधुवर्गेण
सहितः पुत्रभार्यासमन्वितः इति। वहिर्गृहाद्बहिः। श्राद्धे तत्र कृत्स्नमाह वसिष्ठः। श्राद्धे नोद्वासनीयानि उच्छिष्टा
न्यादिनक्षयात्। श्चोतंते वै स्वधाकारास्तृप्तिं बंधयकृतोदका इति। नास्य संनवे मनुः। उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्या
वद्विप्रा विसर्जिता इति। उच्छेषणं तु ताब्द्विष्ठा। पितृगतिपातिः प्रागाजिहिता। याज्ञवल्क्यः। प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुंजी
त पितृसेवितं। ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह इति। श्राद्धकृद्भोजने ग्राह्यं चित्तमाह यमः। दशारूलं पिबे
दापोऽगायत्र्याः श्राद्धं भुंक्त्वा ततः संध्यामुपासीत जपेच्चैव तु कुर्याद्द्वितीयेन्ये वचस्तुष्याश्रिमतां छेदोगानां श्रा
द्धाशौचे कल्प वतीति स्रक्रिः स्मृपित्रं। गोभिलीयेरपि श्राद्धं तेनैव देवकर्तव्यमिति येमन्यंते ते ते वं दाः। यदपि ॥७१।
श्रावणं तत्कुशाच कृत्स्नं श्राद्धं कुर्यात्। निधाय नादर्भंच दूनासने पुत्रमाप्नुतिः। पिणावान्वासंपुत्तेपि
धानं गति पादपोदित्यपरार्के लिखित का व्यात्। इति कृत्यं पितृमरणेकासिभृश्राद्धकल्पचारव्यापूर्वकमेमाका

७५

स्या श्रद्धनिर्णयः। अथ पार्वणाहृतं त्यशोषं निरूप्यते। तत्र पूर्वो निगमकारे स्वुत्रता करशोदो षमा कुराचार्यः। मानत
त्क्रो हो ना चाहु ता वा एतस्या मानुष्याहुतिर्नवति यं अपवसथ्ये कं न आहत्य निषये हि दौ षु को नवस्या काम्यो
ऽनानां पापचसी यसी हास्य ग्रजायान चलि। मनुष्याः स्योपकरोतीति मानुषाहुतिः। पर्वणि तत् प्रकारेण अपच
स पि वि कं यो ना श्राति तस्य सार्वत्र कारस्य यंजात ह्री मादिका ना हुति रहुता नवति। क्षाप फ ोा रत्यापिंः। अनीषिरः
स्वजनवित्तादि पुण्यस्यामी। कौषुकः। दूधनी व्याख्यः। पापवसीयसी पापशीलोज्ञता करशोगाश्चित्ता तुर्जाया गारत्ते। पर्व
णि व्रतत्तो पेतं कुर्याद्व्रातपतिं चरुं। समानतंत्रं कुर्वीत पार्वणेनानुरूपं कर्मणि। व्रतपते ये व्रतं चरिष्यामि पुनर्मासस्त्ते
नवे दृष्टि कात्यायन सूत्रो। अग्न्याशनस्य फलमाहु राचार्यः। अपवसथ्ये कं तु स्तरेच्चरो हि नवत्यप्रदेहे पुष्पकः। अन्याज नानां
मसीयसीहास्य प्रजा भवति। कामस्य कुमनीयः। वसीयसी यसी रतुस्पिरृरा। तस्माद्यकामयेत पवसथ्यं ज्जीयात्। व्रतक्षार्थं
अनेन बर्हे च रायतिं श यथा। तां। तौ दुर्पता। ज्ञायन मनस्त्रीशालायमिच। अग्नीषु वनीयगृह शायचिनां गार्हपत्ये स्य चेति कात्या
यन सूत्रोक्तेः। यद्यपाहिताग्निः परमेत तत्र वेतवाप्यनाहिताग्निनाप्यग्निशालायामेवस्वापो विधेयः। दी
पिका विवरणोक्ता कुरे तदेवास्य सर्वमास्यामासम मासाद्या। स्वापो विधीयते। अनाहिताग्नेरप्यवेप श्रावद्वेविं
धी यते इति निबंधकाराः। तौ रव उत्तरा ग्रामि श्राद्धे चै। तां रात्रिं विहरे या तानीतिहासमिश्रेण वाकेन सिद्धानुश्रुस्केना
तौ तैवा जलौत्स्य: चरुश्च। तौ एतां पर्वरात्रिं जारयतादिकथा नि श्रेयाणु राय का लो दिनावाऽगर रशोपायेन विहरे
या तां नयेत ता। स्थाल्याम प्रजव्य व्यास्त्रि गार्हपत्यादि विरूपोऽनुप्रेतप्रादीरत। स्वेषहत्या हिता येरण्य
पचसयो जवति। अग्निहोत्रा मि: श्रो ताग्निमान्। यद्याच्या ये चि विहध्यात्। क्षत्र व ग्रुशारका वि हि तम स्पद्यप्रा न्या धा न का
दि कुर्यात्। अत्र पार्वणहृत्यनिर्णयः। तत्र्या पार्वणस्थाली पाक निर्णयः। तत्राकुराचार्याः। अन्वपूर्वा हृएव
ज्ञातरा हुति कुर्यात्ग्नेराश्चिपरि कल्प्य दक्षिणोतोग्नेः। प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य। पूर्वाह्णेरवेत्यत्र एवकार कीलो
द्वा तरस्यव्यव च्छेदकः। पदावेत तु वारतसदा पाहादिके चरु। पूर्वाह्णएव कुर्वीतेति विहिर्ज्यान्ये मनीषिसा इतिका
त्यापनवचनात्। अतः पूर्वाह्णएका पंस्थालीपाकः कर्तव्यः। प्रातराहुतिं हुत्वा [illegible]
७५४ अग्न्याधाने मार्गाद्येना नंतर्यं। समिद्धोमस्य मित्रपसमंत्र कपरिसमूहनानंतरं च स्थालीपाकं कर्तव्यमि
ति। सर्वेषामेव होमानां समिदादि विधीयते। कर्मोपसर्गेनिदे याऽस्यात् सभ्यां तत्रेन कारये दिति परिसंख्यान
वा क्या ल्सर्वत्र समिद्धोमो नियतः। सर्वेषामेव होमानामिसमेते हो मस्य कश्च कार्यं नारा विलिखे यं। वाकात्तु रेफार।
ल वना स्मु रे रो हला निहिते ग्नो समिद दे लत तनापूमि ग्रहं हन्या कु ग्नौ पारिस मूहनं त्र ला ग्रु पसं के स्पनरू श्र

१२ परामार्जनादिति परिसंख्यानेन चोद्धननात्प्रसंगः स्यादपज्यादि कार्यमिति वाच्यं। पाठक्रमविरोधात्। क्रम
बाधस्तु विरोधं विना न संभवति। तस्मात्पूर्वं परिसमूहनादिकमनंतरं उद्धननोपवेशनमिति। अत्रोल्लेखनान्यु
द्धोत्यादिकं मंत्रितरं। अग्नस्य सर्वदा पर्यग्नेर्भावात्। स सिद्धोमः कर्तव्यश्च नकाकत्वात्। तस्मात्सिद्धोमनूतप
परिसमूहनानंतरं उद्धननोपवेशनमिति। उद्धननोपवेशनानंतरं नूतनपपरिसमूहनं केचिदिच्छंति तच्चिंत्यं।
नूपरिग्रह्य विनियुक्तमंत्रलिंगविरोधात्। इदं नूमनूंमिति उपस्थितिचेनेमं ॐ समूहनं धारां बहुलासनेदत्याग्र
दक्षिणामच्योद्धजेदिति परिशिष्टविरोधाच्च। अत्राग्नेनोसिमुरचं रुत्वा दक्षिणांकाननतो नहि। कुंडस्य वायुदि
ग्नांगोचामनि निर्ऋतिकोणां। एवं पारीज्ञातिष्ठाप्य इदं नूमनसं चं जपेत्। इममि तिमंत्रेचेनाग्रेः कुर्यात्परिसार
हर्नं। अग्रसमंउहलाताः कल्पोवक्रे दक्षिणातो दिशीति वा कर्मांतराद्यासमितादेशमितेबा। ग्रागुहलहलानू
मिज उपप्रकारो होमग्रकारणो निरूपितः। परिसमूहनमाहुराचार्याः। इम ॐ स्तोममिति त्रिरचेन परिसमूहनं।
परिसमूहनप्रकारमाह कात्यायनः। रुद्रान्स्य निमृजोपाराी स्वस्थानस्थो स्तुसंयतो। अदक्षिणांत पासीनः
कुर्यात्परिसमूहनमिति। अग्नस्य निमृजोगुल्पशो मरजा। स्थितोन विपरीतीन्रुतौ स्तुसंयतो प्रयत्नवंतोपा
ती रुत्वा सवीदिग्धिदिक्षिणास्पर्यनानां परिसमूहनं समंततः। संवदरांभ्पासीन एवआदक्षिणप नकुर्यात्। समि
ह्नमिमं हस्ता पूर्वांतस्पशेदिति पेठीन। सोचनाहस्ता न्यां कुशादिकमादायेनकार्यो। अग्नेराग्निं परिको
ति। आरक्षिणापनाग्निं गत्वा प्राङ्मुखस्थित्वोग्नेर्दक्षिणातो याहिणवरु मग्नाआसनं प्रागग्रं संस्थाप्य तदुप
रि ग्रागग्रांदर्भाना स्तीर्य च द्वाभ्यां रांकुर्यात्। एतदासनस्थापनमग्नेर्दक्षिणातो वा कुशा त्रेमदेशे कार्यो तुज
नाति कुशेषुयुतो दारवंतदुदङ्मुखस्यतिति कात्यायनः। दर्भास्तारणंतेन याजमानेन कर्तितेषांमुरस्तात्सत्यउद्गाय
वस्तिष्ठं संच्यस्याग्ररोरंगुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चोगुल्माअमलासन त्रिराचमति संग्रहाद्दक्षिणापरमप्रमादेशे
निस्स्यति निरस्तः पराचस्तुरिति तेषां पुरस्तादिति तेषांग्रासनोपर्यास्तीर्य सी कुशांनो पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशिस १२॥
त्यस्तुखस्ति ष्ठुन्स्तृरस्ता निरसनं कुर्यात्तत्राह परिसंख्यानकृत्। उदग्ग्रमासनमिविभिन्नामग्निमारभ्यादक्षिणां
दधाद्भूसासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः इति। अग्रस्तद्भास्तराणं पूर्वतस्तिष्ठनाग्निमारभ्यादक्षिणमेनोदङ्मुखं

कृष्ण चिंतामणि

जलधारां दद्यात्पर्यग्निः। ततस्तृणनिरसनं। तत्सव्यस्य पाणेरित्यादिना ग्रकारेण। कनिष्ठिकायाउपसमीपे तिष्ठतीति उपकनि
ष्ठिका। तया। दक्षिणापरमप्रदेशं निर्ऋतिकोणां। अपउपस्पृश्य प्रागग्रहोमसनउपविशत्याचसो। सदनेसीद
मीति। सज्यर्थी। अग्निमविमृजेचोपायतः। ग्रोजलिरात्तअपाकर्मणः। पर्यवसानात्। याज्यत्रः कृतमौनः। कर्मणः
पर्यवसानात्। परिसर्वस्यापवसानात्। अयवसानं समाप्तिः। नाबेत्यद्यासर्व सिद्धिं। नाग्नेबाग्यमविपमः। कृत्वा कृत्वा
वैदकलो नोपवेशितमहिं पथ्याग्निं यमारांकर्मयत्नसिद्ध्यर्थं नावेत। अतएवाह परिसंख्यानकृते। घृतेनाव्यव
हरिवज्रा रत्नो याज्ञकर्मणि। पाणिपश्यत्युदासीनः कर्मणि निनपश्यतीति। नायशिरोयाचाव वदेत्। येयंयशियां
वाचं वदेत्तद्धावासरं चंपकुर्वीतं उपेत् विष्णवीविष्णुदेवताकांस्मृचं। नियताक्षरपादावसानात्स्कृत्। एवं विष्णवादि दे
अस्तु विचित्रमित्यादि। यजुर्वा। अनियताक्षरपादावसानं यजुः। तद्धि स्तोः शिरोसीत्यादि। अत्राभिधानेमो विष्णव
इत्येवं ब्रूयात्। यद्युवाउन पंचिकीर्षेद्वौ तंत्रैवब्रह्मतंवैवैतेनैव कल्पेन छत्रेवोत्तरासंगं वा दकमंडलुं दर्भवटुं
वा उहलासनेनिधायतेनैवगत्वाअज्याथानाचोछत्। अनावविकल्मीवां उन्तयनित्येतस्मादेव च वा कल्पादुत्सर्गा
भावस्य यमेबोनयं कर्तव्यमितिहोयं। एतेनैव कल्पेन अग्रेग्राग्नित्यादिना। उत्तरासंगमुत्तरीयां दर्भवटुः कुशाग्रं
चिरूपः। परिसंख्याने। अहरविष्टरयोश्चापि संदेह समुपस्थिते। अर्हकेशालचेहस्तालंबकेशस्तु विष्टरः। क
तिनिरस्तुकुशैर्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरः स्मृतः। पंचाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः। दर्भाचतुर्भिश्चेद्ब्रह्मासामाच
तेस्तुविष्टरः इति। यत्तु वास्तुनिमृष्टांबस्तं बेदर्भचतुष्टयं तथा। दर्भसंख्यानविहितो विष्टरास्तरणो भुवेति कात्यायनः।
अत्र दर्भसंख्यानियमानियमबोधकवाक्ययोर्विरोधे ऐच्छिको विकल्प इति केचित्। कुशसंख्यानियमपक्षः कुशा
भावेनियमाभाव इत्यन्ये। कात्यायनवाक्यस्य शाखांतरे वा पिचारिता। धर्माधारिसंख्यानचाकास्यच्छंदोगैक
परत्वान्नियमपक्षश्छंदोगाविषयस्तस्मपरे। शिष्टाचारस्त्वत्रप्रमाणं। तेनैवक्रत्याउत्पत्तिनैवमार्गेणाप्रादौ ह्यप्ने रयना
गत्पकत्राथान्यत्ते हेतु। अत्र अग्न्युपवेशनानंतरमन्यसामग्रीसादनादि कुर्यात्। अत्र यकर्तुः परावर्तनंतद्वा त्रादिनिधान
पक्षे। अग्नस्यपादर्भास्तरणोत्तरमेवावर्तनं। अप्रासादनप्रकारमाह कात्यायनः। अंगेसंवासुदउदगग्रं समीप
तः। तत्र यासादयेदुग्धं यद्यथाविनियुज्यतेरति। उत्तरतो अग्नेः। अंगेसंवेपूर्वपूर्वक्रमेणोदगपवर्गमिति तथानासाद
येयथायथाविनियोगः क्रियते। अत्रसमीपतरति। वाक्यादव्यवधानेनाग्नेः समीपएव पात्रासादनं कर्तव्यं। हविः पात्र

स्वाम्यं चित्रं पूर्वं पूर्वमंतरमिति वा केचिन पात्राणामंतरं गत्वाद्ग्न्यासादनीयान्याह पवित्रे इति प्रकारः। अप्पात्र मासक्कु
७३। शाच स्थाली बर्हिरुलूखलं। मुसलं ०७ मह वि : शूर्पं कृ० सद न्चीगोमे [illegible] बर्हिरिति स्य समिधः समौ गार्घ्य कुशाः स्कन्वा।
स्कवः समितरूणां पात्रे पश्चान्यदुपयुज्यते इति। आसादितानां प्रो क्षणमाह पवित्र संख्यानं कृत्वा ह्रवियां सुपक्वे स्तो नोहे मी
यानां पश्चात्कृ सं। आसिंचन्नीदहोत्रां कुर्याद्दक्षिणेन मुहुयुत्रं मे चवेति। तदुच्चारमाहुराचार्यः। आच्छोल्लूखलमुसलेन शकाप्य श्रू
पंचपश्चादये : आगनांदर्भानास्थाली यौपमादयेति। आ येति। पागारामा सादनं जोहुत्राणां तरमासादितेषु उलूखलमुसलेन
का न्याये : पश्चात्तं आन्तं कुशानां स्थाली पतिष्ठा सादयेत्। आ वह ह विनिर्वपति ब्रीहीन्हा यचा न्यो कं० मेन वा चरुस्थाल्या न्या
यानुपेत्य लाजुष्टं निर्वपामीति देवता नामादेशं सरूं यजुषा हिरुस्यां। आ चद त्रैषु उलूखलमुसलयोरासादनानंतरं
कांस्य पात्रे सता वा चरुस्थाल्या वा ब्रीहीन्याप चान्या समादाय कचा छ कौ लाजुष्टं निर्वपामीति देवता नामादेशं सरुदुरू
खले निक्षिप्य हिरुस्यां निर्वपेत्। आगाये लाजुष्टं निर्वपामीति। प्रयोगः। निर्वापश्च मानं स्मार्ग कात्यायन : यावता हो
मनिरीहितं स्वेद्यायत्र कीर्तिता। शेषं चैव तत्रैव लिंबिक्तावंतं। धनिर्वपेच्चरुमिति। आप पश्चादसुखे चरुं उपमुपकम न्तेद
क्षिरोत्तराभ्यां पाणिभ्यां। आघात निर्वपणानंतरं। उलूखलस्य पश्चात्प्रागग्रं खजासीनो दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां दि
क्षिणोत्तरं च मृगतो यम्पो स्योतान्यां करान्यां मुसले तानि रूह्या न्याहीन्कं उ यिकुमुपक्रमते। त्रिः फलीकृतां स्तंउ
लाः त्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याकुर्हिर्मनुष्येभ्यः सकृत्पितृभ्य इति। त्रिरिति। फलीकरणं शूर्पेणाकणकापसारणं।
तद्वारत्रयं पुनः पुनः कं उ न पूर्वकं च द्वि वदेवत्यांचरुं त्रिर्मनुष्यदेवत्यं द्विः। पितृदेवत्यं सकृत्प्रक्षालयेत्। पवित्रांत
र्हिता ०४ सो डु कोनार्वपेत्। पवित्रमंतर्धानं येषां तंडुलानां तेषां पवित्रांतर्हितानां स्थाने। पवित्रे चरुस्थाल्या मंतर्दधीतान्यादि
पेदित्यर्थः। कांस्येन हविर्निर्वपणपद्धे निर्वापात्स्थूव्यं चरुस्थालीं सोदकामग्ना वधिश्रयेत्। स्थाल्यां निर्वापपदेन तु
कं उ नादो स्थाल्य धिश्रयणमिति सूत्रार्थः। कुशानश्रतमिबु स्थालीपाकं ० श्रपयेत्तदक्षिणामुदामुखं वेत्। कुशलोच्च पवने
ददक्षिणेन श्रतमिव स्थाल्यां पच्यत इति स्थालीपाकस्तां। किं कुर्वन्नादक्षिणामुद्रामुतदक्षिणामुतत्र [illegible] यत्वा च निश्रयपु ७३॥
नेकरानांकुलपाश्रिमत्यर्थः। चरुपाचनमाह कात्यायनः। स्वशारखो क श्रसुस्विन्नो ह्यदग्धो कठिनः श्रुतानात्यानिशिथि
लः। पाच्योन चरुः श्वारसमस्तपेति। स्वशारखो केन निर्वपेरणां कं उ नो स्यवन प्रकालनादि विधिना। श्रतमभिघार्योदगुद्वा
स्य प्रत्यगभिघारयेत्। श्रतं सुखित्रं चरुं आज्येनाभिघार्य। पवित्रे अन्तर्धाय स्रुवं गृहीता आज्येन प्रसिच्यारोह्य उत्तरतउद्वा र्य आचरही
राज्येन पुनः प्रतिलिंचेत्। चरोः सपवित्राज्याभिघारणात् पवित्रसंख्यानं कृत्वा। पवित्रमंतरे कृत्वा चरुं आज्येनाभिघारयेत्।

उत्कास्यान्नैव चरु। चिरदेवंतं नं नुपुप्पतेति। आ निम्मुपसम्मा धाय कुशैः समंतं परिस्तृणुयात्पुरस्तादक्षिणातःउ
त्तरतः पश्चादिति सर्वतस्तरत पंचपर्वतं वा बहुलं मयुग्मस० ह तं जाग्नेरग्नौ दूर्व लोम्नि छादयन्। आ निम्मुपस०
माधाय विक्रि तावयप वृमेकी रूत्वं परिनेप दहे परासुसमिध्य पूर्वा प्रादितैः कुशैः सर्वतो दिक्षि रेत्पुरस्ता
दिति जामेरास बर्हिषिद कुत्रिः रूह : पंचरू लो वा बहुलं बहुतरां अयुग्मसं० हतं अयुग्मं च तत्संहतं तमन्योन्तरदि
दर्भायि संलग्नं स्तरणं पात्। आग ग्रेरिति। पूर्वस्तरत कुशानां मूलानि पश्चाद्स्तरत पूर्वाग्र कुशाग्रे श्छादयन्नाग
कांतरमाह। पश्चाद्बा स्तीर्य दक्षिणातः जांचं ग कषतितधो चैरेरादक्षिणोत्तरायग्रा रिको कुर्यादितिस्तान्यां
एन्य पकुशानादापाग्रे : पश्चाद्दास्तीर्य दक्षिणत : जांचंग्राकिरत्नपतितन्यो वोचरतस्तरणादक्षिणाद्रस्तागरहि
तानि कुशान्ग्राग्रामुपरि कुर्यादिति दक्षिणानिवतान्युत्तरा। चरद्क्षिणोत्तरा। शो। सव्यादस्तागहीता न्य धयारानी
त्यर्थः। एषा परिस्तरणान्यायः सर्वेष्वाहुतिमत्सु। दक्षिण होमवर्जितेषु। निरूपितं चैतन्माद्। आगास रुल्लस्तर
रापदेशादन्यच्छक्तेपिंडपितृयज्ञो चानेन प्रकारेण स्तरणं कर्तव्यमिति वृद्धाः। परिधीनप्येके कुर्वंतीति शामी
नोन्या तार्निन्या। पाशाः पलाशाः। एके त्रि परमताजिज्ञाये। आत एव परिसंख्यानं कृत्वा। परिधींस्तु न कुर्व
नगरह्या कर्मसु यात्रिके। उदकांजलय त्रिस्तस्तौ वेपरिधयः स्मर्तार इति। एष। उत्तरतो अपां पूरणं : स्रुवः प्रणीता
भावेन वास्यादित्येके। उत्तरतो अग्नेरपां पूरणं : स्रुचः प्रणीता आपो निधीयंते। आह ष्टार्थ होता यमानयते। प्र
शीते नोदकार्थः कार्य इति न्यायात्। आकासादनस्य दृष्टार्थं त्वेनोदक आ पासिंचनवात्। चमसे विद्यमाने स्रुवे
नस्यादित्येके। बर्हिषि स्थालीपाकमासाद्य धामस्या आयान्य ० स ० स्वचुरूते सर्पिस्तैलं दधि पयो यवागूर्वा।
बर्हिषि स्तरतस्य पुरतः आनाभ्यामंतरालदेशे स्थालीपाकमासाद्य धामयो कृत्वा आज्यं संस्कुर्यात्। रधमाग्नि
कैः पः प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा कार्यः। समिदादिषु होमेषु मंत्रदेवतवर्जिता। पुरस्तात्प्रोपरिष्टात्रं घना पूर्व स
सिद्धवेत्। इध्मो [illegible] पाचा पर्भमाचायैं हविराहुतिषु स्मृत इति कात्यायनः। मंत्रवर्जिते तत्र मंत्रदेवतयोरभावा
मंत्रेस्य देवता या अप्रजापतिस्थ्यितिरिति। अनमंत्र सावकाशं तस्मान्नसे व प्रजापत परत्पुत्रा यर्थ होमः का
र्यः। प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीं होमेषु सर्वत्र सा अञ्चला पनवाकयाच्च। आत्रसर्पिस्तैलं दधि दुग्ध यवागूनां पूर्वीष
र्वत्रा वेत तरो चारस्य ग्रहणं। आनावविधयो लाता। पवाग्नूरस्पतंडुलरूणांमिश्रं द्रव्य रूप मे नामितेस्र तिनां द्रिका

कृत्याधिंमाणि: अपलोपस्मतं॥

कार:। यवाग्रविरलद्वयारत्नम:। यवचूर्णाकृतेतिनाष्यारूत:। प्रतिनिधित्वेनोपात्तं तैलादिरूप्यमाज्यशब्देनैव्यवहर्तव्यं।
रूतेकायदिवाहोलंपयोवादध्विपाचके। आज्यस्थानेनियुक्तानामाज्यशब्दोविधीयतेतिपरिसंख्यानवाक्यात्। आज्या
नांसर्पिरादीनांसंस्कारेविधिर्नोदितो। आनाध्विश्रयणंदध्नःशेषाणां[illegible]नाध्विश्रयणं[illegible]तिसंख्या
ध्यानमितिकात्यायन:। नवेदितितत्रेवक्ष्यमाणं। एतानावित्रैलादिगातिनिद्धिह्वेनउपात्तेसतिघृतमप्राप्तौनतदुपादे
यं। तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे। उपकल्पसंस्थातिनिक्षेपोत्पुरव्यायोर्थियदिलभ्यते। तत्रपुरव्यसनाहृत्सगोरसौनेब्रसमापयेत्।
उरव्यानाभेयदागोरसामुपात्तंसद्धिनश्यति। तत्रपुरव्यापमंगौरसांग्रहंगोरसायामंनन्नुरति। आज्यसंस्कारप्रयो
रमाहुराचार्या:। ततएवबर्हिषःप्रादेशमात्रेपवित्रेद्वेकुरुतेउपधीयतेतद्वयच्छिनत्तिपवित्रेस्थेवैष्णव्याविति।
ततएवबर्हिषस्तावशेषाद्बर्हिषः। पवित्रेइति। पवित्रलक्षणमाहकात्यायन:। आनंतगर्भिणंसाग्रंकौशंद्विदल
मेववा। प्रादेशमात्रंविज्ञेयंपवित्रंयत्रकुत्रचिदिति। आनंतगर्भिणंसाग्रमिति। आंतसर्पैयगर्भोस्यास्तीत्यंतगर्भिन
कांतगर्भिणंअनंतगर्भिणंसाग्रं। कौशंकुशनवंद्विदलं। द्विदलशब्दस्यनागवाविद्यादेशकालशब्देनमध्यलिंगनप्रत्य
तौ। तन्त्रकार्या। किंतुदलद्वयसहितमेवकार्यं। एककारोन्यथाकरणानिवृत्तिपर:। चकार:पवित्रद्वयग्रहणाय। यत्रकु
त्रचित्सर्वत्राचिद्विदलशब्दस्यपत्रेपिविद्यमानत्वात्द्विदलंपवित्रद्वयमित्याकु:। एवंचसतिपवित्रेकुरुतेइत्यत्रपत्रचतुष्ट
यग्रहणासंजवस्यात्। तन। पवित्रेस्थोवैष्णव्याविसोमेनसारूतेस्थइत्यादिद्विवचनबोधकमंत्रलिंगान्यथानुपपत्तेः।
तस्मात्पत्रैपेक्षणानाग्रद्वयपुतमेकमेवपत्रंपवित्रमिति। एवंचद्वेपवित्रेद्वेकुरुते। उपधीब्रीह्यादि
रूपांचौतद्वयंतराकृत्वापवित्रेस्थइतिमंत्रेणछिनत्तिननखेन। पवित्रछेदनप्रकारोयत्तपार्श्वे। उपधीमंत
रिबध्नाअंगुष्ठांगुलिपर्वभ्यां। छिंद्यात्प्रादेशमात्रेतुपवित्रेविष्णुदैवते। ननखेननकाष्ठेननलोहेनकदाचनेति।
उपघ्नेनांगुष्ठस्तुमाशिषि। छेदनानंतरमविमुंचन्नामहस्तेनमूलदेशेगृहीत्वाग्रदक्षिणहस्तेनविमार्जनसेतिमं
त्रेणतेमार्जयति। संरूपांतुनात्युदगग्रान्यांपवित्राभ्यां। आज्यमितिशेषः। संपूयनकारमाहपरिसंख्यानसूत्रा
पवित्रमंतरेकृत्वास्थाल्यामाज्यंसमापयेत्। एतत्संपूयनंनामपश्चादुत्पवनंस्मृतमिति। आज्यस्थाल्यामुदगग्रेपवि ७४
त्रेसंन्यस्याज्यंचनस्थाल्यामावपेदित्यर्थ:। उत्पुनातीति। उत्तरेणहूयुपुनातिशेषःप्रवतीत्यर्थः। अंगुष्ठाभ्यांचोपकनिष्ठिकाभ्यां
चांगुलिभ्यांमनिसंगृह्यप्राक्रूशाखिरुत्पुनातीतिदेवस्यत्वादिनासकृद्यजुषाद्विस्तूष्णीं। इत्युद्गयस्यांगुष्ठाभ्यां
मूलदेशेसंगृह्यानामिकाभ्यामग्रदेशेगृहीत्वोत्तराग्राभ्यांप्राक्रूशः[illegible]सकृत्संस्पृश्यत्रिरुत्पुनातिसकृत्मंत्रेणाद्वि

न्युर

स्तूष्णीमुत्पवनप्रकार:। परिशिष्टे। अंगुष्ठाभ्यामनामीभ्यांधृत्वोत्तराग्रेकुतेतानामन्तस्यचनंकुर्यादाज्यपवि
मनागत:। देवस्त्वेतियजुर्भिस्तूष्णींमध्यमपूर्वयोरिति। अथैनेत्रद्विरूद्यांप्रमायस्तजेत्। उत्पवनानंतरंपवि
त्रेकामहस्तेनादायदक्षिणहस्तेनपराशीनाभिरद्भिरभ्युक्ष्यदक्षिणेनादायाग्नौक्षिपेत्। अथैनदाज्यमावीक्ष्ये
त्यादग्धृत्वासमेत। आज्यस्थालीमग्नेरुपरिधृत्वाप्रतपउत्तरायोत्तरतःस्थापयेत्। मध्यासीमंतिकानारीपूर्वं
गर्भेणसंस्कृता। एवमाज्यस्यसंस्कार:संस्कारेविधिनोदितेतिपरिसंख्यानवाक्याल्लब्धमितिक्रियमाणोसंस्कार
आज्येक्रीयतेतदाएवंसंस्कृताज्यस्यशेषविधानेचतांतरंतत्पात्रेकृत्वाकर्मशेषंसमापयेत्। एवमाज्यसं
स्कारणाकअसोनवति। एवंयागाज्येनहोमस्तत्रकोनेनविधिनासंस्कारकल्प:कर्तव्यतानुक्तोपापनेचाग्निना
चैवमंत्रेणपवित्रेणाभ्यंतरंकुशाग्रतचतुर्भिरेवयत्पूतंतदाज्यमितरद्भुतमितिपरिसंख्यानवाक्यात्। आचार्यान्या
र्याः। पूर्वमाज्यमपरःस्थालीपाकः। आसादयेदितिशेषः। बर्हिष्यासादितात्स्थालीपाकात्पूर्वस्यामाज्य
मासादयेत्। अपरस्यांपश्चिमस्यांस्थालीपाकः। एतयोश्चाज्ययोःप्राक्संस्थतासंपाद्यमित्यर्थः। मेकोरंतरा
लदेशस्तबर्हिषिपूर्वस्यामाज्यमपरस्यांस्थालीपाकमासादयेत्। आसादनमाज्यस्यैवाचार्यैरिष्टाध्याना
सर्वस्थालीपाकस्यासादनकथनात्। आचार्याः। पर्युक्ष्याहोमप्रकरणोक्तप्रकारेणाग्निंपर्युक्ष्येत्यर्थः। पर्यु
क्षणानंतरंप्रपदंजपः। विरूपाक्ष:पुरस्ताद्धोमानांकार्येष्वेवप्रपदंत्याचार्यनावचनात्। किमहोमवन्तीतेषु
होमयुक्तेष्वेवतद्भवति। निरूपितमेतत्प्राक्। पुरस्ताद्धोमानामित्यत्रसमयानभिधानात्। तस्यजप:कर्तव्यस्त्व
धियांसंकारेरगृहस्थालीपाकप्रकरणे। पर्युक्षणानंतरंसमिधमादायप्रपदंजपित्वोपतास्यकुण्डाशां
स्थान्येरूपाक्षमारभ्योऽशुसेकामेकामेष्येषुसर्वत्रैवहोमेषुकुर्यादिति। अतःपर्युक्षणानंतरंप्रपदंरूपाक्षं
जप:कर्तव्य:। तत्प्रकारमाहुराचार्या:। तपश्चतेजश्चेतिनपित्वाआरामायाममापस्यापमनावैरूपाक्षमारभ्यो
शुसेत्। तपश्चतेजश्चेतिप्रपदंजपित्वाअरामायाममापयस्यापमनावैरूपाक्षमारभ्यो
मानावैरूपाक्षमारभ्योऽशुसेत्। अत्रमहांतमात्मानंप्रपद्येरत्यंत:प्रपदोविरूपाक्षोसीत्यादिवैरूपाक्षइत्यादिशा
दित्यादयाजुः। सचमंत्रार्थसंगत्याकामिमामरवंतिलिंगेतः प्रपदोजपेद्वसवोरात्र्यादिवैरूपाक्षइतिप्रतिनाति।
तत्तानुयावके। विरूपाक्षार्थमनाःआरामानायम्यशक्तितः। रूपाक्षारन्यतरूसुसेदस्तुसोममतेनसुमतेनाडातश

७५

ओं अग्निमित्वा चरुं तु वस्त्ररोमितिका म्युएवं श्रा [illegible] नित्यनैमित्तिके विधि कैवित् । तत्पवित्रधुपदेशावैयर्थ्यं आग्रा
या मौ मुच्छः । यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वमिति वा कस्याश्च समिच्चमानादा येति रवादि रग्रहावाक्या समाचारात् समिद द्वन्
गृहीतेनाज्यं उपः कर्तव्यः । तदनंतरं स्रुगादीनां संमार्गः । तत्र कात्यायनः । आकृष्याग्रे च कुशैः कार्यः संप्रमार्गो मुहुः
षता । सतापनं च लिप्तानां अन्यो होमं च दारिरोपिति । आकृष्य इति । कुहुषतो होमे कर्तुमिष्टता घृतादि लिप्तपात्राणि
तप्तऊलेन [illegible] आरभ्य आकृष्य आकृष्य संस्पृश्य तदग्रदेशान् स्रुक्स्रुवं कुशैः सम्यग्मार्जनं कर्तव्यं [illegible]
ष्वे वक्रमं कर्तव्यं न त्वन्यथे सेव काराधिः । यश [illegible] विप्रो नान्न [illegible] । अत्र विशेषः परिशिष्टे
कुरुकवौ मे [illegible] आकृष्य कुशैः संमार्ज्य तापयेत् । अनेन [illegible] संमार्ज्य नेरेव प्रताप येदिति । तत्र संमार्गः
अग्निप्रणीते कर्तव्यः । एकोरकत्वात् मुदायेनासंन यावत् । प्रतापनं सर्वेषां कार्यात् । आचार्यः । स्यात्ती पाकत्रा
ज्यमानीयमेदरोनोप धातंतु [illegible] तेनमग्रेपक्वमिति मयुवाऊपस्तीर्याणि पारितं कुर्वे दाज्य नागावेक्ष
पत्नोऽर्कु कुर्यात् । स्रुवा [illegible] केवरो [illegible] मानीयम्रद्धि पामे दर्शनावद्यायसेत्तं होमं कुर्वे मेको पक्वमिति । अत्र एक
नैव अन्तरप्रविष्ट धार्यः । आपकाय्या ज्यमुपस्तीर्य विदानहूयमादाय पुनररल्पिधार्ये चेनेर्कुयात् अदाज्य
भागया वेदाहो कुर्यात् । अत्र मेदग्रा [illegible] होमे विच [illegible] वचयाव । स्विष्टतोधिकल्प्यः । मे दग्रोन चरु होमः
समशन्तीम प्रिंउ [illegible] यत्तादि विष्णुपः । पार्श्वशादि [illegible] वाउपस्तारा [illegible] पूर्वकं । वरी समशन्तीयेद
पिच्च यदेवचरोतथा । होतव्यं मेद रोनान्य उपस्तीर्णादि घारितारदिकात्या यनोक्तेः । [illegible] कर्मणि [illegible]
यउपस्तीर्णादिघातान वंतीत्यर्थः । एतत्समशनीयमचरौ सुत रो निरूपयिष्यामः । [illegible] ज्य नागहो
मग्रकार मा [illegible] काचार्यः । [illegible] हीत्वा मानज्यं गृहीत्वा पंचावत्तं [illegible] गृहीत्वा मग्ने स्वाहेत्युत्तरतः सोमाय
तिदद्वि रातः । आकृष्योजुहुयात् । [illegible] विवक्ष्य गृहीत्वा मान्द्रं गृहीत्वा [illegible] गृहीत्वा पंचरू [illegible] गृहीत्वा [illegible] तरत्वा
शीजाय पेस्वाहे ति आकृष्य संस्पृश्य जुहुयात् । एवमग्रे दद्वि [illegible] सोमा परस्वाहे ति जुहुयात् । [illegible] ७५॥
कृतिस्यच [illegible] मुखं [illegible] । येत्रो व्या [illegible] स्वा [illegible] देवतात्यागः इति कात्यायनोक्तेः । देवतो
देयोशोनरस्य सा गोपायागः । मादौ द्रव्यपरित्यागः पश्चाद्धोमो विधीयते । प्रयोगाद्द सिद्धायनम [illegible] ति । यस्मात्
येतः । उक्तेति निः । [illegible] च तंज [illegible] द्वैमनसा वाचमापि का । ततश्च प्रक्रि [illegible] षधर्मः सनातनः । एवं स्वर

नादेवमाहेशना । [illegible] स्रुवं जुहुयाद्य [illegible] मोहेना न्वितमानसः । देवता [illegible] व्यां नगर [illegible] तिकव्यं च पितरस्तथा । यदि
विजुहुयाद गौतस्य वेत्या गरू वर्कु । अन्यथा जुहुयाद्यस्तु नरकं सहि गच्छति । पंचावत्तिनतत्स्यात् । स्वस
पंसार । [illegible] मद [illegible] वस्त्र विद्यावा बिंबे [illegible] चवा । पंचावत्तिनए वैते । न्येव चतुरवत्तिनः इति । आचार्यः । जम
दग्नि व उपस्तीर्य विद्यति मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चतुरवत्ती चेद्वचति मध्यात्पूर्वार्द्धात्पश्चार्द्धादिति पंचावत्ती चेद्धम
नि घार यत्सवदानानि गत्पन त्वयदानस्यानान्यपात यमता ये । उपस्तीर्य । [illegible] गृहीतमाज्ये [illegible]
तदनंतरं मेदरोन मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चिरूमव यति । पंचावत्ते यत्ते पश्चार्द्धाच्चिरूरतीयम व द्यास्त्रा । विगृहीतान
वद्दा ना बिन्य भिधार यति [illegible] गृहीताज्येन । [illegible] गृहीताज्येनेव चरोर्गृहीतावदानस्थानान्य प्यंज्जति
कौशा पे स्वाहेतिम ध्येजुहुयात्तस्य रूद्धाभिर्वैतैनैवकल्पेन । सरूत्रिर्वे त्वत्रऐ नावधिककल्पो यं । [illegible] स्विष्ट
नोउपस्तीर्य यावि द्यात्तत्त रार्द्धपूर्वार्द्धात्स रूदेन रूपि [illegible] द्विरभिधारयेत् । अत्र [illegible] कापहोमानंतरं । आव
स्विष्टकृतजा वा परतीयाक्यात् । उपाते रुद्रा [illegible] पाते इत्या वापः । कुत्रचिद्विहितहोमस्य कर्मान्तरेण कैप
लणधः । [illegible] व्याह तिभिः पूर्वसम स्ता निश्च होमयेदिति परिशिष्ट वाक्या [illegible] ह तिबद्ध ष पात्मक [illegible] वाप
होमोजयति । पत्रक स्विष्टकृदा कुतेरन्नावत्तात्र । स्विष्टकृत स्थानीया या मानापुरैः । आज्ञा वापहोमो नयवतीति
नाष्पकृतः । [illegible] च दा न ग्रहरा मूत्तार पूर्वार्द्धात्र ईशानकालागात् । स्प [illegible] दः । यधुपंचावत्ती
स्पाद्धि रूपस्तीर्यावदा पद्धिरभिधारये [illegible] न्यचदानस्थानंपातयाम ता [illegible] ये स्विष्टकृते स्वा
हेत्युत्तरार्द्ध पूर्वार्द्धे जुहुयात् । [illegible] संस्रव [illegible] हुति नि रिति कात्यायनवचनात् । पूर्वं कृता निर
हुतिभिः स्विष्टकृदाहुतिर संसृष्टा । तन्व्या । ततउदकोपस्पर्शः । रुद्रयत्वा [illegible] स्विष्टकृद्धोमस्याः [illegible]
स्विष्टकृत्याज्ञे नो । तैदुत्तरमाचार्यः । महाव्याहृति त्रिमाज्येना [illegible] जुहुयात् । [illegible] च गृहीताज्येन निसर्गी
ग्रहात्य वैनो नोद्भूय जुहु जीत । [illegible] पवात नमे हराग्नि [illegible] । एतद्व्याहृतित्रयं । [illegible] नुग्रहरेव । [illegible] गृह्यौपपेदित्यर्थः ।
[illegible] शापदे [illegible] शाख्ये दे पविकल्पः । वरू शोणस्य [illegible] हराणां [illegible] लत्व मु नयं चेक्ष्व [illegible] कुर्यां चरदा । सतित्र लसौना

स्तरणा ९

कुशोषदानस्य बर्हिमा शालायां नेकायमनुप्रहरेदित्येककाकुः। पार्वणस्थालीपाके देवता त्रियाराधर्मा कुराचार्यः। इस
ग्नेय एवानाहिताग्नेरप्युभयोर्दर्शपूर्णमासयोः स्थालीपाकः स्यात् अनाहिताग्नेः स्थालीपाकमतः। आग्नेयो वाग्नी
षोमीयो वाहिताग्नेः पौर्णमास्यां। ऐन्द्र वैन्द्राग्नो वामावास्यायां। सोमयाजिनामैन्द्रं माहेन्द्रो वा सोमयाजिनो
ऐन्द्राग्नः। द्यावापृथिव्यो वा। अपि वाहिताग्नेरप्युभयोर्दर्शपूर्णमासयोरग्नेय एव स्यात्। स्पष्टार्थं। सामि धमा च यानु
पर्युक्ष्य यज्ञवास्तु करोति। तदर्थं। तत एव बर्हिषः कुशमुष्टिमादायाज्ये वाहविषि वाग्रिवद् ध्यादग्रा रीमध्यानि मूलान्
नीत्यभिघारिताराज्यंतु वयश्रीति। तत एव बर्हिषः स्तरशेषात् किंतु स्तरबर्हिषि परा कार्यकर्तव्यमिति मन्यं तेन तद्धि त्यं नावा
विरोधात्। विनियुक्तस्य विनियोगानर्हत्वाच्च। उत्तरार्थं विनियुक्तानामपि विनियोगार्हता स्मरति। ना कैच युद्दश्यते। कु
विद्विनियुक्तानामप्यनुपादेयाहश्यते। विनोदनार्थं यमार्गे स्वाध्यायेपिस्तरपरोः। स्तरशेषसनपिंडे पुनराहुत्यासपवे
कुशोर्ध्वा मदनपाक्रिजाते। समस्य वा कामस्य सामान्यनिषेधेनाप्रामाण्यशंकायां स्वशाखीयमचैकयाक्यतयाप्रा
मारायमेव। अथ हपरिसंख्यानं कृत्वा। स्तरेन्यान प्रकृतिन्यायादाद्यामंत्रस्तरे स्मृतं। स्तरशेषात्समादाय परावास्तुआयो
क्ष्ये ददिति। तस्याविस्तरार्हिषः कुशमुष्टिमादायोत्तिपमं त्यंतेतेवं द्याः। यज्ञवास्तु निष्ठाव्यावतस्वेदनंच हौतविपत्यादि
कावलाद संख्यातत्त्वा मुष्ट्या यज्ञवास्तु प्रयोगः कार्यः। कुशमुष्टिं गृहीत्वा आज्ये वा आज्यस्थाल्यां स्थमनउपेचादनवशे
षैरेवाग्निरित्रिकेकं प्रदेशमग्राणि मध्यानि मूलानि च कृद्विहाराज्यंतु वयश्रीति मंत्रेण। स्थानवेदाद्गतिदि शो
मंग्राद्रितिः। अथैनमद्भिरभ्युक्ष्याग्नावप्यर्जयेद्यः पशूनामितिस्वाहा तेन मंत्रेण। अथ पुनरभ्यंजनानंतरमेनं कु
शमुष्टिं जुह्वीतिरद्भिरभ्युक्ष्याग्नावप्य जुहुयात् अग्नौ यः पशूनामिति। मंत्रस्यार्थो रुद्रो दुदकः स्पर्शः कार्यः।
अनुकृतेषिस्तरावशिष्टबर्हिनाशेन्येन कुशमुष्टिनाकार्यः। एतद्यज्ञवास्तुविख्याचक्षते। परिशिष्टस्मृति वसतीति यज्ञवास्तु।
तदुत्तरकृत्यमाह परिसंख्यानकृत्वा। यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा विघिद्वहुनकर्मशेषं। अथ अभ्युदयात्मविच्छिन्नां गृह्यासार्वका
मिकीमिति। अथ अथासां कामसवीतिकामात्यस्तु देवताकामनवति। तेन बस्तुन्यः स्याहेतिप्रयोगः। वरूशो बस्यप्रतिपत्ति ७६॥
माह राकापूर्णः। अन्वेतद्वविरुच्छिष्टमुदस्तुहुस्माहिरन्वत्रसरोषपद्धेत्। अथ पन्नाग्नि परिक्रमस्य गादपात्रेनिनयनपुनः पूर्णा
पात्रदानानंतरमेतत्सद्वादिस्थालीपाकीयेऽच्छिष्टं तदेव हविःशेषमुदश्नुवं स्यादुत्तरतो नीचातउद्दन्त्य पात्रांतरे कृत्वा
नरोमयपच्छेत्। एतदित्यनेनसमस्तानीयाग्रयराबास्तु पश्रामनादिष्टप्रतिपत्यंतरदर्शनातेषु नदानमितिराधितं संतितप
यिविद्वह्मसरास्यच्छितिमनुपोश्रीदेहं तृप्यामीति यजस्यावचोनेदयंतेथ्य यदस्मान्न मनुपसिद्धं स्यात्। अथ पानंतरं अस्यग्रह

पतेर्यदन्यदन्नमुपसिद्धंपक्वं स्यात्तेन तं ब्रह्माणं तर्पयेद्यतो ब्राह्मणस्याचष्टिमनुष्यश्चादहं तृप्यामीति यज्ञपुरुषस्याविकेशो
यन्नो वेदयंते। अथ व्याख्याहाणामज्ञकेनोपसेत्। अथ व्याख्यान्तरं ब्राह्मणान्नतेनऽन्नद्वेनेऽपसेत्। नोऽधिप्रमिद्धिं दिदस्पर्शः। ब्रा
ह्मणानित्यत्र बहुवचनविवक्षिते। पूर्वं पन्याशातिकपनात्। पूर्णपात्रो दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यात्। पुत्रदक्षिणाविशेषणार्थ
कातत्र पूर्णपात्रमेव दक्षिणाग्रा ब्रह्मणो दक्षिणा देया यत्र यापरिकीर्तिता। कामं तेनूत्यमानाथों पूर्णपात्रादिकानवे
दितिकात्यायनवाक्यात्। पूर्णपात्रं विशिष्टुनष्टि। कष्टं संवमसंवाद्यस्यसूत्रं च्युता कृतस्येवा कृतस्य वास्तिचाफलानामेवे तंपू
र्णतात्रामिप्याचक्षते। फलानां जन्यानामादीनां। किंपतारमितिन्नाद्यादिनापात्रं पूरयित्वा मितरूप द्रापांश्रमारासाहका
प्यायनः। यावता बहुना कुशासुरापिः पूर्णो नवि द्यते। नावरा ऋमितः कुर्यात्पूर्णपात्रमितिस्थितिरिति। यावताअन्नेन बहुना
कुःपुरुषस्यापि तिलाव तानाद्विना पूरयेत्। कंसं वमसं वेत्यत्र वा शब्दः। शकापेदः। धनवतां कंसपरिमितमन्नेर
क्तिराद्वेनदेयं। कंसी शब्दः कपायपिपः। चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थश्चतुःप्रस्थोस्तुनाडकं। आढकं कंसपात्रं स्याच्चतुःषष्टिपल
प्रसिद्धति परिमाणापेक्षिकं कृतं मन्तात्। अनेनैवातिमाधयणा हपरिसंख्यानकृत्वा। चतुर्मुष्टिर्भवेत्कुंचिः। पुष्कलं तच्चतुर्गुणं।
पुष्कलानि तुच त्वारि पूर्णपात्रंप्रचक्षते इति। अतो अल्पधनेनाल्पकुशोकपुरुषाहारमिता न्नेन च मसं पूरयित्वा देयमिति।
विद्यासौत्रमन्यच्छेददक्षिणाद्वरो नवेत्। स्वयं चेद्दुतंबंकुर्यादन्यस्मैप्रतिपादयेदिति कात्यायनवाक्यादयजमानस्यापि शोभा
दिनि सिद्धवशादन्यश्चौद्दौत्रंकरोतितदावलगोदीयमानायादक्षिणा यायदर्हेत्तस्यामों शीसहानुपायान्। यदि होतब्रह्मत्वेऽस
पेकुर्यात्तदान्यस्मैब्राह्मणायदद्यात्। अहो वेव्रचिंश्वाकयहो स्वयंहोता नवति। अथ ध्यानकाले पूर्वं पारतः सएवे
वस्तित्वाश्लोका नत्वन्याम्न्यात्वान्यपरीति। कुलाल्विनपमीपानेतित्वादिनाकयान्। तस्मात्स्याकयहेश्चैक एव ऋत्विक्।
दक्षिणा तारतम्यमाकुराचार्यः। पूर्णपात्रोवमः पाकयज्ञानांदक्षिणा। पात्रूरत्यत्र पुंस्त्वमार्षं। अथव मोनिरूढः। अप
रिमितंपराद्धर्म्। पराईदद्यिकोंकोऽपि शिनेनावितावद्यदक्षिणा नवतीत्यर्थः। अकृद्दक्षिणा दानेऽपि शांतमाकुः। अपि
गुदाःसौकवनर्ह एवानस्थालीपाकेनेद्वा शतमसहसा शीदद्दे। पित्ववनस्यायेपेकवनः। अन्यपंनामवासुदारीति। सु
शुद्दक्षतीतिसुदा। शतंसहस्राणि लद्दे। गोवाहलदददाविलम्बर्थः। दक्षिणामुद्गोवैशेष्याद्। एवं ब्राह्मणा नोऽन्नदक्षिणादाना
मंतरंकतंव्यमाकुराचार्यः। अथ परत्ते कर्मरिपिवामदेव्यगानं शांत्यर्थं। अथ परत्ते समाप्ते। शांत्यर्थं वामदेव्यंकर्मस
माप्तौ पठेत्। शांतिर्थवामदेव्यं। श्रीशांतावश्यति। द्वा योनितिष्ठंतीतिब्राह्मणावाक्यात्। नातेवावामदेव्यस्यगानंकुर्यात्त्रिचैर्भि
र्वा। अथ हो मकेष्वपि च वेद्यांश्चोलंवरुद्रशनि। वामदेव्यंगसांगंतेऽप्यतेवैश्वदेवितिकात्यायनवाक्यात्। सर्वदेवत्येन

११ नामदेव्यामिति श्रुतिवाक्यात्सर्वेषां कर्मणां [illegible] वति [illegible] । ततो विष्णुं स्मरेत् । प्रमादा
त्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति चेत्स्यात् ॥ इति पार्वशा
स्त्यालोपाकनिर्णयः ॥ अथ यथोपयुक्तकर्मणो मुख्यः कालस्तस्मिन्काले यदि तत्कर्म कर्तुं न शक्यते तदा किं तस्य कर्म
णो लोप उत कालांतरे कर्तव्यमिति संशये तदपनोदायाकुशाचार्याः । लोप यदि गृह्यौ सायंप्रातर्होमौ यादृश
पूर्णमासयोर्वा हव्यं काहोतारं चानाधिगच्छेत्कथं कुर्यात् । यथोक्तकाले होमीयं द्रव्यं होतारं होमकर्तारं चाना
धिगच्छेन्नाप्नुयात्तदा किं कुर्यादिति । अत्र मंडनः । मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणकालेपि कर्तव्यं
गौणोप्यत्रेदृशो भवेदिति । ईदृशो मुख्यसदृशः । गौणकालमाकुशाचार्याः । आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नास्ति
आ प्रातराहुतेः सायमाहुतिरामावास्यायाः पौर्णमासी नात्ययाः पौर्णमास्या आमावास्या । अत्र रूपाद्युः शब्दो मर्या
दायां । स्वकाले सायमाहुतेरप्राप्तौ होतव्या या । प्राक्प्रातराहुतेः कालः । प्रायश्चित्ते कृते सति । प्राक्सायमाहुतेः
प्रातर्होमिकालानतिक्रम इति कात्यायनोक्तेः । प्रायश्चित्ते हुते सतीति कात्यायनोक्तप्रायश्चित्तहोमपूर्वकं गौणकालोक्त
र्मकर्तव्यं । तत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तार्थकोन्नवेत् । चतस्रस्तत्र निर्देश्या इति कात्यायनोक्तेः आहुतिचतुष्टयात्मको
भवति । निरूपितमेतत्प्राक् । मंडनः । आ सायमाहुतेः कालान्तरं कालोस्ति प्रातराहुतेः । प्रातराहुतिकालश्चाकालः
स्यात्सायमाहुतेः । एवमागामिकार्यस्य मुख्यकालादूर्ध्वः स्मृतः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः स्यात्पूर्वकर्मणः ।
यद्यागामिनि त्रैयामुख्यकालस्य पोतरालवत् । गौणकालव्यतिक्रम इति केचित्त्वको तेन कर्मणो । गौणोप्यतीतेषु
कालेषु कर्मणोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तपूर्वकरणाकालनिष्कृतिमाचरेत् । प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकालेप्स
माचरेत् । नित्योक्तिसन्निहितं चं नारकाजीयनाध्वतरनि । यदेति । आगामिनि क्रियायां मुख्यः कालस्तस्याभिधाने
कर्मणि पूर्वकर्मणि वै । केचिद्गौणकालवृत्तिमिच्छंति । अत्र दृष्टांतः । शांतरात्रवदिति यथा पूर्वोत्तरकर्मणोर्मध्ये ७७॥
कालः पूर्वकर्मणो गौणकालस्तद्वदुत्तरकर्ममुख्यकालोपि । कालातीतेषु होमेषु उत्तरेष्वागतेषु च । काला
तीतानि कुर्वीत प्रायश्चित्तं समाचरेत् । युक्त्वतीतान्यतिक्रम्य उत्तराणि समाचरेत् । निर्देनाः पितरस्तस्य भुक्तिगृ
हुतिगृहूति तत्त्वविदिति गृह्यासंग्रहेपि । प्रायश्चित्तमकृत्वैवेति दिशाकालभ्रष्टा यथेष्टप्रायश्चित्तकरणानंतर

णं वेति । इष्ट्वाग्निहोत्रमग्रहरो स्थालीपाकहोमयोरुपलक्षणपरं । एवं दर्शपूर्णमासयोरपीतरेतरमुख्यकाला
त्पागौणकालः । तत्र कात्यायनः । आ पौर्णमासाद्दर्शस्याप्राग्दर्शादितरस्य हि वै ति । मंडनः । पौर्णमासस्य कालोस्ति
पुरा दर्शस्य कालतः । पौर्णमासस्य कालात्प्राग्दर्शकालो विधीयते । अमावास्यैव त्रीणि निश्चैव यवैरन्योन्यकालतः । प्रा
प्यष्टं युज्यते वश्यं नलात्प्रागयमात्यमाति । प्रागयरास्यां मुख्यकालातिक्रमे आगामिकालावधिरन्योन्यं गौणकाल
स्तावत्सर्वप्रायश्चित्तमेव प्रायश्चित्तं । प्राग्यरामनुष्ठानकाले न कृतो वैश्वानरीयश्चरुः प्रायश्चित्तं न चाग्निः । एवं सा
यं हे मा वाग्निर्होमोदितवैश्वदेवस्य कालः । अकृते वैश्वदेवे वैदस्तमिते गते सीमान्ते । वैश्वदेवं ततः कृत्वा सायं होमं
समाचरेदिति वाक्यात् । सायंकालीनः प्रागस्तमयादूर्ध्वरात्रात् । तमश्चित्यां साङ्गयमया मांतरिति कात्यायनेनताकालेन
भोजनकाले विधानात् । तदुत्तरं वैश्वदेवस्य लोपे उपवासः । एवं विवोदितवैश्वदेवानुष्ठानं विना भोजनेपि वैश्वदेवे चाति
तक्रांते चाहोरात्रमभोजनं । प्रायश्चित्तमयो हुत्वा पुनः संतनुयाद्व्रतमिति कात्यायनवाक्यात् । एतदेकस्यैव वैश्वदेवस्या
तिक्रांतौ । वैश्वदेवद्वयातिक्रांतौ प्रायश्चित्तांतरोपदेशात् । कात्यायनः । परस्याग्नौ हुते स्वार्थे परस्याग्नौ हुते स्वयं । पितृयज्ञा
त्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च । अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा । भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेदिति । अत्राचा
र्यः । एतेनैवावकाशेन द्रव्यं वा होतारं वा लिप्सेत । एतेनात्र कृतव्यविज्ञानकालेन होमीयस्य होतुश्च प्राप्तिमिच्छेत् । तयोर्लौ
न्नार्थपतनः कर्तव्य इत्यर्थः । होमीयालाभे किं नित्यपयित्साक्षु हुयात् । यज्ञियानामभेदेत्यत्र एवकारो यज्ञियप्रतिषेधा
र्थः । कालनियमार्थमेतत् । कालातिक्रमे अपमाने मुख्यद्रव्यालाभे यज्ञियद्रव्याणां पत्रफलादिभिरपि स्वकाले होतव्य
मिति । मंडनः । मुख्यकाले हि मुख्यं वै साधनं नैव लभ्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा । मुख्यकालेषु
पाश्चात्य गौणमप्यस्तु साधनं । न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणमिति । अत्र कात्यायनः । अप्यपः एवान्नेनैव जुहुयादिति हस्मा
ह पाकयज्ञे औडुलोमिः । अत्र ततः मध्ये । एवकारः शंकापरासार्थः । कपानकयज्ञनामारूढिः । इडायजमानपत्योस एवमाह ।
एवमपि न हुतं स्यात् । येन केनापि यज्ञार्हद्रव्येणाउदकेनापि स्वकाले होमः कर्तव्यो न तु पूर्वोक्तं वा केषु गौणकाला
स्य मुख्यादर्शनात्प्रमादेन मुख्यकाललोपः कार्यः । अत एव लौगाक्षिः । गतिहीनो ज्ञायते कालः कालेति श्रुतिदेवताः । चरमेका
हुतिः कालेनाकालेन द्धकोरयति । कात्यायनः । अलाभे व्रीहियवयोर्दध्ना वा पयसापि वा । तदभावे यवाग्वा वा जुहुया
दुदकेन वेति । अत्र व्याख्यायां यः । अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवति । होमद्वयस्य यदे दर्शपूर्णमासकालेतत्र । पुनरेवाग्निमादध्यादिति गार्ग्य
१३ अपि वा यहि धाना मे वौषधि वनस्पतीनां फलानि वा [illegible] विना अपपित्वा जुहुयादिति ८

शासनमित्तिविकल्पवचनात्पुनराधानरूपं प्रायश्चित्तं भवति। नाऽतोआह्लराः स्यादिति। अतंह्योतघसायंप्रातर्होमौ। एतस्मिन्नेव विष
येपक्षांतरमाह कुरणवा यथा॥ अथाप्युदाहरंति घाचब्रह्म येतानोजनेने वतावत्संतनुयाद पपदाधिगच्छेत्तमिति कुर्यादेवमन्यस्य
प्रीतः संततं नवतीति। आज्ञाप्यशोद्धो आह्लराणा वाक्यपरिशापनार्थः॥ उदाहरंति आह्लराणा वाक्यैव दंतीत्यर्थः॥ पावन हूयेत
क्षा नोजनेन न श्राद्धत्यागेन तावत्संतनुयात्। संततमाविच्छिन्नं कुर्यात्। अथ यदाचिरं द्वेतहोमौ यं प्राप्नुयात्तदा सायमादि कृत्वा।
अतिक्रांता कृतीः संगराण्यनुकुर्यादेवमप्यस्याग्निमतः संततं आविच्छिन्नं तं भवति। इति करणा आह्लराणा वाक्यसमाप्यर्थौ।
एतद्विपर्यमानेन्नो वेच्छितव्यौ। अग्निनाशे पुनराधानमेवादेव याज्ञिकपद्धत्यां। अथापद्याग्निबुद्धीपेत्सु मासार्द्धे वे न हूयते। म
वैहोमानतिक्रांतानाक्रांते पक्षे होमवता समस्यानुकुर्यात्पश्चाद्विष्टसंतुमता यजेत्। न तत्र पुनराधेयमिति कौषीतकी। अति
रिति। अतिक्रांता कृताहोमत्रकारमाह कात्यायनः। अग्निहूयमानेन श्रद्धश्चेन्नयेत्कालक्ष्यसमाहिताः॥ संपन्नेनयथात्रहूयतेत
दिहोम्यतेऽन्याहुतः परिसंख्याय पात्रे कृत्वा कुर्तीः सकृदेव मंत्रेण विधिवत्कुर्वैव मेकापदानापीतिं होमकर्म स्त्रीः साय
रंतत्वा सायंकालीनाऽतिक्रांतोऽताग्निदेवताका एकस्मिन्पात्रे संगराप्यकान्यस्मिन्प्राजापत्याः संगराण्यासकृ
देवनुरूपादिसमिद्धोमांतं विचार्य पूर्वमाग्नेय्याकुतपोकुह्वाप्राजापत्या होतव्याः। ततः समिद्धोमाद्यनुपर्युक्ष
णादिसमानमन्यत्। एवं जातहोमः। तदुत्तरमय्ययंतंउत्मते चरुः कर्तव्यः। तदाह मंडनः। एकपक्षातीते।
यावाक्होमसंधेयोऽतिपद्यते। पक्षहोमविकल्पेनाकुर्वात तं तु मतीं चरुमादिति। अनाहिताग्नेर्यत्रपुरोडाशस्तत्रा
नाहिताग्नेश्चरुः॥ इदमतिक्रांतहोमादिविधिसंचा। नंप वर्गिन्वेदितव्यं। एकपक्ष इति वा वचनात्॥ इति तुस्य
गोशाकालातिक्रांतहोमादिनिर्णयः॥ अथ पक्षसंगाप्युत्पक्षहोमनिर्णयः॥ तत्र मंडनः॥ स्वकालोलंघि
ताः कस्मिञ्चिद्होराकालो निरूपितः। आपकषदिव्यान्योपिगोशाकालो निरूप्यते। अग्नामयाव्यार्त्ती मानाप १८॥
कृतोवा वीगतो पिवाऽराहूत्रं शान्वनानावेगुरुगेहे वसन्नपि। अन्येष्वेवजकारेषु निमित्तेष्वात्यते पुर्व।
समासमग्निहोत्राणां यथ्यासं नवमाचरेत्। अन्नानुरोजवासीचनि। अग्नीनो निरूपद्रवः। पक्षहोमंतु यः कुर्या
त्सचरेत्पतिताव्रतं। निमित्तानामिहैतेषां निर्दिश्येकं यदुच्यते। तत्सर्वेषु निमित्तेषु ज्ञानीयाज्जातिपादितं। पक्ष
होमानशेषान्वा शेषहोमान प्यादिका। समस्यानुकुर्यात्तत्रग्रयोगोयं निरूप्यते। प्रतिपद्दिवसे श्रायाया।

पधान्यत्र वा दिने। एवं त्वोपवसथ्याहाहा। अद्दिनादिनवंतिहि वंतिडातिगर्हो पाद्यउरूच्च यतीमि
चा। पजांतरउडा पांचा नित्या पांडरूतं भुवि। स्थूलं सुगेतरं वापि रुत्वा तत्र समुच्चयेत। एकोऽसमि
सरूहोमः सकृदेव निर्माज्र्य नं उपस्थानं सरूत्कायं शेषाषाग्ररूतिरिष्यते। एवमेवोत्तरत्राद्दे ज्ञातहो
मान्समस्यातु। जुहोत्योग्निपदोन्यत्र पत्रा पदुपजायते। तच्चैनोपवसथ्याहाहा कूपणापादिनश्यति।
अपपदे वा व छिहोमोऽसमासस्यानुपेयते। तस्मात्कदाचिदारन्यापावतस्त्रावतोपिवा। आपत्कालसमा
न्होमान्समस्यदक्षपक्षगान्। एवमेकगपक्षयेहोमास्तेषामशेषतः॥ न्यूनानां चासमासस्यानाप
द्यांतरवर्त्तिनः॥ सर्वथोपवसथ्याहे सायंहोमः प्रयाख्यातेत। तद्वैवयाजनीयो हे प्रातर्होमः प्रथमवेत।
पर्वोपवासश्चन्यचे त्वापदंके नापिहेतुना। तदा तत्सायंहोमा पूर्वैः सह समस्यते। तावता नागच्छेदर्शपक्ष
द्यांतरेपिवा। पुनस्तत्राप्तिकर्तव्यः समासः प्रथमेव हि। नतु पक्षांतरस्थानां समासः श्रूयते क्वचित्॥ एव
मापत्ततः पक्षे पक्षे वैनं समाचरेत्। इतीवैनंतरपक्षे समासं न समाचरेत्। आपच्चेद्बहुवर्चेनदीर्घकालं क्वचि
त्वैकपचांचन। यावज्जीवमविच्छिन्नान्पक्षहोमान्समाचरेत्। अपदे वाचछिस्तत्र न पक्षगराना वछिच्छिअस्मद्या
परः समासस्यप्रकारः गतिपाद्यते। सायंप्रातस्तानाहोमानुक्तोसायंसमस्यतु। आपद्योनुकृष्यासमिदेवाथ
वाद्वर्यं। सायंहोमस्य मुख्यत्वात्तदीयं तंत्रमिष्यते। दीर्घकालाप्पदं मत्वा पक्षहोमाः कृतेसमितितन्त्रंनरक्षेत्रेय
घापत्कदाविदपगच्छति। कालेकाले पुनर्होमान्कुर्यात्प्रागयुतानपि। कदेनचेद्यदि दुःखेविच्छेदं तन्ययेपुनर्हु
तिमिति॥ इति पक्षहोमविधिनिर्णयः॥ अथ पञ्चमासवतोयजमानस्य धर्माः। तत्रप्रकाससंशाद्वा चर्ममाह कारिका
कारः। आकांतरे न गायां वा पत्न्यां वान्यत्र वा वसेत्। सीमासतात्ययरो वासः प्रवसनं स्मृतमिति। कात्यायनः।
निः क्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा। प्रवसेत्कार्यवान्विप्रोवृथैव न चिरं क्वचिदिति। निःक्षिप्याग्निं त्र
यिसाधर्यांकल्मनिः क्षिपत्यर्थः। एते नाग्निमताहूयाहुः। आहूमपि प्रवासेन कर्तव्यामिति ज्ञापितं। तस्य पाक
साध्यत्वात्पाकस्यचाग्निसाध्यत्वात्। ज्ञवासं कुरिष्यान्यजमानोत्पत्तिमुखः कृतांजलिः प्रसादेवसथ्या
यनमरतिं। ततो यथाच्छगमनं। सायंकाले स्नानादिनाशुचिर्भूत्वा उग्देशे उपविश्य संध्यां कृत्वा नाम्नाभिमुखो

७९॥ रूत्वा सर्वं कर्म मनसा चिंतयेत् । तत्र कात्यायनः । मनसा नैत्यकं कार्यं प्रवसन्नप्याप्तंरिति ॥ उपविश्य शुचिः सर्वं यथाका
लमनुद्रवेदिति । नैत्यकं सायंप्रातर्होमवैश्वदेवदर्शपूर्णमासादि । एवं चास्य कालेऽचिंतने । कात्यायनसूत्रे । प्रवस
न्याऽऽहमानं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्काराद्कर्ममात्रत्वाद्घुतेश्चेति । त्यागादिकं वाग्गुरुब्राह्मणेन कर्तव्यं । अन्यस्यापि
तानं । प्रधानं स्वामिफलयोगादिति कात्यायनोक्तेः । प्रधानस्य त्यागदित्यागः परसत्त्रापादनं तत्स्वामी करोति फल
योगात् । पुरुषयोगिमंत्रसंस्कारयोस्त्यागोऽस्ताम प्यर्थात् । आश्वः आर्यनामुद्रनादिसंस्कारश्च याज्ञवल्क्यकर्तव्यं । यु
तो श्रुतिनिषिद्धः परार्थत्वात् । गुरुतो श्रुपात्रासादनादिश्रुपदार्थे श्रुतिनिषिद्धे विनियोज्ञसर्वत्वात् । देवा न हि मानुषा वा
ग्रहे प्रवर्तयन्नागमेनेह दुकीरविकारां सुखामामुत्रेषु त्ववांसुधा । पत्नीसत्त्वानिकाश्री यात्पत्वशिशो जितोऽश्री
मानितिका कमादि क्वादिनदगृह्यं देवयाज्ञिकपद्धतौ । दर्शेवतौ राम्नि मासे वपराह्नपक्षे नेज्जते । अथ अन्वादि
कृतं नश्येयं तस्मात्तत्तिथौ वा पराह्नपक्षे नाश्नीयात् । कुर्यात्सम्मतं तरा । तथा श्रुतं व्रतं कुर्यात्त्रयो न्याशो श
यीत वेति । अत्र आपस्तंबः । न प्रवसन्नुपवसेदित्याहुः पत्न्या व्रतं नवतीति । नोपवासः प्रवासे स्यात् पत्नी धारयेत व्र
तोपुक्तो त्राता पत्नी शिष्यो वा स्वबालिं हरेदिति शांखायनस्मृतेः । एतत्काकद्वयमसामर्थ्यविषयं न द्रव्य
रस्या छला नव विषयं ह्या । अत्रसामर्थ्ये शरीरस्य न द्रव्यस्य व्या छला नतः ॥ स्वसत्ता यापवेत् ब्रह्मस्वं याज्ञे वदाप
नोऽजितिदेवयां । तेन लिखितं वाक्यात् कात्यायनैः रिपतातु रितिपदप्रयोगान्नेदं स्वमतमिति राद्धितं ॥ इति प्रवा
सकृतनिर्णयः ॥ अथ पुनराधाननिमित्तान्युच्यते धीर्यकात्यायनः । विहायाग्निं सभार्यश्चेत्सीमामुल्लंघ्य गच्छ
ति होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥ ज्येष्ठा चेद्बहुभार्यस्य अतिचारेण गच्छति । पुनराधानमत्रेके र
दंति न तु गौतमः । अग्न्याद्युपशांते होमकालद्वयात्ययेऽप्रोषिते गृहपतौ पत्न्या गतातरवासे शाकटं विना
शाम्या परासादूरद्रव्यैरग्निरश्रुस्रस्त्व अग्निहरणे मध्यमानस्याद्दृष्ट्वा स्याग्नेर्मंथनं पंत्रो त्यापनो दृष्टे नाशे सं ७९॥
वत्सरे यजमाने नस्य होमानरणे अग्न्युत्पत्य अहृष्कूर्चयोरन्यतरगणपक्षिचाचरगामहूर्णितत्याश्वपादकृत्वा
वत्सरानंतरं पुनराधानं । उदकेनाग्न्युपशमने शिखेनाऽसुहृद्दहने सर्वत्र सीमातिक्रमे होपत्न्यो यजमानयोः
र्यारं ना नाने शूकरगर्दभ [illegible] श्वकुक्कुटमर्कटशूद्रत्यक्तनृपातनिशवसूतिकारजस्वलादर्शने
रजःपुरीषभेदा श्रीश्चेश्रमशारिणी तत्र श्रुत्य [illegible] रामाप्रतिरसे योऽनत्य [illegible] ससमारोपितस्य नाशेः स्पर्शाद्ः

८४

करस्य कालात्ययेऽग्नितुल्येष्टकापुपशमे मंथनेऽस्यारोहे अन्य अग्निजन्मानाशे सूर्यास्तमुद्धेऽदये नाजातेऽग्नौ । नाप्यदित्वीपक्वा नि
दंतरपदो होमकरणे पुनराधानं । अग्निनाशे ज्ञात्वा मथितेश्चो पूर्वं होमथितमत्रेऽत्रारोपसमारोपपूर्वं प्रोहोमादि कुर्यात् ।
अग्निजननानाकालो भस्मकालातिक्रमेऽप्यपायमाने लौकिकात्प्राग्घ्नन्यत्मंत्रिभये होमं रखात्मंथनगारद्वे द्वितीय
होमकालातिपाताद्वाऽग्निजनने नानावे पुनराधानं । अथ हरपदे । समारूढसमिन्नाशे पुनराधेयमिष्यते तिजयो
गरटे । मंडनः । उपघातः कृयात्तो महापद्भावशमाहतः । चतुर्विधमिदं प्रोक्तं पुनराधानकारणं । प्रसिद्धबहुमेषागोलो
पउपघातोऽस्पृष्टिदिनाऽच दग्धत्वासाद्यिमात् द्वारारधमरणां । स्वद्वाग्नियदि वाऽशाले रुदक्यादि निरेव वानुप
घाते शु सर्वे श्रुपुनस्थलोसमिंधनं । समिधनमर्थ्यो काष्ठादिना सुसमिध्य पुनस्तेत्रेतमंत्रेरासमिद्धोमः । कोऽर्थः पुन
स्थेतिसमिन्धनादध्यादिति प्रयोगरत्नेऽरूतः ॥ विनाग्निं यदा पत्नी ~~[illegible]~~ नदीमं बुधिगामिनी ।
उपतिष्ठेत्तदा सा नां विनाशः स्यादितिश्रुतिः ॥ एकाग्निनी यदा पत्नी चक्रिनादाय गच्छति । वह्निनाशो परस्पाडु
र्भयाघाने तु ष्वति । रजो दोषसमुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा । प्रवसंनग्निमानिमः पुनराधानमर्हतीति । अर
णयोः क्षयनाशाग्निदाहे चाग्निंसमारोहितः । पालयेदुपशांते सि पुनराधानमिष्यतेति कात्यायनः । अतः परं
ग्रंथ ज्ञातु ल्याग्यादुपरम्यते । अनानुक्तमन्यतोऽवगंतव्यं ॥ इति पुनराधाननिमित्तानि ॥ अथ पुनराधानविधि
निर्णयः । तत्र कात्यायनः । पूर्वैर्नयोनिः पूर्ववत्पुनराधानकर्माणि । विशेषोऽत्राग्न्युपस्थानमात्यात्पुरुष कंत
या । ऊर्ध्वं व्याहृतिहोमं तमुपाति श्रुतपावक । अग्न्याधाने वत्सानां यः कत्तोऽमिर मानसः । अग्नि मिऊतां सत्या
या हव्यक्रमा यद्दविरीतये । तिस्रो निर्भ्यो ति रित्य अंहू तस्मा य सु रेतिवा । रत्य छावा करतीर्कुला यथा पि अनुरूपश ॥ पूर्वा
हुत्यादिकं सर्वमन्यत्पूर्ववदाचरेदिति । पूर्ववत्कृत्वा धानविधिना पुनराधानमिच्छता । यथा अग्न्याधानं हासम्भ्यो नत
त्या पुनराधानेना व्यपात् । अत्र्याघार तथा श्राद्धं दौ मारांचैव धरणां । आरतोनैव युजीत ध्यायेत्तेषु नतिरिति कात्यायन ।
आश्वलायनसूत्रे च अछ्वासारतो दानविवर्जितं । सद्यः सर्वेन वेदे व जात्म व यदि यस्तापो तिवा काचाछ्या तस्याग्न्यागारकरण
रक्षिक्रयाहूतं तव स्त्र धारणानु । गोप्रदानप्रातर्मंथनादीनि पुनराधानेऽनवंतीति । विनरश्वाप्यस्य पुनः कृतदारस्या
धानेन दीक्षा ह्वनबति । अत्र पूर्वत्र तस्य आधानस्य । उत्तं त्वसमिद्धोमकालोऽतिक्रांतस्य पुनराधाननिमित्तपाते पूर्वोक्तमन्त्रस्यानु
गमननिमित्तोदितं प्रायश्चित्तमाधे [illegible] पुनराधानेदिनमुपस्थाने होमः [illegible] समिद्धोम रवि [illegible] । पौराणि ग्रहरात्रा

तुष

नेतृपुनराधानेनादितो पत्न्याम मादौ स्वाभाविना हं गृहोमः कर्त्तव्य इति शौनकोक्तेः॥ अन्यस्य समानं॥ इति पुनराधानविधिनिर्ण
८० यः॥ अथ पदार्थेषु किंचिद्विचार्यते॥ आरंभे कर्मणि तत्रैव ज्ञाते किंचिन्न्यादितः सकलस्य कर्मणः राज्ञाः रक्षितरक्षावायस्मिन्नद
र्वेन्नेषः संज्ञापवर्त्तनीयं रक्षीसंशयः॥ कर्मीतोजांगङ्ग आनन्तेदेन द्वेति धर्मः॥ मुख्यद्रव्यराज्ञ आनदेवतायागसंपादनं प्रधा
नोरतरदंगं॥ पदार्थे स्थविजिज्ञा रादुपकारककर्माने प्रकारकश्चनेदात्स्यांद्वे धिर्धर्माक कर्मणि विविद्ध तन्मुख्यदेवतायागसंपा
का॰ दनद्रव्यसाधनीभूता यावंतः पदार्थास्ते संनिपत्योपकारकाः॥ अन्यौन्न्याज्यागपापयत्नाकास्त्यादिहोमस्तूपाकर्मा
गस्तूतोद्याराडुपकास्यातत्र विहितद्रव्यदेवतायागसाधनद्रव्यस्यनाशेज्ञान्नादितः सांगारमिति॥ तदुक्तं कात्यायनेन
न॰ गैगशंकरेणद्रव्ये पतौ कामहरमिह दादेशादिति॥ यावत्तस्य द्रव्यदानमात्रस्य पिनाशे सांगारमिति सचातिॐ न्यपातु
रादिने न यागः कृतः स्यात्॥ संस्कारांगोद्गुरोग्राशो घवदानंग्यो जनं॥ तद्विनाशश्चेन शेषेनावदेयम तस्तत्॥ गरहीतो
मध्यपूर्वार्द्धौ तौच नष्टावुत्तावद्याज्ञातः शेषमध्य शेषार्द्धं प्रधानत्वेन सुस्नानेश्रिति कार्ये पाव्याप्यनाद्यो॥ अन्यं श्रीतो धर्मः
स्मार्त्ते गिरणकारशादिति चेत्॥ न॥ अन्वेनेनेमात्मिश्राप्येयोगं कर्मगदीपोग आनस्पात्रिपापत्रसांगंनत्रिर्यते पुनः॥ तदंग
स्यात्रियापां चनारतिंमेचतत्रिमेति॥ आनेनवाकस्य पूर्वार्द्धेन पूर्वोक्तविषयद्रतः॥ उत्तरार्द्धेनतु संनिपतितानामंगा
नोकंउनो तावनन्यद्यालनानिघारणादीनामकरणोग्रकालनानों कंउनोत्ताचनेन्यानि प्रयसारां कर्मकारालनंप्रधा
न होमावजिन्निघारणोद्गुहासनादिकं प्रायश्चित्तन पूर्वकं तत्तत्कर्त्तव्यं उक्तं च पौरू पैतानेनां गाररितिः॥ अकरणानि
मित्तं प्रायश्चित्तमेव॥ अन्यैन्नानां नागादयोपि होमाद्धाराडुपकारकास्तैक र्मसमाप्तेः प्राक्ज्ञा प्रायश्चित्तहोमपूर्वकं कर्त्त
व्याः॥ समाप्तौ यदि ज्ञानं ज्ञानीयान्नापेतद्दमप्पाकृते॥ तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः इति कात्यायनवाक्यात्॥ आ
ज्यसमाप्तमितिश्रुतात्तो॥ संस्कारंगिति नो हव्यं॥ देवयाशिकघृतानिदानस्सर्त्रे॥ अस्यागमपुरिसमाप्तेरप्रधानेनेति यस्तसमा
नेतृत्वनकर्त्तव्यं तदुपकारार्थत्वात्तस्येति॥ स्विष्टकृद्यागान्त्यद्विषो नाशे॥ अन्येनैव स्विष्टकृद्यागः संपादनीयो
न तु तदर्थं द्रव्यमुत्पादनीयं॥ स्विष्टकृद्विशेषादो द्रव्याज्येनैव समापयेदिति प्रयोगरत्ने वृत्तिरित्वितवाक्याद्दूप
दार्थापचारे देवताविपर्यासे चानिमित्ततत्र प्रायश्चित्तहोमः कर्त्तव्यः॥ अन्यसंस्काराद्यनुत्पन्नेषा प्रायश्चित्तेतदर्थमा ८०॥
ज्यं संस्कृत्य प्रायश्चित्तं होतव्यं॥ संस्कारोत्तरं ते नैवाज्येन॥ दिवता विपर्यासे कात्यायनः॥ देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु
वा पंक्तवेत्॥ सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेणानुजुहुयात्पुनरिति॥ यदाग्निनोपादिषु देवताविपर्यासस्तदा व्याहृतिभिरेके चा
विहितदेवतां क्रमेणापजेत्॥ होतव्यं॥ इति पदार्थानामंगप्रधानादि विचारः॥ अथ प्रायश्चित्तान्यभिधीयंते॥ तत्र का

त्यायनः॥ यद्यग्निरग्निनान्येन संसृज्येतादितः कुर्वीत॥ अग्नये विविचये परतिष्ठु [illegible] चराहुतिं॥ यद्यावसथ्याग्निरन्येनाग्नि
ना संसृज्येत तदा नचेद्वतं तदाग्नये विविचये चरुः कार्यः॥ जुहुयाद्वा चराहुतिं॥ अत्र चविकल्पात् स्थालीपाकस्थले वेष्ट
ताहुतिर्होतव्या॥ चरुर्विविचये कार्योयद्वा पूर्णाहुतिर्नवेदितिग्रयोगरत्ने लिखितवाक्यात्॥ एवं सर्वत्र ज्ञाप्यं यस्तु मतेरेव नहु
पाहुतिनवेत्॥ अग्नये शुचये चरुपाहुदुरग्निनाद्धरश्मिः श्मशानादिदरश्युचिर्यानस्य॥ गृह्य दाहाग्निनाग्निसंसृष्टे
व्यः॥ अग्नये क्षामवते द्विजेः॥ क्षामवान्दावाग्निरुद्धरणीयो॥ दावाग्निनाग्निसंस्पृष्ट संसृष्टेहृदयं यदितनुते॥ एकादाह्याग्निना
संसृज्योपि क्षामवानेवेष्टव्यः॥ अत्रविशिष्टिविद्विशेषमाह॥ वैदिकेनाप्यदिसंसृज्यसंसृष्टमुपशमनयेत्॥ अग्नि संसृष्टे नागरयद्वि
इशमेचक्रतुर्वान्॥ यदिगृह्यदाहाग्निरचाग्निर्न्यांसंसृष्टस्याग्नेस्तद् उपनिसाय प्रायश्चित्तं कुर्वीत विहृत्याकोपशांतिर्वन
तितदाग्रह्याग्निः कष्ठादि पतनेनविच्छिन्नः॥ अन्यद्वा नज्ञातो नवतितदा गृह्यदाहाग्निदकाग्म्यानैनसंसृष्टेना गमु
पशान्य्य संसृष्टेषा लयेत्॥ विस्फुलिंगमात्रोप्यासंसृष्टोपदिन्नवतितदातं पालयेदन्यथा पुनराधानेनाग्नप्यस्य
च कृगो वजिनेऽध्ये यमोतनः॥ समरुज्ञः स्थरुं कुर्यान्नूर्णाहुतिमन्याविवेतिप्रयोगरत्नो॥ विशामासात्पचेदव्यावंहोताका
पदहुत्वेवेत्॥ तदहर्जुहुयादेवममावास्यात्ने चेदिवेति कात्यायनवाक्याद्दर्शपूर्णमासयोर्मुख्यकालातित्रमेणेतच्च
हव्यपोर्यदहः प्राप्तिस्तदहरेव प्रायश्चित्तं कृत्वायागः कार्यः॥ उक्तयोर्मुख्यकालोतिक्रमे पूर्वोक्तगनापतिवाकोदितंपा
दकृत्वालकर्मककस्यातिक्रमे उक्तयोरतिक्रमेकृतुर्गाप्रायश्चित्तं कृत्वा पश्चिके कृत्स्थालीपाकपूर्वकं यागद्वयं कर्त्तव्यमि
तिप्रयोगरत्नेकृतः॥ पर्वचतुष्टयातिक्रमेसमानीन्नेनश्यतिः॥ होमद्वयात्ययेदर्शपूर्णमासात्ययेतथा॥ पुनरेवाग्निमा
दध्यादितिभार्गवशासनात्॥ इतिकात्यायनवाक्यात्॥ दर्शपूर्णमासद्वयात्ययेदर्शपूर्णमासयोः कर्मैकात्लवंचतुष्टयेनैव
दर्शपूर्णमासयोर्द्वित्वंसंनवति॥ तस्मात्पर्वचतुष्टयातिक्रमेपुनराधानं॥ प्रयोगरत्नेतूतामप्यपमेवाशयः॥ इतिप्रायश्चित
नि॥ अथप्रसायं प्रातर्होमस्थालीपाकादिषु उत्तोविधिर्वस्तनाशेषु कर्मसुक्तमितिद्विशीतनाकुरसावा यार्धः॥ एजानंदहेद्वितिदिस
पु४ कृतिषु न्यायः॥ अन्यान्याहुतिपाज्यतंत्रैः॥ वर्जहुतिश्चरुतंत्रैः॥ एवं गौणस्त्रिलीयानौग्रहण्य कर्मस्वन्यापत्रयंनवति॥ तेषु आज्यतंत्रमा
योदशितित्व आधानप्रकरणे॥ होमप्रकरणोनिरूपितः॥ विशेषोहोमन्यायः॥ स्थालीपाकप्रकरणेनिरूपितश्चरुतंत्रन्यायः॥
एवंतास्वाहुतिरातुतिषुत्तेनतेनन्यायेनकर्मकर्त्तव्यमितिसिद्धं॥ मंत्रांतेस्वाहाकारः कर्त्तव्य इति विशेषः॥ अनाम्नातस्वा
हाकारांतहोममंत्रेषु तेस्वाहाकारः कर्त्तव्यः॥ अन्यत्रोकरणहोमेतुनैवं॥ मंत्रपाठेनादौ स्वाहाकारगयोगात्॥ स्वाहाकुर्याद्वया
त्रीतेनचैवजुहुयाद्बुधः॥ स्वाहाकारेणकुर्वीतगौपश्चान्मंत्रंसमापयेदितिकात्यायनवाक्यात्॥ होममंत्रेष्वादावोंकार

प्रयोगे विशेषमाह स एवाग्नौ कुर्याद्धोममंत्राणां पृथगादिषु कुर्वित् । अन्येषां काम्यरूपाणां काले नान्यमनादिनेति । आ
ज्याहुतिष्वाज्यमते वस्तं स्रुत्योपघातं कुर्यादाज्यभागौ न स्विष्टकृत् । आज्याहुतिष्वाज्यभागमनाहुतिषु आज्यतंत्रेषु द्विगहोमे
२१ षु च आज्यसंस्क स्रुत्यो आज्यसंस्कारविधिना आज्यसंस्रुः सर्वेणाच नायस्तु कुर्यात् । आज्यतंत्रे आज्यभागस्विष्टकृतौ
न भवतः । आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभिर्होमः । अस्यार्थः । येषु कर्मस्वग्नेः स्थापनविधानं ते
मस्यचानादेशस्तत्र उपदिसंस्कारकर्त्तव्याः पुरस्तादुपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभिर्होमः । चकारादाज्यतंत्रे होमस्यादेशस्त
त्रापि होमस्तु तेषु पादौ । व्याहृतिहोमशब्ददर्शनात् । व्याहृतिभिर्हुत्वा ष्टोराणां सान्विन्यानुवचनं । स्रुचा व्याहृतिहोमो
तमिस्रादौ संस्कारकारिणीं स्नानीमशीनसंगारस्नाननघनसीमंतोन्नयनरुद्रसंस्करणादौ मिश्रपश्वादुग्नेरुद
गग्नेषु प्राच्युपविशति । पुरस्ताच्चोला या उपलिप्तेऽग्नि रूपसमाहितो भवति । आदि वा वैश्वरं अग्निस्थापनं च वनाशे आ
न कर्मणा पुरस्तादुपरिष्टान्महाव्याहृतिहोमः कर्त्तव्याः । महाव्याहृतयास्तिस्रश्च वा प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्यो
मितिप्रेत्यस्य यौ विघासं गासवत्तामन्येतपतस्याजितदप्यानत्यानन्दरासिसंज्ञास्ववंतनवैवस्वस्तिमादिकृति
बाकात्वात तस्मा दर्शितनाशेषेव पुरस्तादुपरिष्टान्महाव्याहृतिव्यहोमः । कर्त्तव्यावर्तते । काम्येषु व्याहृतिचतुष्टयहोम
स्तान्याहुराचार्याः । यथा पाणिग्रहे तौ तथात्रौ उपकर्मण्युपनयने गोदाने । यथा पाणिग्रहे तौ तयार्श्चूडाम स्तानिश्च
वचनमितितिका कथं ये तत्स्त्रस्तया चूडाकरणादिष्वपि । अग्निरेतु उपर्मेत्यादिषडाहुतिहोमोत्तरं व्याहृतिचतुष्टयहोमो
पदेशात्तेवैव तत्स्त्राणां होमो स्विष्टितिचेत् । सत्यं । अत्र पुरस्तादुपरिष्टाद्धोमस्य जाकरणानिरोधेन समस्तानि श्चानुयानि
तिदर्शतत्वेन कृव्यानापाणिग्रहणाकर्मणि पुरस्तादुपरिष्टात्सामानिनाषिकहोमो विव्याहृतिचतुष्टयात्मक एव न भवति
अकरणापदूयास्यानस्य दौर्बल्यात् । यथा पाणिग्रहे तौत्यपूर्वस्त्रत्वारं नावेयाप्यांशौ । तस्मात्त्वा चूडाकरणादिष्व
पि पुरस्तादुपरिष्टाच्च तत्रो नयंतीति सर्वमनवद्यं । एवं तत्र र्द्धमित्यादीनि सत्रापाणिग्रहणाषिकाणि । ततः सार्वत्रत्रउप
युज्यंते ॥ इति सामान्यप्रकरणाधर्माः । अथ पर्वणि स्थालीपाकः । प्रातर्होमानंतरं पूर्वाह्णे एवमग्नेः स्थंडिलेऽग्निं योदकास्यांस
र्वं तत उपलिप्य । स्निसमीपेऽग्नातः करिष्यमाणाया आज्यध्रुव्याग्यासाद्येत् । तानि यथाकादेशाहृयमिते । षोडशका ॥२१॥
षुकरणमाश्विशरात्र्वषिण्मुष्टिं त्रये पंचकं वा व्रीहिः । प्रतीं कं उतपत्त्री रत्ता केता कर्मनिरर्हति पर्यग्नि स्थालीपाक
पी । व्रीहयो यवा वा । चरुस्थाली । मेदरां । अकरुस्तु वा । पूर्वास्तनप्रकर्णराहृतान्यात्मा । उदकस्वलकं सपात्रेणतु मुसलं शूर्प
पवित्रसलित्रयपूर्णपात्रादीनि । एतान्यासाद्य पश्चात्तू स्ता [illegible] प्रोक्षणपरादगहं आदीनिविधिपवेश्च देवं

निर्वपेद्दर्शश्चेपिंडपितृयज्ञं कुर्यात् । प्रयोगो यथा । अग्नेः पश्चात् उत्तरतस्तु विस्याद्वाम्यायामान्यायपृथ्व्यादेशकालौ सं
कीर्त्य दक्षिणाग्नौ परमेश्वरप्रीतये पिंडपितृयज्ञमहं करिष्य इति संकल्प्य पात्रासादनं कुर्यात् । तत्र प्रमुखीनावी
तिना पश्चादग्नेर्दक्षिणासंस्थो । यथा । सहवि: शूर्पं तु उलूखलमुसले । चरुस्थाली । साध्यमादेशाप्तितं पवित्रे । अनुदकपा
त्रं । मेक्षणं । स्रुवः । आज्यं । शंकुः । कुशा बर्हिः रूपं तत्र त्रैकमलं [illegible] ने । विशाखमलमनपरं । कठसपात्रं । समिद्वयं । पिंडस्यो
का । अंजनं तु । नाभ्यपात्रत्रयं । तिलाः । गंधाः । दर्व्या । दशास्रूत्रौ । एवमेतान्यासाद्य गायत्र्यादिमे त्रितोदकेनासादनक्रमेण
रूक्षालितं संग्रहणादकं वलों चरुस्थालीमग्नावधिश्रयेत् । ततः । पश्चादग्नेर्दक्षिणातः कुशेष्वास्तरणं कुर्यात् । तेषूलूखलमुसलं
सलूखके सपात्रसहवि: शूर्पणासादनं । ततः केसेन तंडुलान्नामायतु लूखले पितृभ्यो निपितरस्वास्तु इति चरुपामीनि
सरूपे निर्वपेत् । न विद्धलसां । ततः सव्येतरपाणिभ्यां सरुचेउनं । सरूपवनं । सरूपकलौकरणं । सरूमवलनं । सर
दक्षिणाग्रपविजायीचरुस्थाल्यां तेतुलानामावपनं । सरूदक्षदक्षिणे [illegible] नावघट्टनं । ततः सरूद्धदक्षिणाग्रपविजांत
हिंतंरूतं चरुमस्मिपायदिदक्षिणातो [illegible] न सुतपनिधारयेत् । ततः शंकुः सम्मार्गादिशासितदीर्घा चतुरंगुलमविरूढतंच
हित्वा अंगारानाकृतिसहशांकुर्यानयेत् । ततः सव्येतरूच्चारं स्यादक्षिणा [illegible] तु संस्थंडिलेऽयथाविधिना संस्कारान्तृ
कास्यैकदेशमादायपक्षर्धाः पश्चिमतोऽग्नी वातमंत्रेण रूतलके दक्षिणे स्थंडिलेऽपि स्रूवं वर्षरितिसंस्थापयेत् । ततः सव्ये [illegible]
स्याग्नेस्तरणं । यथोक्तमासादितविशाखमूलनकुशानुद्दिंहस्ताद्वयेनादायाग्नेः पश्चादारभ्य दक्षिणाहस्तस्थानुकुशानग्रे
२४ स्तां दक्षिणातः संस्कारस्य चैव वामहस्थानग्नेरुत्तरतः प्रादिकरनुप्रैनयतः अग्नेर्नीवाद्दक्षिणाहस्तागृहीतानि कुशाग्राणि
कामान्हितकुशाग्रोपरि कुर्यात् । तत्पात्रसवांरूणाउपवेशितस्त [illegible] तः कुशोदद्दक्षिणाग्रेहृदक्षिणादप्रदरोः कर्तृ
मध्ये संस्कारेत् । ततस्तैकेनशाश्चरुस्थालीमेदूराकौस्थपात्रावनेऽनापपाजारीतिहरतो पसमिद्वयपिंडलीव
घौ द्वौ तद्दशादीनिसव्येन पाणिनादायसव्यपृष्ठतोऽग्नपन्दृक्षिणोनानाद्यस्त्वग्रे संस्थापयेत् । शिष्टादिश्चेतेनापोव
माहृत्य स्थापनीयानि । ततः कर्षुः दक्षिणाभिमुखो [illegible] वनेऽनाग्नीहिपात्रासादनं । दक्षिणासंस्थानिततासादयेत् । तेषु नाभेषुप
पात्रं समीजलमानि सव्यपात्रांतरे सतिलमुदकमादाय जातुकंगोत्रपितरमुकशर्मन्नेतत्ते तिलोदकं ये च त्वात्रानु श्चल
शैनुतस्मै ते स्वधेत्यनुद्धा पर्जन्यपात्रे तिलोदकमासिच्यापतपस्य रूपे नमेव पितामहप्रपितामहयोः पात्रद्वये तक
ज्ञात्वा पूर्ववत् तिलोदके पूर्ववदासिंचेत् । ततएवमेव त्रिष्वपि पात्रेषु गंधोदकं दद्यात् । अन्येन कच्छिदकस्य पश्चात् कार्यां त
तोश्रोकरणं । केसपात्रेचरुसहहृत्य सर्वं कंसपात्रसमिद्ध्यानेदक्षिणादपात्रा आदायाग्नेः पश्चिमतः आस्तुरव उपविशेत् ।
ततो परोपवीती नत्वा दक्षिणां अज्जनाभ्य पश्चात् विधिना स्वपप्रभुदे तोमामानिदादीनि चपमिदेतोनर्ज स्वाहा । सामा

यपितृमतेति कृत्वा इदं सोमाय पितृमते न ममेति त्यागः कार्यः। एवं स्वाहाग्नये कव्यवाहनायेति द्वितीयाहुतिं कृत्वा
८२॥ इदमग्नये कव्यवाहनाय न ममेति त्यागः। ततः समिद्धोमानुपर्युक्षणाग्निसेकान्विधायापसव्यं कृत्वा। ततः पिंडकुलीम
ध्येनादायेतस्मादपि द्विर्नोनाद्यायेसव्येनान्वालभ्य अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति मंत्रेण राखं चैतदाहृत्याग्नौ
लेखामुल्लिखेत् पिंडं। ऽन्यौनेरा। ग्नाथ पकुर्वं सांप श्रियमतो हस्तो हृत्वा अस्मत्पितर इति मंत्रेणापिंडानाचाहयेत्। ततः पूर्वमुदित
पात्रादवनेजनपात्रमादाय पितृतीर्थेन केवलोदकं शुद्धं रेखामुकगो अस्मत्पितरमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्व ये चात्र त्वामन्वित्याद्युक्त्वा
वनेजयेत्। तत्सव्यं दूर्के स्व श्वापर्धमिध्वदेशे पार्श्वदेशे चेततो। नामपूर्वं [illegible] पितामहस्य प्रपितामहस्य योरवनेजनं कुर्यात्।
ततः सर्वान्पिंडाग्नौदव्यात्पिंडं मातृपात्रे नेजनदेशे तत्तन्नामपूर्वकं मंत्रपूर्वं पिंडं ये चात्र त्वामन्वित्यादि स्वधान्तमनुवा
चीपितृपस्थे इयं वर्धितं दद्यात् अमपरयोः। ततोऽत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति मंत्रेण उदङ्मुखोऽसद्दक्षिणामि
त्यवसरामा याम्यापिंड स्मरत्येषपर्यावर्तमानोऽमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति मंत्रेणांजलिं कृत्वा
उपतिष्ठेन्नमो वः पितरः पितरो नमो वः। गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहानवेक्षेत्। सदो वः पितरो देष्मेति पिंडान्नवेक्षेत्। तत
एतद्वः पितरो वास इति पिंडत्रये एकैकमेव सूत्रं दशां समर्पयेत्। तत उदपात्रमादाय ऊर्जं वहन्तीरिति मंत्रेण पिंडोपरि
जलं सिंचेत्। ततश्चारुस्थाल्यादीनि तानि पात्राण्युत्तानीकृत्य तेनैव मार्गेण गोनिहारयेत्। सव्येन वामनर्दे यागायेन मध्यपिंडं
प्रतिगृह्य पत्नी का यापित्नी पुत्रकामा वेदाधत्त पितर इति मंत्रेण सा मध्यमपिंडं स्वे। नोऽन्नकालेऽश्नीयात्। सव्येन वामदे
च्चींगायेत्। पिंडप्रतिपत्तिः अग्नौ जाकाया यो इति पिंडपितृयज्ञः॥ अथाष्टकाश्राद्धप्रयोगः। तत्र श्राद्धपूर्वदिवसे कृत्याः। स्व
संमार्जनोपलेपनं शुद्धिवस्त्रप्रक्षालनं स्वलोमनखकर्तनं गात्रमर्दनं शाकपाकः ब्रह्मचर्यैकभुक्तादिकं कार्यं। द
द्विजान् आचरणादि गुणान्वितान् सम्यक् निमंत्र्य कुर्यादित्याह। सूर्येद्युः कृत्वा तस्यां रात्रौ आहूतान् ब्राह्मणान्निमंत्रयेत्॥ इति पूर्वदिवसकृत्यं।
आपनिमंत्रणं। श्राद्धदिवसात् पूर्वदिवसे सायंसंध्याहोमादिकं कृत्वा द्विजानामागतानेगत्वा कृतांजलिपुटः अद्य
त्वामस्मत्पितृप्रभृतिनिमित्तकाष्टकाश्राद्धे क्षणः क्रियतां। करिष्यामह इति तैरुक्ते। नियमान् श्रावयेत्। अक्रोशकाश्चेत्ते निमंत्रयेत्। ततश्चतुरः
नत्रीन्काले स्नानानुपवेशयन्स्वयं कृतापसव्यः सव्यं जान्वाच्य दक्षिणाग्निमुखः पविश्य सतिलहस्तो निमंत्रयेत्। सोमो नमामन्यदार ८२॥
तानि त्रीणि सामानि पठनीयानि। सोमाय दोहस्तामोत्प्रजापति। शिवत्वाग्नेरपि योगः। तत एवमेव मातामहानां पात्रेषु से
कं चानि मंत्रयेत्। दक्षिणां जान्वाच्य ऽमुकगोत्र उपविश्य सयवर सोमस्ते योऽर्हः द्विजान्नुनीस्पृशन्देवेदारा: क्रियतां करिष्या
मध्ये तितेरुक्ते। अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः। नयितव्यं [illegible] सनयपन्नश्राद्धकारिभिः विलतोयदाचि

क्षणेयं रात्रिर्भविष्यति सच नियतैः करिष्याम इति विप्रैरुक्ते यतात्मा निमंत्रितः सूत्रब्रह्मचर्येणाशयीरन् इति निमंत्रणं॥
उदगग्रेषु कुशेषु आसनेषु विप्रानुपवेश्य स्वयमुपवीती पातितदक्षिणजानुरुदङ्मुख उपविश्य समयबद्धान् प्रत्याहृदक्षि
णजानुनीस्पृशन् देवारात्रिः क्रियतां करिष्याम इति तैरुक्ते अक्रोधनैरिति नियमान् श्रावयेत्। ततो दक्षिणाग्रेषु कु
शेषु। ततः श्राद्धकाले समागतान् द्विजान् आसनस्थान् लिवादनादिभिः सत्कृत्य स्वागतमिति पृष्ट्वा तु सुस्वागतमिति प्रत्युक्तेः।
ततस्तेषां पादप्रक्षालनाय मंडलद्वयं द्वारे कुर्यात्। उत्तरस्मिन्मंडले मयोदकान्यांडदक्षिणं कार्यं। दक्षिणस्मिन्
तु मंडले दक्षिणाग्रवर्णं कार्यं। उत्तरमंडले यवयुक्तान् दर्भान् प्राक्शाखानास्तीर्य दक्षिणे सतिलान् दक्षिणाग्रान् कुशानास्त्य
सेत्। ततः श्वशुरस्य मंडले द्वे वैदिकानामुदुखानेचुलेयेचर्कानुदङ्मुखानुपवेश्य पादादिनिः पूजयेत्। तत्र पूर्वं वैश्वदेवि
कान्। स्वयं च प्राङ्मुखो दक्षिणानाऽऽगतोपवीती पातितदक्षिणजानुरुदङ्मुख उपविश्य गंधपुष्पादिना सुलोपेत मंत्रलिंदेव
तीर्थेन पूर्वं रक्षोघ्नाय वसुनामानो विश्वेदेवा इदं वः पाद्यमिति तु लोपानादयो निनीय पादौ दत्त्वा जलेन पादौ प्रक्षाल
येत्। ततस्तान् स्वपात्रेण लघुसुमावृतदर्भान्विप्रपादौ मिति तु क्षालयेत् वस्त्रेण दद्यात्। ततश्चंदनेन द्वि
राणां गाणपूर्वकं पादजानं समभूत्वा दक्षिणेनातु वेदाः। ततस्तेनैव तदुत्तरतः उपविष्टं द्वितीयं पूजयेत्। ततः पित्र्का
न्प्रमचेत्। अपसव्यं प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखः पातितवामजानुरुपविश्य एवं दंजलिमापूर्य
पिरेतीर्थेन एयग्न्याहस्तेनापस्त्वा अमुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्निदं ते पाद्यमिति पादौ दत्त्वा पादप्रक्षालनार्थं
दानादि पूर्ववत् प्रायावामांग पूर्वं कृत्वा दर्भासनानुपादे प्रत्येकं नाद्विना पूजयेत्। एकस्थैवामुकगोत्राः पितृपिता
महप्रपितामहाः अमुकामुकामुकशर्माण एतद्वः पाद्यमिति विशेषः। एवं मातामहादीनामपि ब्राह्मणानां
स्तोत्राद्या मासमुदायेन वा पूजयेत्। ततः सर्वे द्विजाः स्वस्वमंडलादुत्तरत उपविश्य द्विराचामेयुः। ततः कर्त्रा
अन्यस्मिन्प्रदेशे द्विजचरणक्षालनोदकसंसर्गमकुर्वन् स्वपादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य ब्राह्मणानग्र
तः कृत्वा तैः सह श्राद्धदेशमागच्छेत्। ततस्तेषामुपवेशनार्थमासनस्थानं। तत्र दैविकानामासनान्युदगग्रा
ग्राण्युदगग्राणि पित्र्याणां दक्षिणाग्राणि कल्पयेत्। दक्षिणस्थानि अग्रस्थानि आसनरूपाणि पवेश
येत्। तत्र पूर्वं दैविकानामुपवेशनं। स्वयमुदङ्मुख उपवीती समुपविश्य सव्यहस्तेनासनमालभ्य सयवेन दक्षि
णेन निरंकुशोऽहं द्विजहस्तमुपसंगृह्य समासनं पवेशयेत्। ॐ समासनो इत्युपवेशने। ततः पित्र्दि

तीयमुपवेश्य पिटरस्थान्नस्याग्नावुपवेशयेत् । तत्र च यं दक्षिणामुखः प्राचीनावीती सम्मुपविश्य सव्येनासनमालभ्यासति तेन
२३॥ दक्षिणेन द्विजहस्तो निरंगुष्ठमुपसंगृह्य मंत्रेणोपवेशयेत् तत्र प्रगीतवचनं । एवमुपवेश्य स्वधामाचम्य श्राद्धमारभेत ।
तत्र पूर्वं द्विजासनसमीपे प्रत्यासन्नं श्राद्धसमाप्तिपर्यन्तस्थायिनो दीपान्देवानां प्राङ्मुखान्पितृणामुदङ्मुखान्संस्था
पयेत् । तत्रासनं च एकैकं वा कौशं श्राद्धारंभादारभ्य समाप्तिपर्यन्तं देवपार्श्वयोः सव्येनोदङ्मुखः पातितदक्षिणजानुर्द्विज
दक्षिणभागे उपविश्य कुशदर्भैः सयवैः कुर्यात् । पितृपार्श्वयोर्द्विजानामग्रतो दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवामजानु
रुपविश्य सतिलैर्द्विगुणभुग्नदर्भैः कुर्यात् । श्राद्धजातं जननिभिः । तं पंचोपचारैर्विश्वेसंपूज्य प्रकाशमानायमग्नापर्यग्नीसग
यज्ञोपवीती व्याहृतिरिदं विष्णुरिति मंत्रेणादेवाग्रतो यवान्विकीर्य । अपहता इति मंत्रेण पितृणामग्रतस्तिलान्विकिरेत् । ततः प्राची
नावीती दक्षिणाभिमुख उपविश्य अग्निष्वात्ता दिति मंत्रैर्द्विगुणभुग्नतिलकुशाकृतम्रक्षेपेणादिशोबधारकोचूतादि
ति मंत्रैस्तिलसर्षपकुशाक्षतरक्षेपणाद्वारबंधनं कृत्वा सव्येन श्राद्धे सप्तव्याधा दशार्णेषु इत्यादि पठित्वा देवता
भ्यः पितृभ्यश्चेति पठेत् । ततस्ताम्रपात्रे शुद्धोदकमापूर्य यवचंदनपुष्पाक्षतानि । द्विः पवकुशाग्रैरंगुष्ठाग्रमूलं संस्पृश्य
दशाभगायत्रीं संजप्य द्विगुणीकृतैः पितृतीर्थगतैः कुशैरग्रदक्षिणाजलमालोड्य यत्नेनोच्चितं दशनामेत्यादि कृत्वा पठि
त्वा कुशाग्रस्थितैर्बिंदुभिरुपयोगार्थं मेरा श्राद्धोपहाराणां पाकांश्च प्रोक्षयेत् । ततोऽञ्जलिं बद्ध्वा द्विजान्प्रार्थयेत् । लवणांश्र
माल श्राद्धोपहाराणां पाकादीनां पवित्रतास्तु । अस्त्विति प्रत्युक्तिः । पुनर्देशकालपाकपात्रद्रव्यश्रद्धासंपदस्तु । अस्त्विति द्वि
जाः । ततो देशकालादि संकीर्त्य । अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकामुकामुकशर्मणां । अमुकगो
त्राणां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां । वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां अमुकामुकामुकशर्मणां सपत्नीकानां याचास्या
मि निमित्तं श्राद्धं पार्वणादयो विश्वेदेवापूर्वकं ससपिण्डं सस्तितंत्रवद्गुरुब्राह्मणान् श्राद्धमहं करिष्यामीति वदेत् । ततः कुरुष्वेति ते वाच्यं
ततश्चासनदानं । द्विजदक्षिणाभागे उक्तप्रकारेणोपविश्य यवकुशजलसहितं दर्भयुग्मं ऋज्वेवादाय सव्यहस्तेन तत्स्थं दक्षिणाहस्ते
कृत्वा नं पुरूरवार्द्रवानामसंज्ञो विश्वेदेवेभ्य इदमासनं स्वाहेति । द्विजहस्ते सोदकमासनं दक्षिणभागस्था
पयेद्देवतीर्थेन तद्दर्भयुग्ममुदगग्रं क्षिपेत् । स्वासनमस्त्विति द्विजप्रत्युक्तिः । ततः पुनर्द्विजहस्ते स्वासनमेलनार्थं जलमासे
च्य उपपन्नत्वा विष्टरा पविरसमकुशाग्रत्पुरूत्वा कुशान्दद्यादेवं द्वितीयदैविकद्विजाय आसनं दत्त्वा पितृस्थानासनं दद्यात् । ततउक्त २३॥
प्रकारेण पितृब्राह्मणाग्रे उपविश्य तिलजलसहितं दर्भत्रयं द्विगुणसितमादाय सव्यहस्तेन तस्य हस्ते दत्त्वा अमुकगोत्राया
स्मत्पित्रे वसुरूपाय अमुकशर्मणे इदमासनं स्वधेति पितृतीर्थेन हस्ते जलमासिच्यासनवामभागस्थोपविष्टद्विजस्याग्रतामेव
कुशत्रयं दक्षिणाग्रं पितृतीर्थेन प्रक्षिपेदेवं सर्वत्र । एवमपरयोः । तत्र पितामह [illegible] रुद्ररूपायामुकशर्मणे । प्रपितामहायादि

त्यरूपायामुकशर्मणे इति विशेषः । एवं मातामहादिभ्यः । विशेषकपक्षे अमुकगोत्रेभ्यो अस्मत्पितृपितामहप्रपि
तामहेभ्यः वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः अमुकामुकामुकशर्मभ्य इदमासनं स्वधेति द्वियोगः । एवं मातामहादिभ्यश्चातन
न्तरमावाहनं । पूर्ववदुपविश्य गृहीतयवहस्तो विप्रस्य दक्षिणजानु संस्पृश्य पुरूरवार्द्रवसंज्ञान्विश्वान्देवानावाहयिष्ये
इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगत त्यादि निषीदतेत्यन्तेन पठित्वा जानु पुनस्पृश्य विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं मे
य इति मंत्रौ पठित्वा प्रदक्षिणं पुरतो यवान्विकिरेत् । ततः कृतांजलिरागच्छंतु महाभाग इति पठेत् । द्विजानेकत्वपक्षे पिसा
सदेवानावाहनं । यवाश्चोपरां तेदना विश्वेदेवाः शृणुतेत्यादिरूपः सकृदेव । ततः पितृनावाहयेत् । ततः पितृब्राह्मणाग्रे प्रवृताप
सव्यः पूर्वोक्तप्रकारेणोपविश्य तिलहस्तः सव्यं जानु संस्पृश्य अमुकगोत्रानस्मत्पितृपितामहप्रपितामहान्वसुरुद्रादित्यस्व
रूपान् अमुकामुकामुकशर्मणः सपत्नीकानावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातोऽत उशंतस्त्वेति पठेत् । द्विजबहुत्वपक्षे तु पित्रादीनां
नामव्याहरतां सनयेत्तत्र द्विजं संस्पृश्य कर्ता मंत्रपठ्यमाने विप्राः परस्परं संस्पृष्टा न वेयुः । तत्र तु उशंतस्त्वा एतपितर
इति मंत्रद्वयं पठित्वा नवपूर्ववत्कं उद्धृत्य जानु पुनस्पृश्य प्रादक्षिण्येन तिलान्विकीर्य कृतांजलिरायंतु न इति पठेत् । द्वि
जबहुत्वपक्षे प्रत्येकं परितस्तिलान्विकीर्य आयंतु न इति सकृत्पठेत् । तत एवमेव मातामहादीनामावाहनं । अमुकगो
त्रानस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहान्सपत्नीकान्वसुरुद्रादित्यस्वरूपान् अमुकामुकामुकशर्मणः इति विशेषः । सु २४
मानमस्त्विति । ततः प्रादक्षिण्येन अपहता इति मंत्रेण द्विजाग्रतस्तिलान्विकिरेत् । तत उदकोपस्पर्शनं । आवाहने नोत्तरमार्ष x द्वयो
मानिसामानिर्द्धाह्लरणाः पठेयुः । अमंतां बंगं श्यातन ततोऽर्घपात्राणामासादनं । तत्र प्रागग्रदर्भेषु परि विश्वेदेवानां पात्र
द्वयं संस्थाप्य तत्र साग्रे प्रादेशमिते द्वे द्वे पवित्रे सन्यस्य प्रशस्ताताम्रस्य पुंजलं स कुशमादाय शंनोदेवीरिति मंत्रेणादव
तीर्थेन सकुशं जलं पात्रे प्रक्षिप्यैवं द्वितीयेपि पात्रे सकुशं जलमासिच्य यवोसीति मंत्रेण प्रतिपात्रं देवतीर्थेन यवा
न्क्षिपेत् । ततः प्रतिपात्रं चंदनं पुष्पाणि च क्षिपेत् । ततः प्राचीनावीति न पित्रादीनां त्रीणि पात्राणि एकैकं त्रयं दक्षिणाग्रे
षु कुशेषु दक्षिणासंस्थानि दक्षिणाग्राणि सन्यस्य तत्पूर्वतो मातामहादीनां त्रीण्येव पात्राणि वमासादयेत् । ततः प्र
ति पात्रे द्वे द्वे पवित्रे दक्षिणाग्रे सन्यस्य शंनोदेवीरिति मंत्रेण सकुशजलासेकः प्रतिपात्रं पितृतीर्थेन कार्यः । ततस्तिलोसीति मंत्रे
ण प्रतिपात्रं तिलान्प्रक्षिप्यैवं चंदनं पुष्पाणि च क्षिपेत् । तत एवमेव मातामहादीनां पात्राण्यपि पूर्यममाचाराद्रूपदितोदघा
दे । ततः कृतांजलिर्दृष्या आसनमर्चनविधेः परिपूर्णतास्त्विति ज्ञापयेत् । अस्त्विति द्विजाः । ततोऽर्घ्यदानं । तत्र पूर्वं दैवे
कर्ता तत्प्रकारेणोपविश्यासादितपात्रद्वयादेकं पात्रं समादाय द्विजाग्रे जो किता यां श्रुवि उदगग्रं पात्रं संस्थाप्य स्वाहा चो

२४ अन्नं वीक्षितिदेवचक्षितं प्रस्तुस्काकानिवेदयेत् ॥ अस्तुस्वाहेति प्रत्युक्तिः ॥ ततः प्रणीतास्थं जलमाहृत्य स्वस्य हस्तोदत्वा अर्घपात्रस्थं पवित्रं ह
स्तेऽग्राग्रं हस्ते निदध्यात् ॥ ततश्चंदनपुष्पादिभिस्तोसं पूज्य अर्घपात्रं हस्तद्वयेनादाय याः दिव्या इति मंत्रं पठित्वा पुरूरवार्द्र
वनामानो विश्वेदेवा एतद्वोऽर्घं स्वाहेति देवतीर्थेन हस्तकुशेन तस्य हस्तेऽर्घं निनयेदेवमेव द्वितीयपात्रेणार्घं दत्वा तीया
र्घं दध्यात् ॥ ततो दत्तानि पवित्राणि गृहीत्वा पात्रस्थान्यधो सर्वत्र ॥ ततोऽपि ग्रादिभ्यो अर्घं दध्यात् ॥ प्राचीनावीती सव्यं जानु ना
न्यदक्षिणाभिमुखः पितृब्राह्मणाग्रतः पतिर्पयपितृपात्रमादाय प्रोक्षितायां शुचिस्वधान्यस्तिर्घं विधितिपात्रं निदध्यात् ॥ अमु
कगोत्रेति प्रत्युक्तिः ॥ सर्वत्र ॥ ततो हस्तप्रक्षालनार्थं जलं दत्वा वामांगपूर्वकं चंदनपुष्पाभ्यां संपूज्य हस्ते दक्षिणाग्रे पवित्रे स
न्यस्य हस्ता अन्यपात्रमादाय यपादव्या इति मंत्रं पठित्वाऽमुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेष ते स्वधेति तेनार्घं येयात्र त्वानुपा
श्रवमनुत सैतेस्य धौतपितरती र्थेन द्विगुशाकुशेनार्घं निनयेत् ॥ अनेकाद्विज उपवेश्य चैकदेशपवित्रदानपूर्वकं सर्वत्र दर्घा
नु प्रत्यर्घमुदकस्पर्शः कार्यः ॥ एवं तत्रैवापसव्या हस्तेनापरयोर्घं दत्वा मातामहादिभ्यो अर्घं दध्यात् ॥ ततः सर्वपात्रस्थोदकं पवि
त्रं सकुशं समादाय प्रथमे पितृपात्रे सन्यस्य सर्वपात्रस्थान्संस्रवान् प्रथमे पितृपात्रे समवसीय मातामहादीनामपि पि
त्रस्थं हृदि पवित्रं न्यादाय प्रथमपात्रे सन्यस्य संस्रवानपि सर्वं स्तत्र स्थापयेत् तत्पात्रं न्युब्जं कृत्वा तत्रान्तत्ताग्रह
यं श्राद्धदेशात्प्राच्यां दक्षिणाग्रदर्भेषु परिविरच्य स्थापनमसीति सकुशपवित्रं पात्रं दक्षिणाग्रं न्युब्जं कृत्वा तन्मध्ये कापरं संताड
र्थं कन्युब्जं कुर्यात् ॥ ततस्तदुपरि कुशं दत्वा गंधादिभिः पूजयेत् ॥ ततः सव्येनार्घचंदनं कृत्वा देवब्राह्मणाग्रं चंदनादिभिरर्चयेत् ॥ ह
स्ते जलमासिच्य पादजानु च समर्द्ध हस्ते दक्षिणाग्रपूर्वकं चंदनेन संपूज्य पुष्पैरभ्यर्च्य अर्चनसंकल्पं कुर्यात् ॥ ऊरू ववदुपविश्य
स्वकामेन द्विजदक्षिणां हस्ते पुष्पसंग्रह्य च दक्षिणेन सकुशं जलमादाय यथा पादत्तं गंधपुष्पधूपदीपं तेन पुरस्कृता इवि नामन्ये
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति द्विजहस्ते जलं क्षिपेदेवं सर्वत्र संकल्पो भुज्यस्तु गंधमस्त्विति प्रत्युक्तिः ॥ द्वितीयमप्येवं संपूज्य संके
ल्पं कुर्यात् ॥ ततो धूपदीपौ प्रत्येकं कर्तव्यौ ॥ धूपपात्रे समनि धूपं गां रं दक्षिणाग्रे सन्यस्य गग्गुलादि घृत त्वाच्छादनिः दीप
कार्यं यो धूपः स्तुः स्वाद दर्शयेत् ॥ अस्तु धूपोऽस्त्विति प्रत्युक्तिः ॥ ततः सोपवीतं वासो युगमादाय चंदनादिभिरभ्यर्च्यमोपवी
तमिदं वासो युगं बार्हस्पत्यं पुरूरवार्द्रवनामसनामस्मो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति विप्रहस्ते सकुशोदकमासिच्य इदं विश्वे २४॥
भ्यो देवेभ्यो न मम इति त्यागः कार्यः ॥ ॐ प्रतिगृह्णामि स्वस्तीति प्रत्युक्तिः ॥ सर्वत्र ॥ एवं द्वितीयमपि चंदनाद्यर्च्य ॥ ततः सव्यदानं तमु
क्तवस्त्रश्चापितृब्राह्मणानां दक्षिणांशाद्यदक्षिणपादे पुनर्वामांगपूर्वकं चंदनेनाभ्यर्च्य पुष्पैः ॥ शिरसि मंत्रं पूज्यार्चनसंकल्पं कु
र्यात् ॥ पितृअर्घे सोपवित्रं सकुशोदकमादाय यथा पादत्तमित्याद्युर्नीय अमुकगोत्रायास्मत्पितृवसुरूपायामु

कशर्मणे स्वपदे शेषमिदं शायतत्तं नामस्वरूपे संप्रदाय पिंडौ दत्वा एवमेव पयमाचमनि ततो मातामहादिभ्यः पिंडान्दद्यात् ॥ ततस्तत्पिंड
पात्रक्षालनजलेन ससतिलेन तत्पिंडं प्लुतं पवित्रमचनमनेन स्वलात् तत्पात्रं समाप्ते धर्मपुरस्थं कुर्यात् ॥ ततोऽत्र पितरो मादय
ध्वमिति पठित्वोदङ्मुखो दक्षिणावर्तेन दक्षिणाभिमुखो भूत्वा श्वासं नियम्य स्वपि दर्भान्यालो श्वासमविचित्य संस्तुत्ये वपर्याव
र्तीमानो मपेदमीमदंत पितरो यथाभागमावृषायिषतेति ॥ एवं उपदक्षिणाभिमुखो भूत्वा पांडवस्तिस्तोजपति ॥ नमो वः
पितरः पितरो नमो वः गृहान्नः पितरो दत्त सतो वः पितरो देष्मेति पिंडान् चेहुतां ॥ एतद्वः पितरो वासः इति मंत्रेण प्रतिपिंडं सूत्रदानं ॥
ततश्चंदनपुष्पधूपदीपैः पिंडान् संपूज्य अर्घं दत्वा नैवेद्यं दध्यात् ॥ पात्रं तरेसवर्द्धितं चततमामकायपिंडाग्रे संस्थाप्य इदं ने
वेद्यं गोत्रेभ्यश्चस्यादिनामान्यस्तिमाय इउलमुत्सृजेत् ॥ ततो नमस्कारं ॥ ततः पिंडानामर्चनविधेः परिपूर्णतास्त्विति प्रार्थयेत् ॥
अस्त्विति द्विजाः ॥ एभिः पिंडदानैरस्माकं पितृशाश्वतपाप्मचिरस्तु ॥ अस्त्विति द्विजाः ॥ कालेश्राद्धं नवचनुः ॥ नवधितिद्विजाः ॥ श्रा
यायं पिंडदानेन यथार्थ्यदिः सह पितरस्तु स्वर्गेवासोऽस्तु ॥ अस्त्वितिस्तु न पवि प्रत्युक्तिः ॥ अपद्विजेभ्यो मुखवशुद्ध्यर्थं तांबूलादि
दद्यात् ॥ स्वयं हस्तौ प्रक्षाल्याचामेत् ॥ ततः पादस्थानादीनि सामानि ब्राह्मणाः पठन्ति ॥ ततः सव्येन सुसंप्रोक्षितमस्त्वि
ति द्विजान्प्रार्थ्य पिंडोलेन सिंचेत् ॥ अस्त्विति द्विजाः ॥ ततः सकुशोदकमादाय शिवा आपः संत्विति गृहीत्वा विप्रहस्ते पुष्पदध्या
त् ॥ संत्विति प्रत्युक्तिः ॥ सौमनस्यमस्त्विति पुष्पाणि सर्वेषां हस्ते दध्यात् ॥ अक्षतं चारिष्टं चास्त्विति दत्ता तांबूलं दत्वा ॥ ततः सम
ध्यायाद्विजा यजमानस्य शिरसि दीर्घमायुः शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति मस्तकेषु ॥ अपसव्याचीनावीती पितृअर्घे सोप
विश्य सदक्षिणाकुशं जलमादाय अमुकगोत्रस्यास्मत्पितुरमुकशर्मणो वस्त्रान्नोदत्तं श्राद्धमक्षय्यमस्त्विति ॥
ब्राह्मणहस्ते जलमासिंचेत् ॥ अक्षय्यमस्त्विति प्रत्युक्तिः ॥ एवं पितरयोः ॥ स्वधात्मनन्तमादिभ्यो मनः इति विशेषः ॥ एवमेव
मातामहादिभ्यश्च ॥ ततोऽघोराः पितरः संत्विति तान्प्रार्थयेत् ॥ संत्वघोराः पितर इत्युक्ते गोत्रं नो वर्द्धतामिति वदेत् ॥ गोत्रं नो
वर्द्धतामित्युक्ते सव्येनानुक्ते पात्रं द्रव्या चास्थित पवित्रसमूहं सकुशमादायापसव्येनोत्तानपिंडोपरि स्तुपयासीर्य स्वधां
वाचयिष्ये इति पृच्छेत् ॥ वाच्यतामित्युक्ते अमुकगोत्रेभ्यः पितृभ्यो मुकशर्मभ्यो वसुरूपेभ्यः स्वधोच्यतामिति वदेत् ॥
अस्तु स्वधेत्युक्ते ॥ तथैव पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहादिभ्यश्च स्वधां वाचयेत् ॥ ततो न्युब्जीकृतमर्घपात्रमुत्ता
नं कृत्वा तेन प्रणीतास्थं जलमादाय ऊर्जं वहंतीरिति मंत्रेण पितृपिंडोपरि पर्यासिंचेत् ॥ ततः एवमेव परेण पात्रेण मा
तामहपिंडोपरि पर्यासिंचेत् ॥ ततः सव्येन विश्वेदेवान् ब्राह्मणहस्ते सपवित्रं जलमासिंचन् विश्वेदेवाः प्रीयंतामिति वाचयेत् ॥ प्रीयं
तां विश्वेदेवा इति प्रत्युक्ते पिंडाघ्राणं न पात्र ॥ चालयेत् ॥ ततो दक्षिणं स्वर्णं यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ॥ सव्येन स्वस्ति वचनं प्रति निधि

२६। भूतां दक्षिणामादाय तस्य श्राद्धस्य श्राद्धस्य कृतप्रतिष्ठासिध्यर्थमिमां दक्षिणां पुरूरवार्द्रवनामभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा
तिलजलदानपूर्वकं दद्यात्। एवं द्वितीपात्रासनरा पदत्वा। अपसव्येन पित्र्यालसरसोऽन्योरजतदक्षिणां दद्यात्। दक्षिणामादायास्य
श्राद्धस्य कृतप्रतिष्ठासिध्यर्थमिमां दक्षिणां गोत्रेभ्यः शर्मभ्यो दिग्राग्वत्। एवं मातामहादिभ्यश्च। ततः प्रार्थयेत्कृतांजलिः। दाता-
रो नोभिवर्द्धतां। अभिवर्द्धतां वो दातार इति द्विजाः। वेदाः संततिरेव च। अभिवर्द्धतां वेदाः। अभिवर्द्धतां वः संततिः। श्रद्धा च नो
मा व्यगमत्। मा विगमत् श्रद्धा। बहु देयं च नोस्तु। अस्तु वो बहु देयं। अन्नं च नो बहु भवेत्। भवत्वन्नं बहु। अतिथीं
श्च लभेमहि। लभध्वं। याचितारश्च नः संतु। संतु वो याचितारः। मा च याचिष्म कंचन। मा याच-
ध्वं कंचन। एता एकाशिषः संतु। एताः सत्याशिषः संतु। ततोंजलिं बध्वा स्वस्तिं नवेनोनुवंति ति विसर्ज-
नपूर्वं स्वस्तीति विप्रैरुक्ते श्राद्धं परिपूर्णमस्तु। तान्प्रार्थयेत्। अभ्यर्च्य पूर्वो द्वारि तत्र बंध्र हृष्टरा विशेषरा विशिष्टा
यां तिथौ गोत्राणां पितृपितामहप्रपितामहानाममुकामुकामुकशर्मणां वसुरुद्रादित्यरूपाणां। एवं मा-
तामहादीनां। आशिषः यत्नमाचास्याभिर्भिचो श्राद्धस्याचि चेर्यन्यूनातिरिक्तं तत्सर्वं श्रीमतां प्रसादात्परिपूर्णम-
स्तु। अस्त्विति द्विजैरुक्ते पितृपंक्तौ भुपविष्टस्य मुखस्यां गुष्ठमपसव्येन गृहीत्वा वाजे वाजे इति मंत्रेण विसर्ज्य
तान्नत्वा नत्वा च मे च विसर्ज्योत्थापयेत्। ततः सर्वे पादप्रक्षालनदेशे विकाः। प्रागुरवाः पेटकाउदगुरवास्ति-
ष्ठेयुः। ततो यजमानः प्रणीतापात्रमादाय तज्जलमाचाजस्येति पारित्यां प्राग्दक्षिणायनजलमवरोद्यात्। ततः स्वयमाच-
म्य कृतांजलिः प्रार्थयेत्। अद्य मे सफलं जन्म नवत्पादाभिवंदनात्। अद्य मे वंशजाः सर्वे याता वोऽनुग्रहादिवं। अ-
वंशाकादनाच्छेन क्षितानुस्यमीदृशाः। तत्क्षेशशात्रमिचिंतो विसर्जयामः ईश्य। ततः समाचारादायुः प्रजा-
मित्यादिपठित्वा हुतदानपूर्वकं माशिषादेयाः। ततो गृहसीमांतमनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्यान्निवादवाचामदेव्यंगी
त्वा गृहं प्रविशेत्। इति तिलमावास्याश्राद्धप्रयोगः। ततः पत्नी यजमानो गृहविधौ प्रातर्हविष्यमाराद्वा व्यतिरिक्तेसह
तानसेोह्निले ननंजीयातां। अग्निशालायामास्तरणं पाक्ने शयीयातां। पुराणचक्या दिजागरणेपाध्येनरात्रिं शे-इ॥
त्येवं शेषानयेयातां। इति पर्वाहकृत्यप्रयोगः॥ अथ पार्वणस्थालीपाकप्रयोगः। प्रातर्होमोत्तरं पूर्वाह्णे एव स्तु-
तोलितपात्सीपादउदगग्रन्यस्तायष्टीयारुदकेपीठे कुशोत्तरे समुपविश्य यजमानेराशिरवांबधासोपग्रहस्नान
स्याशाक्यापस्यादशेरीकालेसंकीर्त्यमनामसंस्कारार्णवपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पर्वादिस्थालीपाकमहं करिष्य इति
संकल्प्याग्नादेशामिधमग्नौ तं सांपुक्यात्। ततो यथाविधिना इदं स्तनोरितिस्थाणि पं स्तुवांस्यपिसुरवां गुष्पेनाविपारी
तीनस्तंगरहीत कुशादिहस्ताभ्यां समवदाय विहितोस्याच्यवसंवरणसूपं परिसमूहन मुपविश्य एवमादक्षिणायने संस्ता
माभित्यादिर्तःकृत्वा ये राशा प्रतिरूपं कुर्यात्। इर्जस्तो मनिन्त्यादित्रयाणां कुत्सऋषिर्जगती छंदोग्निर्देवता। समूहने विनियोगः।
इमं स्तोमं चत्रा। ततः सदक्षिणामग्नेर्दक्षिणातो गजकुंडात् कस्पं उलोर्दाना कुमात्रोस्तसिं विहायातत्र यनिशाय रुद्रनेपी संहूसा-
सनत्वेन सम्यक्स्तृणुपरित्रीन्कुशान्नास्तीर्य स्वासमागच्छेत्। आपप्र ब्रह्मासा दिक्षिणायां नाग्नेर्दक्षिणातो गवोस्वासने ऽश्विमारस्य
आदक्षिणायेनोदगस्तुरवीमभिविद्धिोज्जल पश्चाद्ददत्तोस्तीर्णकुशानां पूर्वतः प्रत्यगस्तुरवास्तिष्ठन्चामहस्तांगुष्ठानामिकाभ्यां
मासनान्तर्धर्णां गरहीत्वा प्रजापतिऋषिः यजुः परावसुर्देवता। इत्यासनेयिसने विनियोगः। उन्निरस्तः परावसुरिति यजुषाने
र्स्यां तत्तृणमिति दक्षिणापोदकेसस्तवसिष्ठऋषिर्यजुरावसुर्देवता। इमासनोपवेशने विनियोगः। आवसोः सदने सीद
मीतियजुषाभ्यासनिसुरवः स्वासने उपविशेदाग्यतः। कर्मान्ते पात्रिकयमानोत्तसिध्यर्थं च पाशास्त्रोक्तानां ते। यज्ञानुप-
युक्तां लौकिकीं वाचं परिहरेत्। प्रमादाद्ब्रूयाद्दं विसृष्टर्विचक्तीत्रिवैष्णवीमृचं विष्णोः शिरोमिशशोदेतियजुर्वा
जपेद्विष्णुवत्स्यैसंवा पठेत्। बध्दांजलिः कर्मसमाप्तिर्यावदासीत। प्रत्येककत्वे हस्तलासनस्य ब्रह्मा कर्तैवच्छत्रमुत्तरीयं वा ज
लपात्रं दर्नीचहुतावादात्मकारेलोवाचसोः सदने सीद मीति यजुषा ब्रह्मासनेनिधायतेनैव मार्गेण स्वासनमाग
त्याग्नेरुत्तरतोऽव्यवधानेन विनायथाविनियोगं पूर्वं पूर्वं क्रमेणशोत्तरदिग्गतोग्रमासादयेत्। यथा। शुद्धोदकपात्रं चरू
स्थाली। कुशत्रयं। उलूखलमुसले सहविः शूर्पं पवित्रे। विशाखश्चिच्छिन्नमुष्टिचतुष्टयं व्रीहिः। आज्यादर्शनाष्टकहरी
आज्यं चेत्। आज्यस्थाली। समिद्रूपं। संमार्गकुशाः। अवलूनयो। स्रुपात्रमुखोदकं आबहुनो कोपुरषाहारप
रिमितमाध्यादिनापूर्णं पूर्णपात्रं। एतान्यासाद्यापात्रे शुद्धोदकमापूर्य कुशाग्रेस्तनुस्सं सस्पृश्यगायत्र्याभिमं
त्र्य कुशाग्रगृहीतजलेनासादनक्रमेणपात्राणि संप्रोक्ष्य कांस्यपात्रेण निर्वापपात्रं निर्वापात्पूर्वं सउलोवर
स्थालीतममाचष्टिप्रयेत्। स्थालीमिर्वापपात्रेनिर्वापोत्तरमविश्रयणां। ततः पश्चाद्गताग्न्यांश्रीन्कुशानास्ती
र्यतेषुप्रदक्षिणेतोलूखलमुसले कंसपात्रे सहविः शूर्पं च निधाय कांस्यपात्रेणाचरुस्थाल्यापावात्रीहीन्यवान्वा
समादाय अमुकायत्वाजुष्टं निर्वपामीति चतुर्थ्यंततत्तद्देवतानाम्नोलूखलेप्रक्षिप्यपश्चाद्धारहयेत्तूष्णीत थैव ग
क्षिपेत्। उत्राग्नयेत्वाजुष्टं निर्वपामीत्यत्रप्रयोगः। ततउलूखलस्यपश्चात्प्रागस्तुरवोपविश्यउपरिगात्पश्चाद्दक्षिणांज
वलो पेहस्ताभ्यांमुसलमादायत्रीहीनवदीन्कं उभिलाम्रूपेहस्तोनिः पावनेनतुषान पसादयेत्। एवं सहृत्तुंडनेनतुषा।

तपनीयस्थानेव कं उत्तनपूर्वकं त्रिः कंकूकानपनयनं कृत्वा पात्रांतरे कृत्वा देवदेवत्येन चरौ त्रिर्मनुष्यदैवत्ये द्विः पितृदे
८९॥ वत्ये सकृत्। ततः स्थाल्यां ग्रावारोपितचरुस्थाल्यां उदगग्रे पवित्रे संन्यस्य त्रिः प्रक्षालितांस्तंडुलांश्चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्य
ताततो मे कृत्वोनप्रदक्षिणा मूर्द्धमि अयसचनति स्थिप्यिलमवक्षिणमदग्धं कोशल्येन श्रपयेत्। ततः स्रुक्श्रुते च संपूर्व
वच्चरुस्थाल्यां पवित्रे संन्यस्य स्मा संस्कृतेनाज्येन स्रुवगृहीतेनाभिघारयेत्। ततोग्नेरुत्तरतश्चरुं कृत्वा स्य पवित्रांतर्हि
तमेव सत्यमभिघारयेत्। आज्यपात्रेमिंधनजंदेपरागस्तुसमिध्य परिस्तरणं कुर्यात्। यथा आज्या सादितात् दक्षिणादायचतुर्
थो काचाथि नक्षत्र एकं नागं दक्षिणोनादाय सव्ये कृत्वा तस्मात् कृत्वा र्थां शमादायाग्रे दीक्षिणतस्माग्रे यी संलग्नग्रामा
शमास्तीर्य पुनस्तृतीयां शमादायाग्नेरुत्तरतः प्रागग्रमैशानीसंलग्नेस्तृत्वा सव्यहस्तात् कृत्वा तु र्थं शमादाय चहुः पश्चा
द्भिर्स्तृतिकोणादारभ्योदकसंस्थं कायं तं स्तृत्वा पुनरासादितात् द्वितीयां शमादाय सव्ये कृत्वा पूर्ववत्स्तरणं प्रा
ग्र संस्तृतानां मूलानि प्रागग्रैरग्रैराच्छादयन् सर्वास्तु दिक्षु बर्हिस्तृणानि विदिक्षु संलग्नेस्तृत्वा पुनरासादितात् तृतीयां
शमादाय सव्ये च प्रागग्रैः पूर्वस्तृतानां मूलानि गोपयन् सर्वास्तु दिक्षु स्तरणं स्यात्। ज्येष्ठाविनागपद्रूप एवं पंच
कृत्वा स्तरणं चतुर्थविनागपदे त्रिः कृत्वा। उत्तरपात्यतमप दक्षिणागे के यत्र नाश्वेर्यमव शेषयेत्। एवं परिस्तरणा
विधिः। द्विप्रहोमव्यतिरिक्तो चरुतंत्राज्यतंत्रेषु नवति। अग्न्याग्नेरुत्तरतः शुद्धोदकपूर्णां चमसं स्थापयेत्। एकरि चमा
साउदकका यदि। ततग्ना कां ग्योरंतराले देशे स्तृतबर्हिषि उदगग्रासितं स्थालीपाककमासाद्य आसादितमिध्ममादा
यगारामीतानि निरङ्क्षिरन्तु ह्यप प्रजापतिं मनसा स्मृत्वा आज्यावाद ध्यात्वा। ततग्ना आज्यसंस्कारः। स्तृतशीर्षाच शोषितबर्हिषोनंतम
गोन्नि साग्रं कुशानं रुराहृयं दक्षिणोनादाय सव्ये कृत्वा आदेशमात्रे मिमीय यव ओहा दो छिन्नं तरा रुचा आप्रजाप
तिरुषिर्यजुः पवित्रे देवते। पवित्रानुमार्जने विनियोगः। ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति मंत्रेणा प्रगृहीतानि निरङ्क्षिर्दक्षिणा
रेकोनग्रक्षालयेत्। ततोग्नेरुत्तरतग्न्यसादितामाज्यस्थालीं दक्षिणोनादाय पात्मा ग्योरंतराले देशे स्थाप्य प्रतस्थानु
दगाग्रे पवित्रे हृयं संन्यस्योत्तरतग्नासादितमाज्यमादाय सपवित्रायामाज्यस्थाल्यामासिचेत्। ततोग्निरुत्तरतोग्न्यपवि ८९॥
[illegible] प्रजापतिरृषिर्यजुराज्यं देवता। आज्यस्योत्पवने विनियोगः। ॐ दे
वस्त्वा सविता उत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति मंत्रेणाज्यस्थाली स्थमाज्यं पश्चिमनागस्थं पवित्रमध्ये नीत्वा उत्तरपार्श्वे बाधाग्रोदकं स्थापयेद्देशे पूर्व
दक्षिणोत्तरमपवित्रसव्येनादाय दक्षिणोनगारीतान्निरुद्ध्य ततो ग्रदक्षिणोनादाया प्रोग्रदक्षिणे। ततकाना ज्यस्था
पवित्रछेदने विनियोगः। पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ। विष्णोरिति प्रजापतिरृषिः यजुश्छंदः। विष्णुर्देवता।

लींदक्षिणोनादायाग्नावाच्यचिह्नि त्याज्यं येचिल्ला प्यादग्गुदास्याज्यस्थाल्योरंतराज्यमारिवदितः स्थालीपाका स्पूर्वं तस्माज्जमा
सादयेत्। ततः पूर्ववत्पर्युक्षणं। ततो दक्षिणोन समिधम कृतांश्चादाय वासिष्ठ ऋषिर्यजुः कालाग्निरुद्रो देवता उपविनि
योगः। ॐ तपश्च तेजश्चेत्यारभ्य श्वासं नियम्याचं त्रिलं तं पठित्वा ममाली ॐ सिध्यामिति विचिंतयन्नाक्षुवस्वारोमितितैरूपाद्धे
मारभ्य श्वासं संयुक्त्वा पठेत्। ब्रह्मराशिः पुत्रायनमरत्येतं पठित्वा ऽ कृतावर्ये: आदक्षिणेन जलस्रो दत्वात धेवहस्तेपरावत्याग्नौ
सति चंद्रप्रक्षिपेत्। ततः स्रुवकं स्नु वौ मे दत्वा वेदक्षिणोनादायासादितेनो प्रोक्षणोदकेन तानिप्रक्षाल्यमे सव्ये कृत्वा आसादिता
न्संमार्गी चकुशान्दक्षिणोनादायसंमार्गं ग्रैरूलतोग्रपर्यंतं कावंसं स्रजेद्य मे वर्चस्वं मे दशरां चपूपकं सामार्जीदक्षिणोनादाया
चो श्रुख्वान्ग्रीवान ग्रोमता परस्य सव्ये कृत्वा आरामीतानि निरद्धिः संप्रोक्ष्य पुनस्तत्पैव कुशैः संमार्ज्य प्रतापयेत्। आग्योरंतरास्तृते बर्हि
स्त्रिग्नाउपचनेरिः चरत ता न्या सादयेत्। ततश्चतुरं गुलेस्कवस्यमूलं तेस्थक्तौ स्रुवमादाय आलीनः स्रावतु ष्ट यं आज्यम
द्वितीयचतौ पचतु यत्र मेरा संरक्ष्या पूर्वधिस्कविरू ला षडंगुल तत्यागेनस्कवं समादाय प्रयेस्वाहेति परमेष्ठी प्रजापतिरृ
षिर्यजुरग्निर्देवता। आज्य आघारहोमे विनियोगः। ॐ अग्नये स्वाहेति समिद्धस्याग्नेरुत्तरभागेजुहुयात्। इदमग्नये न म
मेति त्यागः। पुनस्तथैव आज्यमादाय सोमदेवता विशिष्टस्ट विद्धौ दौ देवतानि संसृत्य सोमाय स्वाहेति। प्राग्ये दक्षिणा
गे आग्नेयं जुहुयात्। इदं सोमाय न ममेति त्यागः। आघ पत्नुच्चादभ्युपस्तीर्य चिरेतान्त्र यं चरोर्मध्यात्पूर्वार्द्धादवद्यायेन
ग त्युपस्तीर्यं आज्येनावदानस्थानानि विभाव्य द्वौ देवताक्रमात्प्यादीनस्स्व ऽ ग्रये स्वाहेति समिद्धस्याग्नेर्मध्ये जुहु
यात्। त्याग स्वाध्येवाए। नंगिरनावे संस्कृत्य हेतव्यो। ततः स्रुवेणाज्याहुति चतुष्टयं व्याहृतिभिर्जुहुयात्। व्याहृतीनां विश्वामित्र
जमदग्निर् भरद्वाजरू षिः। गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छंदांसि। अग्निर्वायुः सूर्यो देवतास्ममस्तानां प्रजापतिरृषिर्बृहती छंदः प्रजा
पतिर्देवता। होमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। इदमग्नये न मम। ॐ भुवः स्वाहा। इदं वायवे न मम। स्वः स्वाहा। इदं सूर्याय न मम।
भूर्भुवः स्वः स्वाहा। इदं प्रजापतये न मम। ततः स्रुक्स्रुवमुपस्तीर्य चिरोरीशानकोणान्सकृदेव गृहीतं मे कृत्वा न कोवि कृत्वा
पुनर्द्विरभिघार्य आज्यावदानस्थानमनन्य स्पा ग्रये स्विष्टकृते स्वाहेत्यग्नेरीशानकोणे जुहुयात्। इदमग्नये स्विष्टकृते न ममेति त्या
गः। प्राग्यच्च स्थानि व्याहृतिभिः स्रुवेणाज्याहुति चतुष्टयं जुहुयात्। ततः समिद्धोमानुपर्युक्षणं प्राग्वसेकान्विधायमहावास्तु कुर्यात्।
स्तरणान् समयावशोषितबर्हि मुष्टिं दक्षिणोनादाय प्रजापतिरृषिर्यजुर्विश्वेदेवा देवता बर्हिरग्नौ प्रहरणे विनियोगः। ॐ दे
वा गातुविदो गातुं वित्वा गातुमितेति मंत्रेणाज्यस्थाल्यां स्पर्शयित्वा नवशेषाच्छेरो चाग्ना आराग्नयन्यास्पर्हितस्त्रृसमीमस्नास्पत नोद

९८।। ष्ठिरोन मध्यदेशाद् धो गृहीत्वा पूर्ववन्मूलदेशान्स्वं त्र्यस सव्ये रुत्वा दक्षिणोन प्रशीता। निरहिं रन्यु दृष्य दक्षिणोना
रा पाजलापति स्त्रषि रञ्जु छृष्टं छंदो रुद्रो देवता। नहि होमे विनियोगः। कुयः पशून्नाड्रत्यादिकृतं तवसो हे त्वं तेन जुहुयात्। इदं
रुद्राय पशुपतये न ममेति त्यागः। ततउदकस्पर्शनं। प्रजापति स्त्रषि र्यजुर्वसन्तो देवता। होमे विनियोगः। कुवसुन्यः स्वाहेत्या
न्याहुतिं हुत्वा। इदं वसुभ्यो न ममेति त्यागः। ततः प्रदक्षिणामग्निं परिक्रम्य चमसे जिनीय पुनः पूर्वद्यिलाम्स्थाने निदध्यात्। त
तः समाचारान्तु संगोक्षितमग्नित्यादि। तत्र पश्चयैकु शोदकमादाय स्य पत्रादि कर्मशेषः संगतास्मि धर्म पूर्णपा
त्रैअहोन्बरन्याम हं संप्रदद्दे। एवंच कर्माबाह्देवताप्रीतये ब्राह्मणाय मे वं नोऽप्रचि त्वं। ततो वामदेव्यं गीत्वा चबलिं दत्वा पूर्ण
प्रशासितात् विरूशो षडातिपत्यादिकं निर्शर्य ध्योत्रि कर्त्तव्यं। इति स्थालीपाकप्रयोगः। अथ पुनराधानप्रयोगः। पुन
राधानेदाम्स्य गार्हकर्राद्वह्निः श्राद्धाहतवज्जो धारणाद्विशीघ्र दानप्रातर्मेषनादीनि निर्वर्त्य। विनष्टताग्नस्य पुनः
रुऽत दारस्य पुनराधानेनांदी श्राद्धं न वर्ति। तत्र पूर्वेद्युर्वसवरराग्नी। स्मार्त्ताग्नेः पुनराधानमहं करिष्ये इति प्रयोगः।
ततो ग्निसंधानं लक्षणापूर्वकमग्नेः स्थापनं। सामिदो माधारान्तं गैरम्यासादनं। व्याहृतिहोमांतिकस्तो मा भिरिष्य ध्यायेन
मि भुपतिष्ठेत्। ततः पश्चात्भाहुतयः। त्वंनो ग्निभिमीडे। इदमग्नये न ममेति सर्वत्र त्यागः। तत्र पूर्णाहुत्यमिशिष्टात्मा पा
हि वीतये। तत्राग्निर्मूर्धा दिवः। पुनरूर्जा। सहरय्या। ततः स्विष्टकृतं। तत्र प्रभृति। एतिमत्रे राज्याहुत्य पूर्वं कृत्वा ऽरण्याहुतिहोमादिकं
पूर्ववत्। सायंप्रातर्होमोत्तरेणाधानांगत्वेन। इति पुनराधानप्रयोगः। अथ पक्षहोमप्रयोगः। प्रतिपदि सायंकाले
चतुर्दशाहुतिपरिमाणां होमद्रव्यं एकस्मिन्पात्रे कृत्वा द्वितीये पितावत्यः संगृह्य कृत्वा चमनप्राणायामादेश
कालौ संकीर्त्य समासहोममहं करिष्य इति संकल्प्य जपप युपरिष्टा समिद्धोमान्विधाय पात्रस्थादाज्यागृह्यैस्वा
हेति चतुर्दशाहुतीर्जुहुयात् द्वितीयपात्रेण प्रजापतये स्वाहेति जुहुया समिद्धोमान्तु पर्युक्ष्य पासंसेकान्विधाय वामदेव्यं
गायेत्। एवं प्रातर्होमः। तत्र पूर्वा सौरी लाहुतिः। सायंकालेवेन सायंप्रातर्होमौ। ततो येते तदा सप्रजापतिदेवत्यमष्टा
विंशतिसंख्याकाहुतयः एकस्मिन्पात्रे कृत्वा पात्रद्वये चतुर्दश चतुर्दश एव यचत्र पक्षसंगतामयस्मा सायंकालीनत
त्रेतापां होमं कुर्यात्। तत्राग्नये स्वाहेति पूर्वं हुत्वा सूर्याय स्वाहेति ततो हुत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात्। समानम ।।९८।।
न्यत्। इति पक्षहोमप्रयोगः। विश्वेश्वरीं गुणातीतां शुद्धसत्वप्रकाशिनीं। नमस्येताम हं नित्यं कर्मबिंदुविधितुतये।। इति
कृत्यचिंतामणौ तृतीयप्रकाशः।। समाप्तः।। नत्वा तातं शुक्लं विश्राममादौ देवीमाद्यां चिन्मयीमंबिकां च। विद्ये
श्वारो कृत्यचिंतामणौ हु संस्कारान्वेदारपरिग्रहादीन्। तत्र विवाहस्य गुरुदक्षिणादानतदनुज्ञापूर्वकत्वमाह।

प

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य दारानुकुर्वीतेति वक्ष्यमाणोन सह संबंधः। वेदमधीत्य वेदार्थपरिज्ञानं कृत्वेत्यर्थः। वे
दस्वीकरणं पूर्वं विचारोत्पत्तिनं जपः। तद्वानेव शिष्येभ्यो वेदान्यासस्ता पंचधेति दक्षोक्तेः। वेदार्थपरिज्ञाना
भावे दोषमाह व्यासः। वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्यापि यत्। अज्ञानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां कंडनं यथा।
यो धीत्य विधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत्। ससान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते। अधीत्य पठित्वा विचारपि
क लेदार्थविगमे रतः। स्वर्गलोके वाप्नोति च मोक्षं चानुष्ठानवान् हि। दक्षः। स्नातकः स्याद् समाप्य चीत्वा त्रीन्वायतस्तु तदर्थ
वित्। सम्यक्कृत्वा तानि संसेव्य समावर्त्तनमर्हतीति उपन्यासमाह त्यागुरवे चतुरतो दारान्कुर्वीत गुरुदक्षिणाम्
रुसमीपे समानान्यपक्रित्रिमसमिलत्वोल्लिनिर्वेधाद्गुरात्तो दारानुकुर्वीत। वहुमाराडाकारेण [illegible]
स्त्रालादारानुकुर्वीतेति शेषः। गुरवे नु वरं दत्वा स्नात्वा पीततदनुज्ञया। वेदं ज्ञात्वा निवापारं नीषो हनुनयमेव वा।
न्नविद्धुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुद्वहेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः। असगोत्रान्। न सगोत्रान् सगोत्रान्नान्।
असगोत्रान्। सगोत्रा असमानगोत्रा जानीयात्। मातुरसपिंडान्। याज्ञवल्क्यः। अनन्यपूर्विकां कांतामस
पिंडां यवीयसीं। अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजां। याज्ञदानेनोपभोगेन वा पुरुषांतरपूर्विकानन
न्यपूर्विका। कांतां चोढुमर्हं नेनयमानानंदकारिणीं। असपिंडां। सापिंड्यरहितां। तत्सापिंड्यमेक
शरीरावयवत्वान्वयेन भवति। एकस्य हि पितुर्मातुर्वा शरीरस्यावयवाः पुत्रपौत्रादिषु संक्रामंति परंपरया चाऽग्नु
शोणितादिरूपेणानुस्यूताः। यद्यपि पत्न्याः पत्या सह भार्यापत्नी नाव परस्परं नैतत्संभवति तथापि भार्या जायते
न एकशरीरावयवान्वयो नास्येव। एकस्य हि पितुः शरीरस्यावयवाः पुत्रद्वारा तास्वाहिताः इति विज्ञानेश्वरादयः। अन्ये
तु एकपिंडदानक्रियान्वयित्वं सापिंड्यमित्याहुः। ते पत्न्या ना ऽश्वर्याद्याः पित्राद्याः पिंडभागिनः। पिंडदः सप्तमस्तेषां सा
पिंड्यं साप्तपौरुषमिति मत्स्यपुराणवाक्यात्। न च पितृव्यादिष्वेतन्नास्तीति वाच्यं। तत्र कर्तृकश्राद्धे देवतैकत्वात्।
एवं मातुलादिष्वपि मातामहरूपदेवतैकत्वात्। शेषं। तत्तु परंपरया एकशरीरावयवान्वयेन सापिंड्यमिति संगेन
का प्यसपिंडितेन्यतत्याह। पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेति। मातृपक्षे पंचमात् पितृपक्षे सप्तमादूर्ध्वं सापिंड्यं
निवर्त्तत इति शेषः। कूटस्थमारभ्य गणना कार्या। चकारे कूटस्थायवादि सप्तमः। पंचमी चेत्यक्षेमाना
तृपक्षापिंड्यं निवर्ततेति चकारात्। कूटस्थो मूलपुरुषः। विस्मृतरूपनिबंधे। एवमनुक्रमप्रकारेण पितृबंधुषु सप्तमाद्

नैव विवाह्यस्तु तौ पंचमान्मातृतः वर्ज्यं चपुतः। संतानो नो भिद्यते यस्मात्पूर्वजाद्बुन पत्रय। तस्मादायगोत्रोद्भवा मान्याचारंःऽन्योन्यस्याव
२९॥ ।अविकन्यकास्मिति स्मृत्यत्रं चुष्टितिपदोपादानेन पितुः पितृश्वसृपुत्री सप्तमीं मातुः पितृश्वसृपुत्री अपंचमीमपि
त्यजेत्। एवमन्येष्वपि चतुर्थ्ष्वे। स्पपरार्के मरीचिः। पंचमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया। क्रियापरा अपि हि
ते पतिताः शूद्रतां गता इति पंचमात्सप्तमाद्ध्वं। नोयाःकन्यामुद्वहेद् द्विजः। गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैव मुद्वहन्। इति
विष्णुः। सापत्नमातामहकुलेप्यातिदेशिकसापिंड्याद विवाहः। तथा च सुमंतुः। पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो
मातुलास्तद्भगिन्यो मातृस्वसारस्तदुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयान्यन्यथा संकरकारिणः
स्युरिति। अत्र यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेन परिगणितेष्वेवातिदेशो न सापिंड्यं। केचिद्वचनादविवाह्याः।
ना पश्चिमस्वसृदुहितापितृव्यपत्नीस्वसा चेति प्रयोगरत्ने। मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां वापि विवर्जयेत्। पितृव्यप
त्न्या भगिनीं तत्सुतां वापि वर्जयेदिति बोधायनः। ज्ञातो मातुः स्वसुः सापत्नेयपुत्रे कन्याप्यविवाह्या। विशेषतः सर्व
मन्यतोऽवगंतव्यं। यवीयसीं। स्वापेक्षया वयसा न्यूनां। अरोगिणीं। अचिकित्स्यरोगरहितां। भ्रातृमतीमि
पुत्रिकाकरणशंकानिरासार्थं। यत्र तु पुत्रिकाकरणाभावनिश्चयस्तत्राभ्रातृकामप्युद्वहेदिति प्रयोगरत्ने। असमा
नार्षगोत्रजां। गोत्रप्रवरयोरैक्ये विवाहनिवारणाय असमानार्षगोत्रजामित्युक्तं। नसमानप्रवरैरित्याचार्याः।
प्रवरैक्ये विशेषमाह बौधायनः। पंचानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः। भृग्वंगिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि
वारयेदिति। सगोत्राविवाहे प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृत्यर्थसारे। उत्संगे सगोत्रसंबंधे विवाहविषये स्थिते। यदि कश्चित्त्वज्ञान
तस्तां कन्यामुद्वहेदुपगच्छति। गुरुतल्पव्रतं नाहुश्चौडं नस्त्विकृतौ त्यजेत्। नोगमनस्तां पदित्यजत्पालयज्जननीमिवेति।
सापिंड्ये सगोत्रे वेदमंत्रोपयच्छन्मातृवदेनां बिभृयादिति बौधायनः। योगीशः। दशपूरुषविख्यातात् श्रोत्रियाणां ॥२९॥
महाकुलात्। स्फीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात्। संचारिणो दोषाः शुक्रशोणितद्वारा ये संचरंति कुष्ठादि
अपस्मारादयः। इति कन्यानिरूपणं। अथ कन्यादानाय वरो निरूप्यते। तत्र योगीशः। एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः
श्रोत्रियो वरः। यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः। एतैः कन्याप्रकरणोक्तैरनन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वारम
ति व्यतिरिक्तैर्युक्तः। पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतश्च वर्तमानः। ज्ञातिविद्यावयःशीलमारोग्यं बहुपक्षता। अर्थि
त्वं वित्तसंपत्तिरष्टावेते वरे गुणाः। ब्राह्मादिविवाहभेदास्त्वन्यतोऽवगंतव्याः॥ अथ कन्यादातारमाह योगीशः। पिता
पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा। कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः॥ माधवीये नारदः॥ पिता दद्यात्स्वयं कन्यां

भ्राता वानुमते पितुः। मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बांधवस्तथा। माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते। तस्यामप्रकृति
स्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः। अत्र प्रकृतिस्थया मात्राऽप्रकृतिस्थेन स्वतंत्रकृतमेव। स्वतंत्रो यदि तत्कार्यं कुर्याद्यदि प्रकृति
गतः। तदप्यकृतमेवस्यादस्वातंत्र्यस्य हेतुतः इति नारदवाक्यात्। यदा तु विवाहहोमादिके प्रधानं ज्ञातं तदा तद्गोत्रैकस्यापि
ना चाग्निर्विवाहस्यापि निर्बंधकारः। अनुपनीतस्य आरमात्रादि सत्वे मात्रादेर्वाधिकारः। इति कन्यादातारः। अथ क
न्याविवाहकालः। तत्राश्वलायनः। नग्निका तु श्रेष्ठेति। यावन्न लज्जतांगानि कन्या पुरुषसन्निधौ। योन्यादीन्यवगूहेत तावद्
भवति नग्निकेति काश्यायनः। तथा चांगिराः। कुचहीना च नग्निकेति। अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी। दशवर्षा
भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वलेति यमः। मरीचिः। गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुंठं रोहिणीं ददत्। कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु
रजस्वलामिति। नग्निकात्तु श्रेष्ठेति दातुर्विशिष्टफलदत्वपरं। ज्योतिर्निबंधे। षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं य
तः। सोमो भुंक्ते ततस्तद्वद्गंधर्वश्च तथानलः। माधवीये। उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च। अप्राप्ताम
पि तां तस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षणः। यत्तु व्यासः। राहुर्भुंक्ते यावन्न दशमास्यपः। तावद्विवाहः कन्यायाः पित्रा कार्यः प्रयत्नतः।
ऊर्ध्वतो गतानां कालात्पंचमाद्वात्परं श्रुतेः। कुमारीवरणं दानं मेखलाबंधनं तथेति। राजमार्तंडः। अयुग्मे दुर्भगा नारी यु
ग्मे तु विधवा भवेत्। तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता। मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेतु मासद्वये सैव सा वरा।
विवाहश्च ऊर्ध्वं वदंति संतो वा स्याद् यथाऽष्टि जन्ममासात्। इति कन्याविवाहकालः। अथ वाचार्याः। पुण्ये न दत्ते दाराः
वर्जिता। पुण्या निर्दोषा। अत्र पुण्यनक्षत्रग्रहणान्मासतिथ्यादीनामुपलक्षणं परं। तेन पुण्यमासतिथिनक्षत्रे दारपरि
ग्रहः कर्तव्य इत्यर्थः। तत्र मासाः। माघे फाल्गुने वैशाखे मार्गशीर्षके। ज्येष्ठे चाषाढमासे तु शुभं गात्रिचत्तमा
सुता। आश्वलायनो वाप्यपौषेऽपि च कन्याना उपदेतत्पाचैत्राश्वयुक्कार्तिके पुषाति ये च व्यतीतं लघु। माघफाल्गुनवैशा
ख ज्येष्ठमासाः शुभावहाः। कार्तिको मार्गशीर्षश्च मध्यमौ निंदिताः परे इति। वसिष्ठः। पौषे च कुर्यान्मकरस्थिते रवौ
चैत्रे मेषगते यस्मादास्मात्। प्रशस्ता माघादिरुतं विवाहं वदंति गर्गादिमुनिस्थितेऽर्के। चंडेश्वरः। मतिभिर्भाषितत्वा
ज्येष्ठे दौरंपद्दि यंत्रतं। ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तु यत्नेनपरिवर्जयेत्। रत्नकोशे। जन्मर्क्षे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत्।
ज्येष्ठमासाद्यगर्भस्य अनिवर्ज्ये क्रियाऽत्र माधवीये पराशरः। आद्यज्येष्ठा कन्यका यत्र ज्येष्ठपुत्रो वरो यदि व्यत्ययो वाचानयो
स्तत्र ज्येष्ठमासः शुभप्रदः। मिहिरः। ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते। तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासः प्रशस्य
ते। द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकज्येष्ठं सुखावहं। ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसंमतेति। रत्नशते। न जन्मनि विशेषेण वर्जना
मसे न जन्मकालीय दिने विदध्यात्। ज्येष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनोः दुहितुश्च कार्यं राजमार्तंडः। जाते दिने

॥९० कुजपते। वसिष्ठागस्त्यो वा गर्गो नियतं दशाति॥ ज्ञातस्य पक्षे किलत्वाऽगुरिश्वशेषाः प्रशस्ताः॥ स्वत्सुजन्ममासि जन्म
मासतिथौ जन्मविपरीतदले सति। कार्यं मंगलमित्याह गर्गः। गर्गश्च शौनकाद्याः। अथ नक्षत्राणि। तत्र भास्करः। त्रिपुत्रि
उत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वेति। उत्तरादिषु जिष्णुचित्राश्विपित्र्यचरानरूत्रे बुधे यो। श्रीपतिः। मूलमैत्रार्य
मगरोहिणीकरैः पौष्णमारुतमघोत्तराञ्चितैः। सौम्यसौरिरविवारवर्जिते पाणिपीडनविधिर्विधीयते इति।
अन्यत्रापि श्रुत्यादिज्योतिर्विद्भ्योऽवगन्तव्यं। इति मासादिनिर्णयः॥ अथ कन्यावर्ण्याः॥ लक्षणप्रशस्तान्कुशलेन। लक्षणा
सिद्धा दाराः कन्यां परीक्ष्य शुभलक्षणावतीमुद्वहेत्। दाराधीनाः क्रियाः सर्वा ब्राह्मणस्य विशेषतः। दारान्सर्वप्रय
त्नेन विशुद्धानुद्वहेत्ततः॥ धर्मप्रजाप्रदा भर्तुर्दौर्गाः दाराः संपत्तिहेतवः। परीक्ष्यास्तेन ते यत्नात्सर्वमेव च कारणमादि
त्यादिज्ञापकात्। कन्यालक्षणानि तु काशीखंडादावनुसंधेयानि। अथ वाचापितदत्तातेन पिंडज्ञानलक्षणानि
नावेव कन्यालक्षणज्ञानार्थं वेद्यादिमाराध्य कारेणापिंडान्कुर्यादिति विशेषः। तत्प्रकारमाहाश्वलायनः। सीतायज्ञ
हृदाद्गोष्ठाच्चतुष्पथाद्यादादेवनादादहनादीरिणात्सर्वेभ्यः संज्ञायं नवमं समान्कृत्वा लक्षणारणाय कुमार्या
उपनामयेदृतमेव प्रथमं ऋतं नात्येति कश्चन ऋत इयं पृथिवी श्रिता सर्वमिदमसौ भूयादिति तस्या नाम गृहीत्वै
षामेकं गृहाणेति ब्रूयात्। पूर्वं पांचकृतां सोऽशिष्टं ती सुमयच्छ संज्ञायमिति विवेके। अस्यार्थः। वेद्याः। यज्ञवेद्याः। सी
तायाः। कृष्टभूमेः। ह्रदो अगाधो जलाशयः। आदेवनं द्यूतस्थानं। आदहनं श्मशानं। इरिणमूषरं। सर्वेभ्यो वेद्या
दिस्थानेभ्यः संहृत्य क्रियमाणं पिंडं संज्ञायं नवमं। वेद्यादिस्थानस्पर्शात् एकैकपिंडं कुर्यादिति। सीमांतामा
तात्। स्वतलक्षणान्। स्थानपरिज्ञानाय कृतविज्ञानं। पाराणां अयस्वदक्षिणोत्तरे। निधाय। कुमार्याः पिंडोप
नामयेत्। कन्यायाः समीपे कृतमेवेत्यादिमंत्रेण। तत्रैव विषये तस्या नाम गृहीत्वैषामेकं गृहाणेति। सर्वमिदं
मन्दस्यादित्यंते तत्रास्या नाम गृहीत्वैषामेकं गृहाणेति वदेत्। ततो वेद्यादिस्थानचतुष्टयान्यतमपिंडग्रहणे
दानामुद्वहेत्। संज्ञापनं चैव मोपिंडग्रहणादानामुद्वहेदित्येके। अन्यान्कुल्लेतत्र पिंडग्रहणफलमुक्तं गृह्यसंग्रहे त्रिया
वतीचेदिति पिंडग्रहणे सीतायाः फलतत्सृष्टिः। अन्नवत्यस्याः प्रजा भवति गोष्ठाद्गोमती। चतुःपथे प्रकीर्णा स्याद्द्यूतस्था
ने कलिग्रहादिति। अक्रीशरणापूपरा। इति कन्यापरीक्षा। अथ वरविवाहांगभूतवाग्दानकालः। कुर्याद्वैवाहिके मासि
वाग्दानं द्विजसत्तमः। विद्युत्ये चादिके चैव मंडपादिसमाचरेत्। वरायोपवीतादिदानमाह चंडेश्वरः। उपवीतं फलं
पुष्पं वासांसि विविधानि च। देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन वेति। वाग्दानानंतरं शचीपूजनमुक्तं वाराहसंहितायां। ९०॥

गृहे स्थितां सा पुरुहूतपत्नीं आश्रयस्व संध्यासनपेषु कन्या। छागपदीपैः स्तुतिधूपनैवेद्यपारिं। अर्हे याचदुपागतेति।
नारदः। प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशांतरं व्रजेत्। त्रीनृतून्समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्वरं। योगीश्वरः। दत्तामपि
हरेत्पूर्वां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्। इदं पूर्वस्मिन् दोषयुते इति विज्ञानेश्वरः। वसिष्ठः। कुलशीलविहीनस्य षंढादि
पतितस्य च। अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणां। दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव चेति। कात्यायनः। दत्वा विधि
वद्वाग्दत्तां। जेढापाः पुनरुद्वाहयेदिति निबंधवाक्यात्। इति वाग्दानं॥ अथ वाग्दानानंतरं प्रतिकूले जाते गार्ग्यः।
कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति कस्यचित्। तदा न मंगलं कुर्यात्कृते वैधव्यमाप्नुयात्। ज्योतिर्निबंधे गालवः।
वधूवरार्थं घटिते सुनिश्चिते वरस्य गेहेप्यथ कन्यकायाः। मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्तदा न कार्यं
खलु मंगलं बुधैः। मंगलं विवाहः। शौनकः। वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः। एतेषां प्रतिकूलं चेन्म
हाविघ्नं तदुच्यते। पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही। पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता तनया जननी वा विवाहिता। ए
भिरत्र विपन्नैः स्यात्प्रतिकूलं बुधैः स्मृतं। अन्यैरपि विपन्नैस्तु चेद्विघ्नं न तद्भवेत्। निबंधे मेधातिथिः। वाग्दानानंतरं
यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः। तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत्। वरस्य कन्यापक्षयोर्वा विषमे
तयोः। पितुरब्दमशौचं स्यात्तदर्धं मातुरेव च। मासत्रयं तु जायायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः। अन्येषां तु सपिंडा
नामाशौचं मासमीरितं। तदंते शांतिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयत इति स्मृतिरत्नावल्यां। प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यो
विवाहो मासतः परं। शांतिं विधाय गां दद्याद्वाग्दानादिवरेष्वनघः। शांतिर्विनायकशांतिः। संकटे समनुज्ञा
तं याज्ञवल्क्येन योगिना। शांतिरूपोगरोशस्य कृतौ ग्रनमाचरेत्। जातिकूलेनकर्तव्या गृहे दाव
हे तु ज्ञेयं। जातिकूलेपि कर्तव्यमित्याहुर्बुधा विघ्नवे। प्रतिकूले सपिंडस्य मासमेकं विवर्जयेदिति मेधा
तिथिः। ज्योतिःसारे। दुर्भिक्षे राष्ट्रभंगे च पित्रोर्वा प्राणसंशये। प्रौढायामपि कन्यायां नानुकूल्यं प्र
तीक्ष्यते। मेधातिथिः। पुरुषत्रयपर्यंतं प्रतिकूल्यं स्वगोत्रिणां। प्रवेशनिर्गमे तद्वत्तथा मंडनमुंडने। इति
प्रतिकूलादिनिर्णयः। अथ रजोदोषे। प्रारब्धे नाम्नि विवाहस्य मातापितादिरजस्वला तस्याः शुद्धेः परं कार्यं।
मांगल्यं मनुरब्रवीत्। नांदीश्राद्धोत्तरं मुहूर्तांतरालाभे वरजोदोषे ज्योतिर्निबंधे स्मृतिकौमुद्यां। शु
श्रीगांदघाच्छोमपूर्वकं। प्राप्ते कुमार्या शुद्धिः स्यादितरास्मिन्नपस्मृति। होमश्च यद्वा गादेन हेतु नमित्यादि कूष्मांड

मंत्रैराज्यहोमस्तस्यैवशुद्धिः।ऊनकचेनाच्छि[illegible]नात्।लालाले शुभमुहूर्ते तस्यरजोदोषेचसंगते।श्रियंसंपूज्यततकुर्यात्
८१॥ स्कारिणमग्रहरामंगलम्।हैमींमाषमितांपद्मांश्रीसूक्तविधिनार्चयेत्।तत्पूर्वंपापसंयुक्त्वाज्ञात्निसकेसमर्पयेत्।इति
रजोदोषनिर्णयः।अथविवाहकालेकन्यार्तुमतीनतत्रयत्रपार्श्वचाकांप्रयोगरत्ने।विवाहेविततेतंत्रेहोमे
कालउपक्लिप्ते।कन्यामृतुमतींदृष्ट्वाकथंकुर्वंतियाज्ञिकाः।स्नापयित्वातुतांकन्यामर्चयित्वायथाविधि।यु
ञ्जानमाहुतींजुहुयात्ततःकर्मप्रयोजयेत्।युंजानाहुतिमंत्रस्तैत्तिरीयशाखायां।युंजानःप्रथमंमनस्तत्वायसविताधि
यः।अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्यपृथिव्याअध्याभरदितिपायद्वा।विवाहहोमेप्रक्रांतेयदिकन्यारजस्वलात्रिरात्रंदंप
तीस्यातांपृथक्शय्यासनाशनौ।चतुर्थेह्निसंस्नातौतस्मिन्नग्नौयथाविधीति।कुर्यातामितिशेषः।पूर्वो
क्तहोमेहोमद्रव्यानभिधानादाज्यंहव्यमनादेशइतियाज्ञवल्क्यादाज्यमेवहोम्यं।इतिकन्यारजोदोषः।अथपुत्र
यस्यविवाहनिर्णयः।रत्नमनुः।एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः।।नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधी
यते।एतेनैकस्यपुंसःपुत्रद्वयस्यैकेद्बंद्वनिषिद्धं।मातृभेदेसावाद्।नारदः।पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहोनऋतु
त्रये।नतयोर्व्रतमुद्वाहोमंडनादपिमुंडनं।वराहः।विवाहस्त्वेकजातानांषण्मासाभ्यंतरेयदि।असंशयंत्रिभि
र्वर्षैस्तत्रैकाविधवाभवेत्।मदनरत्नेवसिष्ठः।नपुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेपिविवाहकार्यंदुहितुःप्रकुर्यात्।नमंडना
च्चापिहिमुंडनंचगोत्रेकृतायांपदिनाद्वभेदः।एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यंस्वसुर्नपाणिग्रहणंविधेयं।षण्मासम
ध्येमुनयःसमस्तामुंडनंमंडनतोपिकार्यं।अस्यापवादस्तत्रैव।ऋतुत्रयस्यापरिचेदतस्यादब्दस्यभेदेवशनैतरा
कोदरस्यापिविवाहकृत्यंप्रशस्यते।संहितासारावल्यां।फाल्गुनेचैत्रमासेतुपुत्रोद्वाहोपनायने।भेदोब्दस्यकुर्वीतन
र्तुत्रयविलंघने।संहिताप्रदीपे।ऊर्ध्वंविवाहात्तनयस्यनैवकार्योविवाहोदुहितुःसमार्द्धं।अप्राप्यकन्यांश्वशुरालये
यच्चप्रवेशास्वगृहेनवाधोवसिष्ठः।द्विशोभनंनैकगृहेपिनेष्टंशुभंतुपश्चाद्दिवसैर्नवैस्तु।अभावेशमनंचशोभनाभ्या
संवोवाहारेपवावापिविरेदत्तोना।कात्यायनः।कुलेऋतुत्रयादर्वाक्मंडनान्नतुमुंडनं।प्रवेशान्निर्गमोनेष्टोनकुर्या
त्मंगलत्रयं।पुत्रोद्वाहःप्रवेशाख्यःकन्योद्वाहस्तुनिर्गमः।मुंडनंचौलमित्युक्तंव्रतोद्वाहौतुमंगलं।चौलंमुंडनमेवोक्तंवर्ज्य
येन्मंडनात्परं।मौंजीचोपनयनःकार्यंयतोमौंजीनमुंडने।अन्यच्चैवप्रवेशस्यादाद्दक्षुस्तंजनेदर्शने।अन्येदेतुवि ८१॥
नाशःस्यान्नकुर्यादेकमंडपे।संकटेतुसिंहः।उद्वाहपुत्रीनांपिताविदध्यात्तुप्रत्येतरस्योद्वाहंनकदापि।यावच्चतुर्थ
दिनमत्रपूर्वंसमाप्यवान्योद्वाहंनविदध्यात्।सारावल्यां।आरभ्यपुत्रोद्वाहस्यपुत्र्युद्वाहस्यपुत्रेतषाण्मासाभ्यंत
रेचवनकुर्यान्मंडनद्वयं।सोदरविषयमेतत्।एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वासरेपुनः।विवाहंनैवकुर्वीतमंडनोपरि

डनं।गार्ग्यः।एकस्मिन्वासरेप्राप्तेकुर्यादमलजातयोः।क्षौरंचैवविवाहंचमौंजीबंधनमेवचेति।ज्योतिर्विवर
णे।एकोदरयोरेकदिनोद्वाहेनेजयेन्नाशः।नद्यंतरेएकदिनेप्राहुःसंकटेचशुभं।ऊर्ध्वंविवाहादृतुनंदोनरस्य
नारीविवाहोनऋतुत्रयेस्यात्।नारीविवाहात्तदहेपिशस्तंनरस्यपाणिग्रहमाहुराचार्याः।[illegible]
र्विशेषमाहश्रीपतिः।पृथग्मातृजयोःकार्योविवाहस्त्वेकवासरे।एकस्मिन्मंडपेकार्यःपृथग्वेदिकयो
स्तथा।पुष्पपंक्तिकयोःकार्यंदर्शनंनशिरस्ययोः।भगिनीन्यायाचुतान्यांप्रपयावत्सप्तपदीभवेत्।भित्तुद्वा
हेनारदः।प्रत्युद्वाहोनैवकार्योनैकस्मैदुहितृद्वयं।नचैकजन्ययोःपुंसोनैकजन्येपुत्रकन्यके।नैवंधकदाचिदु
द्वाहोनैकदामुंडनद्वयं।नैकजन्येतुकन्येद्वेपुत्रयोर्नैकजन्ययोः।नपुत्रीद्वयमेकस्मैप्रदद्याच्चकदाचनेति।
इत्येकोदरविवाहनिर्णयः।।अथमंडपादिनिर्णयः।।तत्रनक्षत्रमाहदैवज्ञमनोहरः।चित्राविशाखाश
ततारकाश्विनीज्येष्ठाचररोहिणीशिरच्छचिष्णुध्रुवं।दिह्यप्रशस्तंफलनेत्येवेदिकिप्रदानकंकौतुनमंडपादिकं।
मंडपमाहवसिष्ठः।वेदशाखाद्विकेकुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितं।मंडपंतोरणैःपूर्वंतत्रवेदिंजकन्यायेनद्वेदीमा
हनारदः।हस्तोच्छ्रितांचतुर्हस्तैश्चतुरस्रांसमंततः।स्तंभैश्चतुर्भिःसुश्लक्ष्णांवामभागेतुपसद्मनि।समांतथा
चतुर्दिक्षुसोपानैरुपशोभितां।प्रागुदक्प्रवणांरम्यांस्तंभैर्नद्वैसमश्रुकादिभिः।विचित्रांसिकतांकुंभैश्चवितानैःसतोर
णांकुर्यादिति।सोपानेपक्षिमतः।सोपानानितिरेकेणचतुर्हस्तोच्चतुरस्राच।अत्रवामभागेतुसद्मनीतितुर्थ
दोगव्यतिरिक्तविषयं।तेषांतुप्रागग्रहस्पुरस्ताच्छालायाउपलिप्तेग्निरूपसमाहितोभवतीतिवक्ष्यमा
णवाक्यात्कन्यागृहस्यपुरस्ताद्विवाहवेदिकार्या।तत्रविवाहहोमवेदीमाहगृह्यसंग्रहकारः।उपलिप्ते
महीपृष्ठेचतुर्विंशांगुलायता।वेदीवैवाहिकीकार्याविस्तरंचतुरंगुलोच्छ्रिता।तांश्चशूद्रोनोपलिंपेतनविंध्याविधवाक्रियेत्।
पतिपुत्रवतीसाध्वीसेचनेनोपलेपयेदितिइतिमंडपादिनिर्णयः।।अथविवाहांगभूतनांदीश्राद्धस्यनिर्ण
यः।अपलालेश्राद्धकालानांनांदीश्राद्धजयंबुधः।पूर्वेद्युरेवकुर्वीतपूर्वाह्णेमातृपूर्वकमितिरुद्रमनुवाक्या
विवाहपूर्वेद्युःश्राद्धंकर्तव्यंमातृपूर्वकमितिसामगान्यविषये।तदुक्तंप्राक्।अन्तकाद्यंतरायासंभवेतुए
कविंशत्यहःप्राग्विवाहेदशवासराः।त्रिषट्चौलोपनयनेनांदीश्राद्धविधीयतइतिवाक्याद्विवाहप्राक्कालीन
दशाहेनकर्तव्यं।असंभवेतदहिनेपिकर्तव्यमावश्यकत्वात्।प्रयोगरत्नेकारादयोप्येवमेवाहुः।वरस्याहारी

ममाभ्युदयिकमाधविकरं दिपिता कुर्यान्नांदीश्राद्धं पिता कुर्यादित्यादिस्मृतौ तत्वाक्यात् । मंडनोपि । पित्रोरस्तु जीव
॥६२॥ तोऽकुर्वस्तु नः पाणिग्रहं यदा । पितृनांदीमुखं श्राद्धं नोक्तं तस्य मनीषिभिरिति । देशांतरविषयेऽरेगुः । उक्ते कालेवि
वाहेऽगं कुर्यात्तो नांदीमुखं पिता । देशांतरे विवाहश्चेत्तत्र गत्वा नवेदिदं । नान्दीश्राद्धोत्तरं सूतकसंभवे सूत
कप्रतिबंधस्तावदस्तु उक्तं विष्णुपुराणे । व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमार्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु
सूतकं । आरंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नांदीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिये
ति । वरणं मितिमधुपर्कः परं । गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः । आशौचे पतिते पश्चान्न दोष इति निश्चय इति
ब्रह्मपुराणवाक्यात् । दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयत इति याज्ञ
वल्क्यः । केषांचित्पपे दायांत्र स्मृत्युरात्सो । दातुः प्रतिग्रहीतुश्च कन्यादाने नवनोत्तवेत् । विवाहयिष्णोः कन्यायाः कु
ल्यहोमादिकर्माणीति । इति नांदीश्राद्धनिर्णयः ॥ अथ कन्यायाः प्लावनपूर्वकमभिषेकमाहुराश्वलायनाः । कौतुके
यवैर्माषैर्वा स्नातां सुहृत्सु रोचनमेनसा शरीरं त्रिर्त्यर्द्द इत्यादि । तिष्ठेत्कामवेदते नामसमदो नामासीति समानयायु
क्तिपत्निनामगरह्रीयात्स्वाहाकारांतानि रूपस्यपंचत्रराण्यां ह्रावयेत्तानि कौतौ तत्स्नापय ॥ कौतुके रिति उदकपदे
पपूर्वके पेषणे नैरूगणि रुतैर्यवैर्माषैर्वा । स्नापयेत्तां कन्यां हृतेन पूर्वकमाहु तां स्नातामित्यर्थः । अत्र प्लावन
शब्दप्रयोगात्त्रिप्रघटोदकस्नानं तावन्मात्रं स्नानं वक्तुं लिंगैः । कलशैः प्लावनं तु त्रिभिस्त्रिघटैरिति गृह्यासंग्रहोक्तेः । त्रिभिर्न तत्र
त्राणि यस्य प्लवनशब्दस्तत्र त्रिघटोदकमेव तिबोध्यते । सुहृत्सु त्रिग्वहृदयः । सुरोचनमेनस्य इव जलेन । सर्वयरो
सुधिप्रारणामधुः । पूर्वैः प्रवर्तनं । तस्मात्सुरामं लेप्रोक्तमद्भिरेकाभिषेचनमिति गृह्यासंग्रहवाक्यात् । कामवेदतेना
मसमदो नामासीत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः स्वाहाकारांतैः शरीरेणास्य शिरसि चात्र पमभिषिंचेत् । अष्टौ सिस्यत्र द्वितीयो
तोनर्त्यनामप्रयोगोऽसौ समानयामुकेशमिरामीति उक्तं स्नात्वा मंत्रस्यांते तथाभिषिंचे द्याप्योनिदेशस्याप्लावनमनतारांति
र्मानामपि चरवरादीनामन्यतरः कुलीनस्नानस्यैतदभिषेकास्याक्तं नीरन्तरत्रूजौ तमस्याप्लावनं सोऽन्यायादिपुरुकोनिष्ठी ॥ ६२॥
भिः कार्यः ॥ इत्याप्लावनं ॥ अथवाग्दानं । पाणिग्रहात्पूर्वस्मिन् दिने । यानुपालिपिभिः रूपसमाहितो जयति । पाणिग्रह
णोऽकर्तुरित्यहं कन्यां प्रदास्यामि देवा अंगिरसं निश्चयावितिवाग्दानं कालीनवाक्यात्तान्निकाले निसाच्चिर्ध्योतिवा
क्यांतरात्कन्यादानानौचित्यात्वाहवेद्या मंत्रैः स्यापनं कर्तव्यं क्वचित् सांतरं न काले हरिस्मृत्यस्त्र । पुष्कमेतत् । मधुप

कार्विताय ते नांतस्मै दद्यात् सदक्षिणामिति सषष्टं गवाकान्नुरोधमात् ॥ रत्नपंक्ति स्थापनकालः । अथ मधुपर्कविधिर्निर्णीयते ।
तत्र तत्ता सावनविशेषोऽहेमाद्रौ दानखंडे । कुशोपवीनी विश्नरभाय वशोपवके तिनादिलं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा निःफलं भवेत् ।
कुशोपरीति यत्रित यदावसिनोपर्यास्ती सा कुशो निवेदितव्यं । कुशासन्त सोविशेषित्रैलोक्यवर्जितेत्यादिवाक्यात् । अत्र दातुर्द
क्षुखोपवेशनं प्रतिग्रहीतुः प्राङ्मुखोपवेशनं च । सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता ग्रहीता चाप्युदङ्मुखः । एवं दानविधिर्दृष्टो विवाहे तु वि
धु५ पर्ययः इति बृहस्पतिवाक्यात् । मधुपर्कविधिमाहुराश्वलायनाः । उत्तरतो गोबद्धो पतिष्ठरेन्नहरिणा पुत्रवासस्सेति । उत्तरतो ऽहरिण
प्रदेशात् । गां च बध्नाम्नहं रशाकुर्तेः सर्वे गृह्यांश्च हरिणा पुत्रवासह इति मंत्रेण गामुपतिष्ठरन् । कलौ गवालंभनं निषिद्धमस्यानि
षिद्धता मंत्रस्यैव पठनं । इदमहं मित्रोपद्यामि राजमन्त्रा द्यायाद्यातेष्वाविति प्रतितिष्ठमानो जपेद्यद्यैनमर्हयिष्यंतः स्युर्य
दावार्हयेयुः । पदा येत्यत्र वा शब्दोऽवधारणे । यदायस्मिन्काले पत्र यस्मिन्देशे एनमर्हणीयं पर्हयिष्यंतः स्युस्तदेव
त्रिद्धेतस्मुस्तत्रेदमहमिमामित्याहितो अमानो जपेत् । इतीति शब्दो हातमुपस्थिते अधुपं जपः कर्त्तव्यः । अर्हणीयपयो
गिरव्या सम्याहृ । विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कान्निवेदयेत् । शाकशाखिनस्त्रिर्वेदयेरन् । विष्टरलक्षणं गृह्यासं
ग्रहे । ब्रह्माविष्टरयोश्चापि संदेहे समुपस्थिते । विष्टरे कुशोऽनवे ढुहस्तो लंबकेशस्तु विष्टरः । कतिचित्तु कुशोर्द्धस्ताकतिति
विष्टरः स्मृतः । पंचाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः । दक्षिकृतोऽनवेद्वहस्तो वामावर्तस्तु विष्टर इति । दत्तसंख्यानविहिता
विष्टरास्तारशो पुनरेति कात्यायनः । अत्र नियमायमत्रनोपचकयाकर्यपोरिकशाखा प्रायत्वादेहि कौशिक इत्याहति केचिन्नाकु
शमले निषमपक्तः कुशानां नियमात्मावर्त्यन्यो वस्तुत स्तुकात्यायनवाक्यस्य शाखापरत्वाचियमान्नावप
क्तः । शाखीतरविषयो यः । गृह्यसंग्रहवाक्यस्य छंदोगेवपरत्वान्नियमपक्षः श्रृंदोगोविषयरति युक्तं । पाद्यं पादप्रक्षा
लनार्थमुदकं । तच्च ताम्रपात्रस्थं । अर्घ्यद्रव्याण्याह कात्यायनः । सा दूर्वा कुसुम नो पुष्प फलं दधि संयुतं अर्घ्यमिति ।
दध्यक्षत सुमनस आपः श्वेतिसनुष्ट्या । अर्घद्रव्याः तदातव्यो गृह्योक्तो सर्हाः स्मृते स्तु पेशाति गृह्यासंग्रहेऽन्यार्घ्योऽरुच्यं को
स्यपात्रेऽरुचात्र घर्घ्यं देयं । कांस्येऽनेव कार्हराणीपस्य निनयेदर्घ्यमंजला वितिकात्यायनोक्तेः । अथाचमनीयमत्वमनीया
र्थमुदकं । तदपि ताम्रपात्रस्थं मधुपर्कद्रव्याण्याह कात्यायनः । दधिसर्पिर्मधुन्यानि मधुपर्कोऽभिधीयते इति । दधिमधु
ल्पाकयेत्यत्र न कारस्त्वनीयद्रव्यबोधकः । अतएवं गृह्यसंग्रहे । सर्पिषा मधुना दध्ना त्रीण्यापर्यहविर्देयेत्सदा । दधिक्षौद्रप
योत्तिर्वा मधुदध्युदकेन वा । कुछसेत्रितयमासिंचयकृषसेन परिसंवृते । पात्रे ग्रहे षुदयः स्यान्मधुपर्क इति एवमिति ।

५७

कांऽस्यापिधानं कांऽस्यस्थं मधुपर्कं ऽसमन्तपिहितमिति कांस्यायत्तः। विष्टरादीन्यंच प्रत्येकं स्वस्वप्रतिपादनकाले त्रिस्त्रिरर्हराक
र्तासावेदयेरन्। जापयेरन्नित्यर्थः। उत्थाय ति धानं त्रिरग्नि धानप्रतिग्रहणात् मितिचार्थं विष्टरादीनां देयत्वात्। पाद्यं च शीतमुदं
चं विष्टरमास्तीर्य पाद्यमुपविशेत्। या ऽषधीरितिमंत्रेण। उदं चं उदगग्रं। आसनोपपृष्ठत्तराग्रमित्यर्थः। आपाद्येदुपरि। अग्रमुदग
ग्रं तथाविष्टरास्तरणोपदेशात्प्रतिग्रहीतुः। अंशुखतैवेत्याचार्याशयः। द्वौ चेत्स्वपरस्यां पादयोरन्यं। द्वौ चेद्विष्टरौ स्या
तां तदा एकमास्तीर्यान्यं पादयोरस्तरणं। पादयोरपरस्तादन्यं द्वितीयमुदगग्रमास्तीर्य तदुपरि पादौ कुर्यात्। यतो देवीरि
त्यपः प्रेक्षेत पादप्रक्षालनार्थमाहृता। आपो यतो देवीरितिमंत्रेणार्हणीयः अवेक्षेत। सव्यं पादमवने निजे इति सव्यं पादं प्रक्षाल
येद्दक्षिणं पादमवने निज इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत्। सर्वमन्यमपरमन्यमिति तु नो शेषेण। शेषेणोदकेन। पूर्वं पूर्वं प्रक्षालितं
प्रथमं ब्राह्मणपरं पश्चात्प्रक्षालितं पश्चादर्वं अत्र मातानो प्रक्षालयेदेवोऽन्नेन मंत्रेण। प्रक्षालनमर्हणीयः कुर्यात्। अन्नस्य राष्ट्री
रसीति प्रतिगृह्णीयात्। कांस्येनैवार्हणीयस्येत्यादि पूर्वोक्तवाक्यात्। यशोऽसीत्याचमनीयमाचामेत्। यथा पूर्वी मरुनेत्रे
राष्ट्रि स्त्रीक्षण्णी। यशसो यशोऽसीति मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात्। कत्रीदीयमानं। यशसो ज्ञोऽसि ... सोज्ञोऽसि श्रीज्ञोऽसि श्रिय
मयि चेहीति त्रिः पिबेत्। तत्र रात्र्यस्याकः। यशसो ज्ञोऽसीति त्रिः श्रुतुर्यं च कृत्वा लिके। कनिष्ठादिनिरंगुष्ठयोगेनात्रिस्त्रिः क
मादिति। मधुपर्के न चासो तिस्राङ्गुष्ठानामिकानी बुच। मासाहोमेषु सर्वेषु नो क्षिप्त्वा ... उज्ज्वरति ... संग्रहवाक्यात्
तिप्राशनं मंत्रः पठनीय एव। नोक्षिप्त्वा शकाकार्या। तस्मीव ... यस्त्वपरत्रासिनाय शेषं आलस्याय द्यात्। पुत्रायांतेवा
सिने वा क्षिप्तं दद्यादिति पारस्करवाक्यात्। ज्ञापशियाय वादेयं। आन्तावांतोदकाय गोरितिनापितोक्तो ब्रूयात्। कृतावम
नेऽर्हणीयेनापितः। ... गोरिति त्रिरुच्चैर्वदेत्। तं बगांवरस्य पाशाद्विषंतमेमिति घेहीति तं जद्यममुष्य चोभयस्य
रुगामचुन्चरणानिपिबेतूदकमितिब्रूयात्। मातुष्वैत्यत्रार्हणाकर्तुः पाप्मानं तनामत्र योऽजूं। माता रुद्राणामित्यनुमंत्र
येत्। अस्य ष्ठार्घ्यं। यद्येवं विराधमान्द। अन्यमत्र्यपशाबूकुरुतेत्याधियपरिपं। यदि विपकर्मासिदूरुत्यपदहरां त्रिः यतेतदधिय
मियं तत्र नापितेन गोरित्युच्चैरर्हणीयः कुरुतेति ब्रूयात्। अर्हणीयमाह। षडर्घ्या भवंत्याचार्यऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नात ॥५७॥
को राजा। विवाह्यः। प्रियोतिथिरिति। अर्घ्यमर्हणीयत्वं नितेतम घ्याः षट्। उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकत्वाचार्यः। श्रौ
ते यज्ञार्थं वृतोऽज्ञास्नादिसत्विक्। ज्ञजत्यस्मिन्मारत्तः स्नातकः। ... राज्ञामभिषेकादियुतोपतेः।
विवाह्यो वरः। ... प्रसिद्धः। सवजिपः। ज्ञियस्तु ... ... यतः पाविशिष्टगुरुः ... योगाद्भवति। ... सोऽजियः। पदिसंव-

---

त्सरानर्हयेयुः पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च। परिसंवत्सरानाचार्यादीन्। अर्हणानंतरं
संवत्सरे ... ... अर्हयेदित्यर्थः। यज्ञविवाहयोस्तु ... अर्हयेत्। मधुपर्कविधिस्तु
... पशार्षोक्तःखनन कुर्यात् शास्त्रीयः। वरस्यादानवे ... ... मधुपर्कः। ...
... शाखापिदातरीतिपरिशिष्टवाक्यात्। ... हितयोजमानयोरूपलक्षणपरौ वरदातृशब्दौ। ...
शाखया मधुपर्क इति याज्ञिकाः॥ इति मधुपर्कविधिनिर्णयः॥ अथ कन्यादानविधिनिर्णयः। तत्र प्र
योगरत्ने। प्रतिग्रहीतुश्च उच्यते। स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्मणि। सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सदैव ५८
... द्विजैरिति पराशरः। लघुहारीतः। जपे होमे ... दाने ... ... यन्तु कार्यं दु
र्या सुवर्णेन ... ... कुशांजलिलोदकं फलान्वितं पवसं ... ...
न्वितः। ... नामगोत्रे समुच्चार्य संप्रदानस्य चात्मनः। संप्रदेयं प्रयच्छेति कन्यादाने ... पुं
स्त्रय ... प्रपितामहादिपूर्वं ... नांदीमुखविवाहे च प्रपितामहपूर्वकं। नामसंकीर्तयेद्विद्वा
नन्यत्र पितृपूर्वकमिति विवाहकात्। नांदीमुखे श्राद्धे प्रपितामहपूर्वकं नामसंकीर्तनमन्यशाखाविषयं।
वरगोत्रसमुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकं नामसंकीर्तयेद्विद्वान् कन्यायाश्चैवमेव हीति ... ... नाम
गोत्रे समुच्चार्य ... ... संकीर्त्य देशकालादि ... संप्रददे इति। नमामेति ... ...
रत्ति ... कीर्तयेत्। ... प्रतिग्रहीत्र ... ... पवित्रपाणिः ... गृह्णीयात् ... ...
... देवता ... ...
... ... दक्षिणा ... ... प्रतिग्रह ... ... गृह्णीयात् ... ...
... ...
... ... प्रतिग्रह ... ...
... ...
... ...
... ... कन्यादासैयादासीसंस्रव ...

श्रार

९४॥ युषः। कायुपुराणे। दानंप्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च। सांगुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्। सांगुष्ठेनेति कांगु
ष्ठी संगतांगुष्ठेन। एतान्येव वक्ष्यमाणानि शानादीनि विशेषतः कर्तव्यानि विधेयानीति हृदा नमनं नृपेति। एवं सामान्यदान
विधिनिरूपणेन कन्यादानविधिरपि निरूपितः। इति कन्यादानविधिनिर्णयः। अथ पाणिग्रहविधिनिर्णयः। तत्रासादनविशे
षमाहुराचा परिशिष्टे कन्यानामेको अश्मा पांचलशं ष्टरप्युत्वा सहोदरेण। आरतो वाण्य तेग्रे राग्निं परिक्रम्य स
दक्षिणात उदङ्मुखोवतिष्ठते। कन्यानामेको वरपक्षीयस्तानेके। ध्रुवाराग्निमपां। ध्रुवाराग्निमपाल रुराम्भते
इत्यासंग्रहे महानदीपुष्पाणामपत्यानां गृहदेष्टुच। गंधाचरागं से युक्ता अंबास्तारतिमिश्च यः। गंधमाल्ये
लंकृत्य सकुंभो वाग्यतः सुधीः। धारयेत्प्रिपुवरो पुष्पाद्यता स्याद्दक्षो नमः इतीदक्षिणातः। आग्नेर्दक्षिणातः। का
लमन्यत्। आज्जनेनान्यत्। कान्यो वरपरपक्षीयाणामपरः। अतोदरहस्तोदक्षिणातस्थितेन। शमीपलाशमिश्रां
श्चलाजांश्चतरंजलिना गांश्चूर्पेणोपसादयेतिपश्चादग्नेः। लाजास्वरूपमाह कात्यायनः। भ्रष्टास्तुव्रीहयो लाजा
इति। तेच शमीपलाशमिश्राश्चतुरंजलिमिताः शूर्पेयुक्ताप श्चादग्नेरूपसादयेति उपलक्षणं। शमीपत्राणां
रंगवाद्विविषः। अत्र शमीपत्रमिश्रलाजहोमकाले लाजानामुपस्तरणाभिघारणोपदेशादत्रिश्रितानां लाजा
नामप्यभिघारणस्य निषेधादाचार्यैर्लाजानां शमीपत्रमिश्रणमुक्तं। अतएवाह रत्नसंग्रहकारः। शमीम
श्रितेषु हि लाजानां आत्याश्रुति। विरुद्धमाज्यसंसेचनं नाभिघारणमर्हति। शमीपलाशमिश्राणां लाजाना
मपि घारणं। एवं शमीपत्रमिश्रणमाचार्यैः कल्पितं यथोति। अह दृषत्पुत्रेण च। दृषच्छिला पुत्रो लोष्टकः। दृषत्पु
त्रे चेन्यत्र दृष्टे कवडाव। प्रसिद्धार्थस्यासान्निध्ये योग प्रसिद्धार्थस्य ग्रहणमिति तत्सन्निधानसामर्थ्यात्लोष्टती योनुगम्य
ते इति चाकल्पात्। अन्यदासादनमाज्यतंत्रे न्याये नानात्र लाजहोमस्यावृत्त्यन्तरस्याविहितत्वात्तंत्रांतरस्यासं
भवत्या शंकनीये। अंग्न्यंतरेणर्जिता नाला जानामासादनोपदेशात्तत्का संतरेण होमविधानेन लाजानांबवादि
द्रव्याणाभ्यंतसमासादृश्यंतत्र प्रधानएवार्यं विवाहः। आज्यस्य स्वरूपमुक्तमासाधनसंकरणे। इत्यासादनविशेषः।
कोधाचार्याः। किम्पयस्याः पाणिग्रहीष्यन्नवातेसशिरस्का सा नाम्नवति। नायस्याः कन्यायावरः पाणिग्र ॥९४॥
हीतुमिच्छन्नवति सा सर्वीर्चैः प्रक्षालितमानाम्नवति। कन्यादाना वीर्यादावन्तरापकल्पितस्नान नानुवादः। आहतेनाथ
साने न पतिः परिदधीतांबरं तेनिसेनत पश्चपरिधत्ते घत्ताबासमानभादारतां यज्ञोपवीतिनी मस्युदानयंजपेत्सोमाद

द५ं च वायेति। आहतलक्षणमाह कश्यपः। आहतं यंत्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयंभुवा। शस्तं तन्मांगलिकेषु तावत्कालंन
सर्वदेति। एवं विधं चाहतं यद्यस्मरूपं तं निसिवं तेरापतिः कन्यां परिधापयन्प्रपरिचतेति मंत्रेणाचरतां कृतो त्तरीयां यज्ञोपवीतिनी
उपवीतवत्कृतोत्तरीयांयाः अभ्युदानयन्। कन्याप्रतिग्रहे दक्षिणाद्विवाहे वेधातिप्रयुक्तीमानयन्तं मोदददितिमंत्रं जपेत्।
पश्चादग्नेः संवेष्टितंकटमेवं जातीयं वान्यत्ल प्रवर्तयंती वाचयेत्सोमेपतियानः पंथाः कल्पतामिति। पूर्वेणेतिचित्तसश्रा
कन्यांतयद्विग्रिपत्परिणय्य चितं चैत्रं कटं उपचेश्य नापमादेनप्रवर्तयंतीप्रसारयंती कन्यां प्रमेषपति यानः पंथेतिवाच
येत्। यदा निःक्रमणकाले न्यात्मरः पाणिं जिघृक्षयात प्रदक्षिणं त्वा कटस्तीर्णपदं अग्नेर्दितिग्रह्यासंग्रहे वाकयाद
नेः पश्चिमतः प्रादक्षिण्येन कटप्रसारणं यथा नोपनोपदिश्यतेत्यादि वाक्याद्दक्षिणपादेन कटप्रसारणं कर्तव्यं नवा
मेना। वाकौलिक रहस्युकृतपलक्षरां। स्वयं जपेद्दउपेत्यात्रास्याचाते। कटस्य प्रसारणमेयादामाह। बर्हिषांतेच कटोंतमपयेत्।
कटस्य पूर्वातः उपदेशः परितस्तृतबर्हिषोपरि किंचित्कुर्यात्। अत्रबर्हिषोंतमिति प्रावार्यका कावेद्य या कन्यानयनार्थ
चबर्हिस्तरणांतेक मस्निन्नेन विलक्षणं व्यं। कृत्वा गंतरां नन्ति ध्यानात्। कृतान्कृतावेक्षकत्वमेव अस्तरणे न तु कर्तव्यमिमा
प्रहस्तोदावरुसाह यो न्यः कश्चन्परिशायनकारयितता बर्हिस्तरणांतं करोतु। येन बर्हिस्तरणं तन्मात्रोपैषा कर्तव्यमिति
वदंति तन्निर्मूलं। अपवार्यैर्विवाहविधानावा यदस्यापरिग्रहान्। किंचित्कन्याप्रतिग्रहोत्तरं चरो विवाहेचैषोगत्वाब
र्हिस्तरणांतेकरोतीतिमान्यंते। तदपितेषामाचारानुरोधमन्यत्सुंदरतरं। एवं कटांतेदक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविश
ति। कटस्य पूर्वप्रान्ते पाणिग्राहो वरस्तस्य दक्षिणतः कन्या उपविशति। दक्षिणेन पाणिना भद्दक्षिणामंसमन्वारब्धायाः
षडाज्याहुतीर्जुहोत्याग्निरेतु प्रथमो इत्येताः प्रत्यृचं। सामीप्याद्दामहस्तान्वारंभाशंकानिरस्यर्थं दक्षिणेनेत्युक्तं। अत्र
पाणिनाधिक व्याहृतिचतुष्टयहोमानंतरमग्निरैतु चितेत्यादिभिः षडाज्याहुतिहोमः। निरूपितमेतत्प्राक्। महाव्याहृतिनिश्च
पुष्पक्ष मस्तातिश्चतुर्थी। महाव्याहृतिभिश्चेत्यत्र चकारोन्वारब्धहोमप्रापणार्थः। पाणिष्ठतोनुएवं पतिः परिक्रम्यद
क्षिणात उदङ्मुखोवतिष्ठते। वधूं जलिं गृह्णीयात्। व्याहृतिहोमानंतरमेव तालाजाहुतिष्ठतः ननु तत्र समाप्य होम सामी
प्याद्वे चाको धविशब्दः प्रयोगात्। अत्र तु पाश्र्विमेन च धाः पतिः परिक्रम्यागत्वा दक्षिणतो वध्वाएवोदङ्मुखोवतिष्ठ
तेस्वेनांजलिना वधूंजलिं गृह्णीयात्। पूर्वा माता लाजानां दायस्त्राता वा वधू मालाम दक्षिणेन पदेन। पूर्वापूर्व
स्पादिश्यावस्थिपताक न्यायामाता वा पूर्वीद ग्गावस्थितो वधूं दक्षिणेन पदेना राश्मानम प्रश्चादासादित
माकामसयेत्। लाजानादाय पदा माहस्ते लाजाः पुष्पगृहीत्वाम। नात्र वरेणाश्मानमारोपयितव्यमिति व्याशंक

नीपं। तस्य ऊपमात्रस्यैवोपदेशाद् दंजलि पि मोक्षणं तु वाद्वात ध्याव ग्रह्यांतरं। कुव्वाद्यपम चक्रायायायान्का न्याल न्योजलिं पतिः। न विमु
॥ ६५॥ वेदनापन्स्तु याचत्पा। पिंडग्रहोऽपर लिपि। पिंडग्रहोऽपनी। ममश्मानमारोहेति। कन्यायातां श्मन्या ऊम्य पारोपणा। पिंडग्रहो यशे
पतीमम श्मशानमित्यादि। संरू संग्रहीतं लोकानां नांजलिं ज्ञानाचधूंजत्वा काचपति। सर्पमन्य मस्यैदूत्वा। मरुऊहीतं लोजं ऊलिं
ज्ञाता माता वा च रांजलिस्य पव धूंजत्वोप्रक्षिपति। नाजला क्रानां च वर्धि दिरूव्यसास्यैं। अत्र यं तरेनर्जना क्षूकु वैदाक्षो चरेत
दाह्यात स्मान्नात्र प्रचूति वद्धतुरवत्तता धर्मः। क्रियाचार्यैः संरूदिति पदजपेगात्। तत्र सोपस्त्री सर्वाविधारिताऽग्नैः कुह्यन्यनि
क्षिंदत्यों ऊलिमिपंनायुपश्रूतरति। तंत्वा ऊांऊलिं पूर्व माज्ञो नोपस्त्री सर्वामुपरिच्याऊेनामिधारितं माच धूव रांऊलेनि द्यादम
कुचकूतीयं नार्युपश्रूतरति मंत्रे साऊकुत्यात्। विनाधाहेयोविधिः। सोलो मंत्रा द्धपत्पचाचकाः। विरस्तुतो नुऊपेन्स्य वान्नरुलि
आऊन्य वैश्यपरिदिलिग्रह्या संग्रह वा कथादिपं नारीति मंत्रलिंगाद्य मंत्रोऽवरे सौचपठनीयः। अत्र यनसरां नु देवं प्रूषणा मिक्ष
तारके। परिहरणायनानंतरमुत्तरयोः लाजा होमयोः ऊमेरा पम सांनु देवं प्रूषणामिति मंत्रौ विनियोज्यौ। परिहरणायन प्रकार
माह। ऊतेपतिर्यथेतं परिव्रज्य प्रदक्षिणा मांगी परिहरणायति मंत्र कन्या आहरणाः कन्यालापिर न्यरति। हुतेलोऊांग लोपति
र्यं रोय थाद्वरतं गमनं रूतेत चापरिव्रज्य पराव त्यप्रदक्षिणामम्नि परिहरणायति परीति सर्वतो न्यावेनवधूं प्रादक्षिण्येनाग्निं
न्यला। पिर न्यरति मंत्रेणाऊा मपती त्यर्थः। मंत्रविक्षोहत्रणानापरिहरणायति। अत्र प्रांजलिम विमुच्यता वरेण परिहरणायनं
कार्यं पूर्वोक्ता वाक्यात्। अत्र परिहरणायने विशेष माह ग्रह्यासंग्रह कारः। लोऊानाऊपेसकचंकुं तंप्राऊनाश्मानमेव च। प्रद
क्षिणानि कुर्वीत दंपती ह्विविनाग्निहि। प्राऊनाग्नाह दधुदग्राहै ब्रह्मणा रामह्विजंतया। एतानि नाम्नतः सूचाशेषाणां नुप्रदक्षिणानि
दक्षिणांदि शिमास्या यथमो रस्तु श्रुति पुतिता तयोः स्वर कुर्यात् वायत स्माद्रु स्तावहि न्वे वेदिति। सविकल्प परिहरणायनकार
निता। ब्रह्विगेतरान्का बाद्। अत्र गृह्य विः पात्रस्थान्य रहितो पूर्वं पूर्वमंतर मिति कात्यायनोक्तानामंतरं गानां प्रदक्षिणा
कर्त्तव्या इतरे पोव्रतोदग्राहादीनां बहिरंगानां। बहिर्नावोयथा स्यादेवं परिहरणायनमिति। अत्रा चाचार्याः। परिहरणा तात थैवा
वति षुते तथा ऊामति तथा ऊपतीत धाव पतीत चाऊुहोत्यर्वत्रिः। परिहरणा ताव द्धस्ता चेवावतिष्ठते। अत्रप्रऊं परिक्रम्य
स्यादि चरग्रहीतांऊलिकाऽवधिष्ठते। तथा ऊामतिन्ध्मश्मान तथा पूर्ववत् जपतिवरः। क्रिया च पति। माता ज्ञाता वाला
मान् तथा ऊुहोति ऊांऊलि विषेदम कुर्वती। एवं त्रिः। त्रिर्यं चात्र प्रथमेन सह। अत्र यनसरांनु देवं प्रूषणा मिक्षुतरयोरिति पूर्वो ॥ ६५॥
तदा का लात्। विसर्जयेत्ऊत्तुए ष्ठगामनाश्मा ऊामराऊपां वापहोम परिहरणायना निक्षुरित्यर्थः। शूर्पेणशेषमन्त्रावोपप्पे
अपां दीची मरुऊ ऊाम यं त्येकमि बद्दति। लाऊानांशोषां शूर्पेणोचन्तूसमिमझोमदक्षिणेत्। तत्र ग्रह्यासंग्रह कारः। पश्चाल्लाऊा
ऊलिवांचीह्रूपतं गुलिपर्वीतिः। एवं लाऊाहविःशेषं होतयां शूर्पकुष्ठयेति। शूर्पकुष्ठयाऊाग्नात्रावय कोणोनत्यर्थः। स

नाम कुचेतिकेचित्पठंति तन्नाते पिति ऊाऽत्रनागएव। नात्र शेषहोमेऊपस्तारापिधारादि कार्यं। होममात्रस्यैव विधा
नादवीत्रिरिति वाक्याद्। एवं चसति बकुर्प नारमनुए ष्ठगमनमपिन। शेषं कु ज्ञापा युदीचीमन्यु ऊमयं तिरो शाने
दि शांत्रा मिमुख्येन वर ग्रहीतांऊलि कोदक्षिणापादां पुष्ठ ऊनु न्नाम्य ऊाम यंति। बकुनचनाघः कश्चित्। एकमित्युक्त्या
दि समतिमंत्रेः। अश्म मरा णप्रकार माह। दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनाकृऊामेत्। पूर्वंदक्षिणपादेनाक्रम्य ततोऽनुपश्चा
त्सव्येनाक्रामेत्। आक्रमरोचाननपादमग्रतो न कुर्यात्। मासव्येनदक्षिणमतिक्रामेतित्यर्थः। तामाक्रमामा
पति कूर्यात्। अत्रसप्तपदाक्रमणे सप्तमंत्रा यां विनियोगाचार्यैर्दर्शिताः सखा सप्तपदं भवेत्यस्यापि विनियोगानंति
यन्मंत्रा थानुरोधेनानेनाशां सनं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते। मंत्रलाध्यकृतामप्यपत्नेवाशयः। इदं कान्यत्र मंत्रयेनसु
मंगलीरियं वधूरिति। अपरेणाग्निंदकानुसं ऊन्यपाणिग्राहं मूर्द्ध देशेवसिंचतित पेत रा सममंजंत्विति त्येन यवा।
अपरेणाग्निं परशब्द पश्चाद्भागवचनः। वरच ध्वमरग्नेश्चपश्चिमतःप्राद्दक्षिणाधेनागत्योत्यर्थः। उपदकोपरहो
तोदकुंभनेः पाणिग्राहं वरं शिरस्यामिषिंचतीति कुंभस्यापि निरुद्धिः समंजंत्विति मंत्रेण। तपेत संरत रावृधृत थैवमेके
ण। अत्रसमंजं त्वितिमंत्रो वरेणपठनीयो वाऽन्यार्थिराचाये तिसंदेह वरे गोतित्रोऽध्यरुतः। नायितिमंत्रलिंगानुरो
धात्। अपयाविरुद्धमेतत्। न्यायश्च श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रक
षादिति। अस्यायमर्थः। श्रुतिलिंगयोर्लिंगवाक्ययोर्वाक्यप्रकरणयोः प्रकरणस्थानयोः स्थानसमाख्ययोः प
रस्पर विरोधे परमुत्तरं दुर्बलं भवति। कुतः अर्थविप्रकर्षात्। लिंगादिः श्रुतिं कल्पयित्वाऽर्थबोधने समर्थो यथा
ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यनेन गार्हपत्योपस्थाने ऐंद्री समिविनियुक्ता। तत्र इंद्रपदात्मकेन लिंगेन तत्र
श्रुतिलिंगयोर्विरोधः। अत्र संदेहः। किं मंत्रलिंगबलेनेंद्रस्योपस्थानं कर्त्तव्यं वा श्रुतिबलेन गार्हपत्योप
स्थानं कर्त्तव्यं। तत्र गार्हपत्योपस्थानं श्रुतिबलेन कर्त्तव्यमिति त्येव पुक्तो। निरपेक्षबोधकत्वं हि श्रुतेरूपस्या
श्रुतिहि। अर्थबोधने श्रुत्या सामर्थ्यं हि लिंगं तु श्रुत्यापेक्षं लिंगं कल्पयती। सामर्थ्यविलंबारूढं श्रु
तौ तु निरपेक्षैवार्थावगतिर्ययतीति सं निरूप्य। एवं लिंगवाक्ययोर्विरोधे लिंगं बलीयः। एवमन्यदप्यूह्यं। तत्प्रकृते
मंत्रेऽपि विश्वेदेवा इत्यत्र नाविति मंत्रलिंगेन चेयपाणिग्राहकर्तृकत्वश्रुत्यानुमाने मदोक्तं। ... विशेषेतितराः

॥ ६८ ॥ आगेव विधिश्रुतिकरस्थश्रुतीस्यार्थत्वो योऽपि ज्ञातः इति विंशेषैंजिनः अत्यनुमानेन । तस्माद् निषेधेवमंत्रं पठ
नीयं । यानि कानिचिद्वाराक्लिष्टजा । शिष्यमात्रासनेन यत्प्रमाणस्ये वसे । त एवा द्वा यनवा क्याद्याम्नातिषेका रंतरं गृह्या
संग्रहकारः । अथ संर्तनविधिना पाणिग्राहं व्यग्ननीरकार्थमनुगच्छेत् सहा इत्याह तेनैव चेति । अभिषेकानंतरं गृह्या
तोदग्राही वरस्परदीर्घसप्ताहं त्र्यहं वा संमनुव्रजेदित्यपि । आश्वलायनः । आवर्तिता या ; सव्येन पाणिना अनंतरं
पादुरुहृदकिरान पाणिना दक्षिणं पाणिं सांगुष्ठमुत्तानं गृह्णीयात । षट्पाणिग्रहणं शौनक पठितः । अथ वसिष्ठः
पाणिग्रहणयत्राभिषेकः । रुतं स्तत्र स्पापाय एव सव्यहस्तेन वधूः । अंजलिमुपोद्गृह्य । अग्निं ब दे शोसंगरहृदं दक्षिणा
स्तेन तस्माद् दक्षिणं हस्तं सांगुष्ठमुत्तानं गृह्णीयात् । गृह्णामिते त्यादि गृह्यमंत्रं जपा कार्यं । समाप्ता उदगृहं निवासादीर्घा
दिशि पश्चात्त्वरा कुलम निरूपं । रत्नामिते त्यादि समाप्ता उक्तं तंत्रं समाप्य प्रागुदीच्यांरेशान्यां दिशि निरूपं प
श्रीलराग्रहं तं प्रति चरप श्रीमार्त्तांच धूम श्वादिनान पंक्तिः निरूपल क्रान्तं प्रा कृत्य अपराजिता यां दिश निरूप
श्राहरागरहं भावेन्यजताद्दृशं आस्तरो गृहं नयेद् या यावि नाहं ये ग्रामे वोत्तरविवाहं होमं कुर्यात् । आथोत्तरो विवाहः
गायदीव्यामन्यत्र श्राहराकुलेमंत्रवतिवे ग्रामेवेति गरहोतरात । आत्री वसथ्या अनप केउत मग्निं समिद्वाढौ समारोप्य
निरूप श्राहरागरहं न येत । आप थाना यां । तन्मग्निं रूपस्माहितो ज्वलति तत्र अग्नि रूप आहरागरहे त्वाग्निं समाहितो
किं केवा परिस्तरणहं नादि संस्कृतो कुंडे स्यां उ लेवा स्थापितोत्तेच निः अपरेणाग्निं मानडुहं चरोहितं चर्म प्राग्रीव मुत्त
रलोमास्तीर्यं तत्र वर्तितस्मिन्होनां वाग्यतासुपवेशयेति सा स्वल्वामा नक्षत्र दर्शनात् । अनडुहे ष स्तस्योदमानडुहं
लार्षतं तिम्पर्धाः रोहितं रक्तवर्णं । अत्र वशराडु व्यापोर्व्याप्र आनयो गादिति वा कथा उक्ते चरार्णं नावेः स्यवर्णाम पित्रा
संसावधून दत्र दर्शनं यावदुपविशुवा स्तेरुतमौना । ओत्तेनक्त्रे षडजप्या कुतीर्जुहोति । नक्षत्रं धुवस्तसिन्दृश्यत
इतिकेन विज्ञातेलेखासंचिद्वित्यादि षण्णं ते । षडाज्याहुतीर्जुहोति । आज्या अनपकेनायं होमः सायं होमो चरेति त्ते ॥ ६८ ॥
योहोमस्य कालास्य स्तात्यादिवाविवाहविषयमेतत् । आत्रिविवाहतु अग्निसायं कालेएव होमारंभः । मोगोरजा
विलग्नवशा द्विवाहस्य ग्रामेवेत्स्वे नरविवाह होमयोः काले कथं स्यात्त दातेत्रेण कार्यौ । तं चाच ष्टानेगरो च कंपदि सरहहं ति
श्राबर्हिः पर्युक्षणमाज्य मा कृत्य नागोव सर्वत्र्यः समव दायस रुदेव सौविष्टकृतं जुहोति । ति सावार्थन्नाडु । कर्तव्यासम
दायोगरात्स्त्रे ष परिसमूहनादीनितंत्रेण सर्वनीत्यर्थः । अंग त्वात तंत्रेणांगानि प्रदेनप्रधानानि सर्वतो होतिवा कयाश्रुतिन

ले

प्रधानमेककर्मांगं कर्महृदयं कर्तव्यमिति विकृतं त्वचतो कर्मशेषांसमुदाये तं जेष्ठाज्यनागे मंगलात् । स्विष्टकृद्धोमोपि सरुदेव
अत्यंतं त्राणां समुदायेन्नल पतिसमूहनबहीः आज्य ये रूपानं त्रिपर्युक्षणोत्तर्दुर्भयवा सहचाम देव्यनुपादानितंत्रेणा
नर्वतिः अन्यत्तत्तल मविद्दितं अनहोमादि केयचगेवा प्ररुतमनुसरामः । आहुतेरादुतेस्तु संपातमर्ध्वनिव धानवनयेत् ।
संपातः स्रुव संलग्नाज्य बिंदुः । ते आहुते रित्य त्रचो स्तास्याकु तिसंपाता च नयन नोदितं । षडाहुती नामेवेतस्यात् ।
उ सोपो त्या यो पतिः । गप्य श्रुवं दर्शयिति । ध्रुवमसि ध्रुवाहं पतिकुले भूयासममुष्यासा विति पतिनामग्र
हणा यात्मन श्रा रू प त्य जाया ध्रुवं तंपतिनामसमुच्चरेत् । अमात्रस्वं नामग्रपद्य मांतं समुच्चरेत् । अरुंधतीं
चरूढा इमासीं त्यवमिव । पतिना समन्वतीयांतंमात्मनः एवं सिवहिः चतो पात्र श्यामे एतेक ष्पंसंगतियोग तः । अथे
नामनुमंत्रयते । आवा द्यो रित्येतपश्चादिन मंत्रशोकात्यायनः । स्पर्शं नाभिका ग्रेरा उचितो लोक येन विधिमनु
मंत्रणीयम् सर्वत्र सदैव मनुमंत्रयेदिति । समालोकनं तु स्पर्शनात्संभवेद्वेदितव्यम् । वा विधिरिति वाक्यादधनिवृत्तयम्
या धानुमंत्रणा विषयं तदिव्यनुमापते । आनुमंत्रितामुरं गोत्रेणाभिवादयते । अनुमंत्रिता च ध्रुवं संपातिं पतिगो
त्रेणाभिवादयते । स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे इति हारीत वाक्यात् । तास्या वाग्विसर्गः । वाग्यतामु
पवेशयंती । इह गंयदुक्तंतस्य वाग्यमस्याग्य स्यापं कालः । तत्र सं त्रस मापने । त्रिरात्रम कारा लवणाशिनो ब्रह्मचा
रिणौ स्यातां सह शयीयातां । कारणरा एवमेक । लवणं सैंधवादि । अत्र चार्थ्य मित्याह । अपि च तत्रैकं कर्तव्यमिति
शेषः । आगते च्छिन्ने । विना धर्मा गते इव विष्यमंत्र पर्मं परिकल्पितं कुर्वीत इव विष्यम द्वंद्वना । अथ पमादोप
लब्धौ उपतोत दवपा शेनेति मंत्रेणाभिमंत्रितं जुहुयात् । महाविशायां तोज्ञननिवेधमन्योद्विवत्ति तेकालेरतद्रूवति ।
श्रोमत्ते वासम शानीयं स्थाली पाकेन कुर्वीत । समस्या शनाय्यं पतरतिसम शनीयः । तस्य देवताग्निः प्रजा
पतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति । तस्य स्थालीपाकस्य मंत्रामादमः । अधानदेवताबहुदेवत्येक मंत्रो निर्वपरा मकार
मा हकात्यायनः । चरुः समशनीयो यस्मात्यागो यत्रकर्मणि । समानोत्सर्जनेनैनानुमन्यत्र प्रोक्त वा अात्रणोत्यग्र दोषे
यः रुष्या रंतन चेवया । कथमिते पुंनिर्वापः । कर्पं वैवज्जुहोतयः । देवता संबंध्याग्न्या निर्वापाद्युरे चरुपक्वः नि
सो छि रेवग रहूया डो मस्थापि रचक् रपक अिति । अग्नये नाम्या दी नां देवता नां पञ्चक्रुचं दं शोनैके कशो निरूप्यो ते
रुसौयार हवयामिति । तं पित्रं नानुप्रतिदेवतं हिस्त श्यामि मिति । निवसरू धानुषा छिस्य स्त्री नित्य नेनस हविरो चरतिनाश्चं ।

निमा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९१॥ तस्यैव देवस्याधिपत्यात्। नन्वयुक्तं देवत्वेपि द्रव्यचरुरत्वाशंकनीयं तत्रैवान्यादिवकुं देवत्वे समशनीयस्याली
पाकेकुर्यादिति तन्नेन वचनिर्देशात्। अतस्तत्र तिसृसंयोगेन दिवनाश्राधयन्या। अस्तुं तु तेनां कृतत्वेन। अत्र स्थालीपा
कप्रकरणात् स्थालीपाकस्य पत्नीवन्नयासदीपसंस्कारश्चावैपरिदिनान्यन्नाग्निहिरण्यतो हेमामावःप्रदीपते। पर्युक्ष्य
स्थालीपाकं तमसमानीयाग्नेर्कृतोनो पघातं ४ होतुमेवोपक्रमते तैरस्त्वकाय घृचाउपस्तीर्णाभिघारितंकुर्विति
उपनाग्नावेवप्रपनौ कुर्यादित्युक्ते माचार्यैः। यत्राग्नौ। त्रातिघारअत्समितिघारपूर्वं वैडध्यानहोमस्तत्रैवाज्यनागो
मोनान्यत्रेत्याचार्याशयः। होतुमेवोपक्रमते इत्यत्र एव कारात् [illegible] समशनीयेत पिच यत्रैव होत
व्या। होतव्यंमेकृतोनान्यउपस्तीर्णाभिघारितादृतिकात्यायनवाक्यादुपघातहोमो नवगीउपघातहोमस्तु
पारिणामेकृतोनाप्यसकोवेशौचरु यद्धविः हूयते चाउपस्तीर्णप्रतिउपघातः सउच्यते यच्छुपघातं कुर्याचरावा
ज्य४ समापपेत्। मेकृतोनाउ होतव्येनान्नमनागौन स्विष्टकृत् स्थालीपाकाचरुतान्यच्चयवर्संज्ञा निपात्पते। तत्रा
ज्यनागौ कुर्येव स्त्राव्युपस्तीर्णघघातीति गृह्यासंग्रहकारः। नात्रप्राकृतं चविकृताविति न्यायवाक्यस्य विरोधरति
चान्वी। प्रकृतावेषोपघातहोमविधानात्कोत्या। यनेन समशनीयचरावुपघातहोमस्यापि यात्रितत्वात्। तस्मा
द्विकद्विरेरतद्वाक्यसमूहं चिवायानुष्ठेयं। बालकालापेदो बद्दद्विनेकार्यात् कृत्स्नस्थालीपाकेचु होचकदेशोपा
सीनाति मरशेदचपाशैनमसीनेति। उद्धृत्य पात्रौ तरेचरु हास्थालीपाकशेषस्य स्वपात्रे एकदेशमवदा
यालेपशेनेत्यभिमंत्रयेत्। मंत्रेणैस साभिव्यत्रसंबोधनांतं वधूनामग्रयोज्यं। बध्नामि त्वाहुत्तदेत्येवां। तुस्को वि
श्वधीगदायपपाणं गौदद्विरा। आसिमंत्रितां वंतुस्को शोषे पत्नीदद्यात्। वाम्यतंत्रं समापयेत्। सरोतोदोद्द
रांदत्वो यामदेव्यंगाये नारागौ परिजल्पिताहविध्पान्नस्नोजनपचैकोपि यद्गृहणादिवामदेव्यगानांतं कुर्यादिवाहेति
विवाहः। अत्र परिग्रहगमनं प्रयोगरत्ने। विधूम्प्रवेशः। अथ मेत्रतीये शुक्लगदापंचमकेपचात्रि। द्वितीयेनाध्यव ॥ ९१॥
उपर्कैवा षष्ठेवियोगामपदुःखदःस्यात्। तद्वो॥ स्वल्पचनपुरग्रवेशो दशानां विज्ञवेतयो द्वाहे नवचद्रागरहगम
नगतिस्रु अविवारस्यानास्ति। मांडव्यः॥ निस्प्मानगरहजौ सौभाग्यानां तेषु सप्तपूर्व चतुर्थवेशमांगल्येन नौ द्वागुरु श्र
कयोः। म्योतिः प्रकाशो। वामश्रश्रेनवोढायाः सर्वहानिश्च दकिरो। त्वनक्रन्यंचरस्य स्योसर्वनाशः। पुरःस्थिता नवो

ढा पास्तनेषव्यं पदुत्तं संमुखनेत्रगो। तदेवयिश्च चैर्शयकेवलं तु हिरागमे। व्यवहारतत्वोपोलाल कृत्वाद्युमथचरागाद्व
पुनहस्तत्रयेमूलमघोत्तरास्तु। पुष्येचमैत्रेचव चूम्प्रवेशोरत्ने। तरेण्यं कुजेश्वरास्तः। अत्र चाचार्यःपानमारोहं
त्वा सुकिंशुकं २ स्यांक ४ शल्मलिमिस्येतानपंचेजपेत्। यानरथादिनं पतिगृहं गमनायारोह्यांव धौवरःपठेत्सुकिंशुकं
मितिमंत्रं। अग्निमन्त्रस्यप्रतिमंत्रं पतनदीश्च विषमाणि श्मशानं महावृक्षांश्च शानंच मा विदन्यरिपंथिन इति मंत्रं च
निमार्गे। विषमाणि चौरव्याघ्रादिपुक्तस्थानानि। श्मशानं स समीपस्थं। अत्र कृत्वं गेनरुचित्तोकेपान विपयासि न्यासुवा
पस्तुपमेवाग्नि २ हर्षं तितमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वान्यत्सुमाहृत्यपरतेविद्वन्निश्चिषरत्पाज्य शेषेणान्योजेत्॥
अग्रेरथो। नद्यो रथ्यादि वेधनस्तस्य विमोचने। पानविपयासिका लेपाखवादि नाव। अत्र स्यानापदरत्सुत्रा शुक्लरथक
निभिन्नादिकाः। यमेव नैवाहिकमग्निमाचसथ्याग्निं तेनपरिग्रहीतं व हतितमेच। तस्यापरिग्रहे पचैके लौकिकं वा
पससमीपेसुसंस्कृतायांचुविसंस्थाप्याज्यं च स्रुवेण द्विरष्टहोमविधिना व्याहृतिचतुष्टयं कुर्याज्ञान्यत्र ध्यमकोदिनक्षत्रा
हृत्स्य पसतेविद्वन्निश्चिषरतिमंत्रेराक्रुताज्यशेषेणान्यजेत्पत्यीवचबधावामदेव्यंगीत्वारोहेत्। अत्र वामदेव्यगानस्या
नुगादोदूर्ध्वान्तरस्याज्यशेषाभ्यंजनांतरतापना वर्गः। आपस्तंबश्चामदेव्यं गायेदिति शेषः। गृहं गतायां पतिपुत्रशीलसंपन्ना
आलाखाणी चरेण्यानमुह्य चर्म समुपवेशयंतीह गावः प्रजायध्वमिति। गृहे गतां गृहं आपतांच वधूं। ब्राह्मणी वा पुत्रवती यतस्या
कुमारमुपस्थमादध्युः। ता एव ब्राह्मण्यस्तस्या धानउत्संगे कुमारमस्तक हस्तउत्पवेशयेयुः। तस्मै शाकल्लोटानां जला
वा नपेयुः फलानि वा। तस्मै कुमारायांजलौ राकलोटान्। कुमुदगोलकान् फलानि वा। ता एव ब्राह्मण्य आवपेयुः।
उत्थाप्य कुमारं धुवान्तव्याकृतीर्जुहोत्यघ्याविहृधृतिरिति। चत्संगे उपवेशितं कुमारम् उत्थाप्य तांवरसु संहितामचु
पवेश्याज्यतंत्रेरा श्रुवाक्षात घोहोतव्याः। श्रुवाः श्रुवत्वाविनाशोत्पलदारत्य वर्गः। तात्पर्यं व्याहृतयः। अत्र च
तिहोमेनमधुज्याह्रो नाम सुतपाहस्तु। बालपीमम्बुसरत्मेतहोनानि निरिक्तपतरइतिकात्यायनवाक्यादिहृतये
स्वाहेत्येवं चतुर्थ्यां गेगनकार्यः। तहोमो गस्तुप्रयोगे स्फुटीनविष्यति। पारिजाषिकव्याहृतित्रयं पंचवाघमंत्रंयोमः का
यः। समाप्तास्तु समित्प्रमाण यथपायय संयुरूपोत्रेणाग्निवाघयपर्यान्। सामान्ताःस्वाहुतिषु सर्वत्राप्रश्चिचादि कृत्वा
मन्मिधमाध्यायानुपर्युदकादिपराकार्स्वितं रुचायाघयायसंस्राघन चप्रपर्के पूर्वपूर्वमुरुत्समासपरिषत्र प्रचरतीनगोनेपा

अमुकगोत्रो ऽहममुकशर्मा इत्यादि नामग्रहणाद्वाचितवाद्यपषार्थं नामदेवग्रहणादिकार्यमित्यमा धमयेत्यत्र त्वप्र
प्रयोगः। प्राकृतोनुपयुक्तमादिज्ञापनार्थः। अन्यथा पाणिग्रहणानंतरमेवातिवादनं स्यात्। अपात श्रुत्यर्थिकमंत्रस्य
विवाहो होमादित्समयानंतरं चतुर्थेऽहनि। अतः शाब्दोपलब्धमाराहोभावश्यकत्वज्ञापनार्थः। अकृतेस्मिन्होमे पापीला
कन्यादिवधूशरीरात्तन्नश्यति। अतः कर्तव्य एव। अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति। अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां
कं ना। आप्रायश्चित्तिशब्दोपेतमंत्रैराहुतयः। प्रायश्चित्ताहुतयः। अग्ने प्रायश्चित्तेरतिवतुः। चतुः वारं चतुष्टयं। तत्प्रकारमाह
अग्ने स्थाने वायुचंद्रसूर्याः। अग्नेरा कर्तव्या इति शेषः। अग्नेः स्थाने त्रिःपदस्थाने। एवं चतुर्षु मंत्रेषु पापी
लक्ष्मीरितिपदं प्रयोज्यं। समस्य पंचमीमाकुर्वद्धा। पंचमी माहुतिमग्निवायुचंद्रसूर्याः प्रायश्चित्तिः समस्य बहुवद्द्धयपू
र्यं देवानामित्यादिप्रकारेणाज्यपापीलक्ष्मीरित्येवपदं योज्यं। एवं चात्र होमिकाः। लेविंशतिराहुतयो नवंपि
तैत्तस्यैव माहकात्यायनः। मंत्रान्नाम्नायेद्दत्येतत्पंचकं व्याख्याता। चौलिः। पद्यतेतत्प्रयोगे स्फाकंगाराणामंत्रेवि
धिः। अग्ने स्थाने वायुचंद्रसूर्यान्विकुर्वद्वद्धा। समस्य पंचमीं सूत्रेचरश्चतुरितिश्रुतेः। प्रथमे पंचके पापीलि
क्ष्मीरितिपदं न वेत्। अपि पंचस्वमंत्रेषु इरति यत्तथा विदोविदुः। द्वितीयेतु पतिघ्नीस्यादपुत्र्येतिरतीपके। चतुर्थेत्व
पशव्येतिदमाहुतिविंशकमिति। आश्वलायनः। आज्यतेराहुतेस्स्रुसंपातमुदपात्रेवनयेत्। तेन ध्रुवाम्भोतिनैनां सकेश
मस्वाममन्त्यमप्युत्सापित्वाद्भावयंतितेन संपातसिक्ताज्येनैनां च शूं। केशान्तरेष्वभिषिच्य सकेश्नानरवां। आसन्नपुरुषांमं
उ हस्तेनं नखच्छेदो रोमच्छेदनमेवच। आसनं मेखलापाश्वरुतासनानिविदुर्भुधाररातिमरत्वासंग्रहं वा कुर्यात्। उत्थाव
यंतित्रिर्वटौदकैः। स्नापयंति। उत्थावयंतीत्यत्र बहुत्वं कर्तुर नियमार्थे। [illegible] पदेवकोत्थापनं। समे
वदिवसे कुर्यादिन कोत्थापनं बुधः। षष्ठं च विषमं नेष्टं मुक्त्वा पंचमसप्तमौ। स्थापितकुलदेवताया उत्थापनं देव
कोत्थापनं। गार्ग्यः। नांदीश्राद्धे कृते पश्चाद्यावन्माहरविसर्जनं। दर्शश्राद्धं कपश्चाद्धं स्नानं शीतोदकेन च। अपसव्यं ॥
ग्रहणकारं नित्यश्राद्धं तपैतृकं ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमातिलंघनं। आविवाहसतंतेवैच श्राद्धं भोजनमेवच।
नैवकुर्युः सपिंडाश्च मंडपोद्वासनात्प्राक्। स्नानं सचैलं तिलमिश्रकर्म जलांजलीध्यानं कलशदानं।
अप्रदक्षिणं तीर्थयात्रा परदर्शनं च विवर्जयेन्मंगलतो द्वितीयं। मासषट्कं विवाहादौ प्रारंभमाने। नवीनान्नं दिनत्रया

पा
२

भ्यंगस्नानं मार्जनं तथा जन्मर्क्षं विवाहात्प्रग्राम्यत्वा तथा नवतनवंचनानं। आत्मनोमुंडनं नैवचवर्षं वर्षार्द्धमेवच।
अप्यंगे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि। मांगल्येषु च सर्वेषु न धर्मं गोतिपिंडनं। विवाहयस्यपरमेपो विप्राषाढे
माघमासके। न साकन्यागरेहेति [illegible] जीपि प्रगरे हे तथा हि माढे। विवाहगतरूढासुवर्ष [illegible] तदूर्ध्वं। पिंडदानं मृदो
स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणं। महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेहनि। कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिंडनिर्वपणं सदेति दीपि
कविवरसोः। अथ द्विरागमनं। तत्र नारदः। सत्तेव पंचमे मासे यदि नारी गृहं व्रजेत्। आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मरणं
व्रजेत्। निरायान्यस्त्रे तस्तुरेश्वर। माघफाल्गुनवैशाखेषु शुक्लपक्षे शुभेदिने। गुरुवादित्यविशुद्धौ स्यात् स्त्रियं पत्नी द्विराग
मनः। मदनपारिजातेतोनी होराशुभे घनोत्तरादितिगुरुअश्वलायुरा धनाश्विनी शक्राभ्यां स्वकारनायुचि [illegible] त्वा [illegible]
तिथौ। कुंभलाजालिगतेरवौ शुभकरे आपादयेनागविसूर्ये कोर घटाजगे शुभदिनेप केंद्रे रस्तैतरहति। तर्तुः शान्त
गो वरे द्विकरे नास्तगते ला गये मादिनि [illegible] मते॥ इति द्विरागमनं। सादर स्यद्वारांतर कररो आप्नि माहकात्यायनः।
स दारा न्यपुनर्दाराश्च यंगिल्कारसांतरान्। यदी छेदस्मिग्ना कर्तुंधकहो मोस्यविधीयते। स्वेग्याचेव नवेद्धो मौलो विवेनक
कान्वनेति। मंउनः। आश्वायां विद्यमानापौ द्वितीयामुद्वहेद्यदि तदावैवारि कवाम कुर्याद्वावसद्धे प्रिमान्। द्वितीयादि वि
वाहे काल उक्तः। प्रयोगरत्ने। प्रथमदामृतिवासरादिने पुनरुद्वाह विधिर्वरस्य। विषमेप रिवत्सरे शुनो युगलेचापिम
तिप्रदो नवेत्। जीवं त्यां पूर्वपत्न्यां द्वितीयाविवाहे नायं नियमः। द्वितीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात्तदर्कविवाह विधिः। अयोगरत्ना
दिषु द्रष्टव्यः। इति विवाहादिवचनपंक्तिकर्मनिर्णयः। अथ पुरूरवा सहानि ज्वाजाननादि निर्णयः। तत्राचार्यः।
कर्णमित्ररा न्यं वरदतेके चतुर्थीकर्मकरणादिवसात्रिरात्रादनंतरं प्रत्याः पुरूषा पत्नीगहीतायाप्यावधूसानीतवेदापि
वा मनी नाकामामाविज्ञेनितो। संनवामेतीवच्चनाद्वितीयपारस्कारः। आविज्ञनितो। आप्रसवाक संनयान नवोसि हस्ंगता
नवामेत्यर्थः। आयाचार्यः। पदत्तुमती नवत्युपरत शोणिता तस्मिन्काले उपरतशोणिता कालगलकरको योनिद्वारा
तदासे पुनकाले। आपवानिंद्याकीति पिवारे पुपदिपुष्पेंप्र दृश्यते। तत्र शांतिं प्रकुर्वीत घृतदूर्वा तिलाक्षतैरिति वा क्याश्च मन
रजोदर्शने मासा केदु षु सतिगर्भाधानस्य शांति पूर्वकं कर्तव्यता तावद्दृष्टका लाउक्ते ते। तद्दर्शने योगरत्नाग्र पतेरुक्तिसे त्राज्ये
ष्ठा जाडालाउ पदकार्तिक पौषा जमे शुत्ता। आश्विनो प्रवाप्त। शेषाः शुता। कुविहिते शाखफाल्गुन पूर्व धियोर यम त्वप्रुत्ते।

९६॥ तिथिषु सप्तमीपञ्चम्यां षष्ठ्यष्टमी द्वादशी नव[illegible]मी चैत्रमासस्य मासस्याक्षयफलाः ॥ क्षयविंशत्यधिकादशमावस्या तेनोकाश्यामी द्वादश्यै
कृत्तिकास्वनुराधास्तु फलमाह हरेस्तु ॥ कन्यादित्येष्विचमानारी सोमे चैव मघासु कुठेमासे नी चैव बहु [illegible] कन्याजन्मस्तिका ॥ पुरीपुत्रवतीजा
रीकन्यापुत्रसमेतान्सुः ॥ मंदेव पुंसे ॥ क्षत्री नारी पारशांपकसामी हृशां ॥ रहिता धनपुत्रान्या [illegible] रोऽरुस्वला ॥ दोषपुत्राः नष्ट
रूपां स्यात् ॥ तिथिकार्याः सुपुत्रिणी ॥ रोहिण्यां चैन संपुत्रा रोगस्यावस्तु तशालिनी ॥ मूलज्येष्ठासु समरतो निरतो निरतादेनवे सती ॥
पतिव्रता पुत्रवनचैः सौ सुपुत्रिणः परहृदये ॥ मूलहृदये पतिस्याना [illegible] नगा स्यात् [illegible] रिचत्यां स्वैरिणी दुष्टा [illegible] नगा शान्ति प्रकुर्या
य ॥ रजस्विन्या प्रथमे वे वें द्वितीयादिषु स्मरतमिति ॥ योगं प्रकलं तु नाम ससमसमाने कि [illegible] दाघघटिकादो वा द्विस्यात्ति [illegible] मादि
ने प्रायश्चित्ते [illegible] नागाः श्रुता ॥ द्वितीयो न धर्मः ॥ द्वितीयो दुष्टः ॥ एवं रात्रौ ॥ मूलपदे पास्त मध्याच्च प्रदुष्टौ ॥ एवं संक्रान्त्यादिकाले
प्रथ श्रुताः ॥ दुष्टमासा [illegible] दोषप्रमरजोदर्शने नंगना चारेनकुर्यात् ॥ तद्दोषपरिहाराय शान्तिं कुर्यात् प्रशस्त तिथ्यादिषु रजो
दर्शनं पर्यन्तं स्यात्तामनं वर्ज्यं ॥ तदाहृद्योतिर्वसिष्ठः ॥ अकृतदोषपरिहारं दृश्यते तत्र तु यान्तः ॥ शान्तिकर्म नकार्यं ॥ विचर्य येदेव
तये कशास्त्यानावत् [illegible] दर्शनमित्र कारोदितिः पूर्वस्य शान्तिरस्मात्कृत शान्तिविंतास्मरोऽदृष्ट्या प्रथम तन्नौ विशेषः ॥ स्मरति [illegible] मा
प्रथमतोऽतु पुष्पिणायाः पतिपुत्रवतीस्त्रियः ॥ [illegible] केते रामनं कृत्वाऽतस्मिन् स्नातु पवशयेता ॥ हरिद्रां गन्धपुष्पादीन्द्युस्ता कल
केसजं ॥ दीपैन ॥ राजनं कुर्यात्सदीपे वाससा यो दुरूहे ॥ फलतां बूलपुष्पादिद्घाताम्याः स्वशक्तितः इति ॥ द्वितीयागधार्तु बुतद्वि
यमानाकृदहः ॥ [illegible] ना स्नमं उनेऽकालं [illegible] संदेत [illegible] वनं [illegible] कुर्यात्साज्जीकानारी ॥ [illegible] रामारी कृतां तथा ॥ [illegible] रपिवर्जये
न्मधुमांसं च पात्रे खर्वेच [illegible] नं ॥ गंधमाल्यं [illegible] दिवास्वापं तांबूलं चास्यशोधनं ॥ दन्ते शरावे तु [illegible] नेपर्यंकोऽलिनापिवेत्
हविष्यं मधुरं चान्नं [illegible] तिस्त्रोऽदिवर्जितं ॥ एकांतेऽसा कूशिरास [illegible] शयीत सा यतिरिक्तः ॥ शशाशीतिस्मिंकाशं
लो [illegible] सस [illegible] ने ॥ विरम्य तिन निरों चेत [illegible] शान्तिवेदनारं हितं [illegible] दिनान्सर्वनिवर्तते ॥ रजोऽनेतान् [illegible] नयाप
विरात्र [illegible] गतः ॥ चतुर्थे दिवसे स्नाया [illegible] दिसं [illegible] ना ॥ नतीरं देवरं वापि श्वशुरं नान्यमीक्षयेदिति ॥ स्नानं रजस्व
लायास्तु शुद्धे निशस्यते ॥ [illegible] निवर्तते [illegible] निवर्तते कर्मवनेऽस्याप [illegible] बः ॥ स्नानेन कर्मणा [illegible] देवपरा [illegible] जः
सोऽनु [illegible] स्थिनसाम [illegible] तास्नाता [illegible] खंडलवासवेशुः ॥ विप्रा [illegible] दोचिर [illegible] ते पुत्रवरां गानां स्नाना [illegible] भिः ॥ दिष्टः ॥ ॥९६॥
[illegible] तोगमनमाह याज्ञवल्क्यः ॥ षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तास्मिन्युग्मासु संविशेदिति ॥ तिथ्यादीनाह श्रीधरः ॥ षष्ठ्यष्टमी
पंचदशीं चतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा ॥ शशाङ्कः श्रुताः स्मृतिपयो निषेकवाराः ॥ शशांकार्यसितेन्दुजानाहिन
मन्त्रे पदे हृदये [illegible] पौष्णः सितः श्रुकः ॥ रं [illegible] बुधः ॥ रिपुः ॥ स्ततो राधा [illegible] तस्मादेकादशी ॥ ति [illegible] ॥ त्रयोदशी

[illegible] जेदेतागमने निषिद्धाः स्मृते तिनिकृ [illegible] राधा हृश्रीधरः ॥ विष्णुगजेशारविमित्रसमीरपोक्षाम्मूलोत्तराचरू [illegible] नातिनिषे
ककाले ॥ रुध्यानिपु [illegible] वस्तुशीतकराश्चि चित्रादितामधम [illegible] फला विफला स्तुरन्येऽउत्तरा शब्देनोत्तरात्रयं ॥ [illegible] मूलस्य
[illegible] संपुष्टौ ॥ याज्ञवल्क्योऽपनत्तु एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेदित्युक्तेतेनात्र विकल्पः ॥ रेणुः ॥ पित्र्यं पौष्णं
[illegible] तं वापि विविधस्यस्त्यक्त्वा नारीं सुमस्तत्राः जस सत्वौ पुष्टः ॥ [illegible] मां पुत्र [illegible] लिङ्गद्वौ [illegible] शपुत्रमासोऽऽत्यजनश्य ॥ [illegible] त्र
समा स्तु ति [illegible] पुत्रान्विष [illegible] नान्य [illegible] तिरोधयेत् ॥ युग्मासु पुत्राजायंते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥ तिहेमा [illegible] शास्वकाम
[illegible] त्रापपुत्रोत्तराग राक्ता ॥ तत्रैव व्यासः ॥ रागो बहु [illegible] पुत्राः स्पादस्यामाल्पधनिवर्जितः ॥ पंचम्यां पुत्रिणी नारीष
ष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ॥ सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः पुमान् ॥ नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः पुमान् ॥
एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ॥ त्रयोदश्यां शठा पापा वर्णसंकरकारिणी ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च
आत्मवेदी दृढव्रतः ॥ प्रजायते चतुर्दश्यां पंचदश्यां पतिव्रता ॥ आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमानिति ॥ [illegible] त्रराद्र
[illegible] श्राद्धं ॥ निषेककाले सोमेन [illegible] दिद्रुवौ तावाक्यात्कृष्णस्तु मारुतो नाप्यग [illegible] नविधी [illegible] तरतिगरहासंग्रह
रूतानाम्पतिकानवका [illegible] नादत्र हो [illegible] चरेत् ॥ होम [illegible] नादेशेपुर [illegible] स्थाने [illegible] तिलिहोमोरत्वा
कार्योऽत्र एवं पारिजा [illegible] भिकः ॥ सचतुर्थ्यां [illegible] शर्मनास्य [illegible] कर्मणः ॥ पुरस्तादुपरिष्टाच्च कर्तव्या ॥ तत्र स्यान्निशा
[illegible] सर्वकाले विधाना [illegible] नचस्यादिकानि [illegible] गृहोमं [illegible] निर्वर्त्य [illegible] नवकाले [illegible] निशामं
न [illegible] कर्तव्यो ॥ [illegible] राज्ञोऽपूर्वं वाहतित्रयं जुहुयान्मंत्रेरापो [illegible] धानं [illegible] कुर्यात्
उत्तरतंत्रसमाप्तिः कर्तव्येति ॥ [illegible] नीशं किं [illegible] स्थानं मेषु निनः [illegible] कानामिति [illegible] नोते
दितिपरा [illegible] कर्मात् स्नानं कर्तव्यमेव ॥ तावुपैति द्विनेसं [illegible] कालेवगासर्वाना [illegible] नसौ स्वकातां [illegible] पुरीष
रेणुः ॥ दंपत्योरतिकालेन [illegible] लितेमनः ॥ [illegible] धर्मः ॥ स्वं [illegible] पीत [illegible] वाम नाहंति ॥ [illegible] चार्यः ॥ ददि
रोनपा [illegible] नोपस्थानमतिस्रशेहृद्युक्ते पीनिक [illegible] चित्रेत सङ्ख्या [illegible] चौरविनीनाम [illegible] सर्वसि जयतः ॥
[illegible] ध्यानं [illegible] रता [illegible] कार्यं उत्सवे [illegible] सर्वेषु सीमंतसंतु [illegible] स्तुरा सुरेज्य [illegible] वमे [illegible] दौ षेन वि
घातेर [illegible] निर्वि [illegible] स्वस्वकालात् ॥ [illegible] निरसेदा ॥ [illegible] पुंसवनं ॥ तत्राचार्याः [illegible] स्यादिसा
देशे पुष्ठ सवनस्य कालः ॥ [illegible] दिसरे [illegible] मासी पे वय मरत्तीप [illegible] गेरत्वर्चाः ॥ अयोग्य [illegible] मासे ॥ द्वितीये वा [illegible] पेवामासि

॥१००॥ पुंसवनं न चेत् । व्यक्ते गर्भे जवेत्कार्यं सीमंतेन सहकार्यं चेति दिवास्वकालातिक्रमे सीमंतेन सह कर्त्तव्यं । गर्भाधानुमापिना तदुक्तं
संग्रहे । कृतु पुंसवने देवात्स्वकालेन कृतं यदा सीमंतकरणात्पूर्वं कृत्वा सीमंतमाचरेदिति । मुख्यकालातिक्रमे कालातिक्र
मजन्यप्रायश्चित्तहोमपूर्वकं कर्त्तव्यं । संस्कारातिपातिपारस्वकालाद्धं कृपंचना । कुलेन देवकर्त्तव्या चेत्रूपेन पुनाद ध्वरति का
त्यायनकारिकानुमाश्वलायनात् । इदं च पुंनकृत्रेककर्त्तव्यं । मासे द्वितीये तृतीये वा पदह: । पुंसान कृत्वैशानं पुमायुष्मेनेति पारस्कर स्क
काष्ठ । वराहः । हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यः । पुंसंज्ञेषु कार्येषु तानि शुभानि दिशन्ति । गर्गः । पु
ष्णामाश्रवणास्विष्णोर्हस्तश्चैव पुनर्वसुः । मूलातिष्ठितस्रोष्ठ पाद्यैवंजानूराधानंत ध्याच्युपुरू । रिक्तां पर्ववर्जन वर्मी त्याको
पुंसवने शुभा नाडी नित्यं चोविसिद्धः । स्त्रुश्चसौरेस्तुनहानिरिदोर्ष्टतस्रहा पुंसवनेषु च स्पष्ट । काकीबावंध्या नचनीह
शुक्रे ज्यौ पुत्रलाभ नेगरवितोपराजीचे: । आश्वलायनः । प्रातः सशिरस्कां स्नुतोदङ्मुखे पुरस्तैं शुभ पश्चाद् ग्रेरुद गमेव्युद
र्णैं शुभ्रा सानुपविशति । प्रातः सुहृत्तित्रयमपेक्षो । उदगग्रे पुदर्भेपूपविश्य सशिरस्कां त्रिः धरोदकेनाभ्युक्ष्य तोकां स्रेः पथा
दुदगग्रे पुदर्भे पुपस्थुदक्षिणातः । साद्भ्युपविशतेन्मानि: स्थाले स्थालीपाकं नावे गोविकः । नरकेश्यावन्यहोमस्था नु
त्वैका सप्तमिदाहुतिं । स्वगनसिसकृपाध्याइ: श्वापाचनासोगजापयनं रतिकात्यायनकाशुलात् । गालैर्हिमिजतिकार्मि
कृता मौंजी निबंधनै: वैदिलिंगा लिंकेवैनो हिजानातप स्पेप रंरयंतरतिमनुवाक्याउलां धेनोपुनपयनीते शुकर्म
स्तु सर्वत्र बीजगर्भसमुद्भवेनो निबर्हणा पेत्येवमुख्येरवाः कार्यः । आश्वलायनः । पश्चात्पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना
दक्षिणांस स्नव्वं स्थानं तर्हितं नाभिदेशमभिमृशेत्सुमणः सौतितावक्रमा बिलेत पत्नी । कृगाल्पतंत्रेराव्याह
विश्वयमेतातंरुच्यो न तर्ह । नामायागा । पश्चात्पत्यभिमन्तो वै स्पा । यदहिदृश्यत्र स्नात स्यादङ्गिरसामंसंस्कृत्व यदेशं तत्सी
तू सीमंतनिमस्थ्यपतं वेराना मिदेशमालभ्येत । आश्वलायनः । यथा चार्याः आकाशांत्याहुतिहोमादितं त्रसमापयेदित्यर्थः ।
श्री सुपुत्र रसो । गर्भपानादिसंस्कृ चारिता सौष्ठतमः स्मरन: । आश्वलायनः स्वकुलीनः स्पाद्रांधवोकान्यगोत्रज: । दिव
सो काकुरुयान्ति चंद्रश्वेवा प्रिमम्माचरेदिति । इति पुंसवनं । आश्वलायनः । आपस्तंबः । पुंसवनमिति विशेषः । एतद्धिनांतरं एकौ
के सीचे तिष्पादि पुकर्त्तव्यं । प्रातः सशिरस्काप्लुतेस्सुतन्यतक्वयना नुपूर्वं पुंसवनदिन कर्त्तव्यमेतेनरा । तस्मादुक्तपत्रप ॥१००॥
प्पा । एकस्मिन्दिने कर्तुं द्वयकरणी तंत्रेणैव स्नाने नैकोपपत्तौ द्वितीयस्नानकयनमितरप्याप्तिः । एकस्मिन्नेव दिने
नैकतंत्रद्वयकरणं कृत्श्चाहमपि तंत्रेणेतित्राप्त्या लिखनं विलंबी । आश्वलायनः कार्यवं यथ्यात् । प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोध

शुंगानिक्वादिवेहायसीं निदध्यादित्यंतं सूत्रं । न्यग्रोधः प्रसिद्धस्तस्यो हिशान्यां दिशि या शाखा तस्याः शुंगां । शुंगामुकुलित
नवपल्लवसरुलो । लताग्रपल्लवो शुंगः सुंगेतिपरकीर्त्या नेतिकात्यायनोक्तेः । विन्यवत: फलौ । पार्श्वेद्वये पिलफलौ ।
स्वनाचत: फलद्वयसंन चान् । कात्यायनः । न्यायनीं । कात्यायनः । पिपदिसदसांक्रिमितिरव्याख्यां । एवं विधं पाइयासीत्यतत्र
तिभिः क्रयपर्यिंगके: सप्तभिर्मंत्रैरेकविंशति यनानमा । बाल्यावटमलेपरिक्रया यं प्रक्षिप्य ऽषधाम्रस्त्यनेनइतिके
रसां तेनगृहीत्वा चरोः परिधाय वेष्ठयित्वा बेहायसीं । आश्वलायन: शारूयां स्थूराग्दो धमरपेन । आश्वलायन शाखा नाद्यादि
नदेशावावी । इदं च दस्ता ऽल्पा अस्त यारी ज्ञनवतीवाश्ठहलाबंधु: कुमारीवा ऽग्रत्या हरं । श्रीपिनष्टि । व्रतवतीपरिव्रता । अन्न
बंधु विंद्याहीनः । पतिव्रता व्रतचर्याकष्ट बंधुस्तपा ऋतेरतिका स्या पनवाकणात्कपत्रस्या हरंतीपिनष्टि । पषराणां संक्रं
चोक्षरषिद्वा पुत्र । इदं स्कानिषुद्रवसना हरंतीत्यपर्थः । सुश्री धमान्पत् । आश्वलायनः सशिरस्के त्याद्यिष्याक्तूशिरा: संविशतीत्यंतं
सूत्रं । संविशति । प्राकृशिराउत्तानास्या पतीत्यर्थः । पश्चात्पतिरवस्थाप्य दक्षिणस्या नासापुरेऽंगुष्ठेनोपाकनिषिंचयात्
पुत्यासिसंग्रहे । दक्षिणनासिकाश्रोतस्यावनये सुमान त्रिः पुमानितिरति । ततः पतिः पश्चादनुपूर्वेश्यां तरा । स्पृचापुत्र
तीस्र गारेरां शुंगामादायतत्र संस्कोतसिनानासिकाद्विः ऽवनयेनमंत्रेण । एतदवसावन्यपाने व्याहृति होमानंतरं कार्यं ।
समपपयाध्यं व्याहृतिहोमादितंत्रसमापयेदित्यर्थः । इत्यपरं पुंसवनं । अथ सीमंतोन्नयनं । तत्राश्वलायन: । अथ सीमं
तकरणं । गृह्ये पुंसवनानंतरं सीमंतः । केशरचना विशेषः सूत्रस्य चदेयमारो प्रकारेणकर्त्रणं सीमंतकरणं । काल माह ।
गर्भमासेषु चतुर्थे मासि षष्ठे ऽष्टमे वा । अष्टमेवेत्यत्र वा शब्द उदगयनकालापेक्ष: । वा शब्दस्य केवलाद्युदत्त्य विकल्प
इति नारायणः । आपस्तंब: चतुर्थे मासि षष्ठे ऽष्टमे पिचा । पत्रोदगयनादिस्या कालसत्राप्यतंत्रवदिति संग्रहवाक्या थीर
दृं गर्भस्य मास्ते एव नवति । तदाह मदनपारिजाते देवल: । सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृतेति । हारीतोऽपि तत्रैवास
कृच्च संस्कृता: सीमंतेन द्विजस्त्रिया: । यं यं गर्भं प्रसूयेत स सर्वः संस्कृतो भवेदिति । अथ सीमंतोन्नयनं पुंसवनवद्
पमगर्भेदिति पारस्कर: । पुंसवनवद्नक्षत्रेऽस्पर्धः । आश्वलायन: सर्वान्स्मपमेचाशयः । कालविधाने । सीमंतेति ष्याहसावि
तिहरि शाशान् त्यौसाचि छ्युतरारव्याः । पलक्षितं चरितांभिहिति । पिमषणापापरास्त्रु । मरासा: । पद्म । छिदुबाहवलिवृ: ।
नक्षत्रे शीघ्र चंद्रं वीक्ष्य षष्ठमीनवमीतथा । षष्ठीचद्वादशीचैवपक्षच्छिद्राकूया: स्मृता: । कमादेतासु तिथिषु वर्जनीया
श्वानाडिका: । स्कृता: पञ्च अष्टौ नव पंचदशाशोपास्त्रशोन्ना: । ररस्पति: । पूर्वपक्ष: शुन: जोत्के: रूसश्चांस्य

१०२॥ त्रिकं विना। चतुर्दशीवत् पौ। चिश्रुत्वा पदेषु दर्शादावति। प्रकृतमनुसरामः। आतः साशिरस्केत्यां दिशाब्ध्युपविशांत्येतं सरू
णं त्रांतकार्यं। आत्र अद्भ्योपवेशनानंतरं निर्वापं विना तिलतंडुलमिश्रं रूसरस्स्थालीपाकं श्रपयेदेवेकुराणायं। स्था
ग्न्यासनांतेद्धिः प्रदाल्पेषु शारं श्रपयेत्। न कार्यं त्वाद्वनिर्वापिन दत्तु हसनंतत्था। रू आकल्पतिरसीमंते पश्चा
क्रः सद्भागेहे। विवाहे वैवलाजानांनो ह्यो निर्वपरणो विप्रचारितिगृह्यासंग्रहवाक्यात्। रूसरलक्षणमाहकात्यायनः।
तिलतंडुलसंपक्वः। रूसरः सोमितिधीयतेरतिः। सात्र स्थालीपाकं कृत्य नाज्ञाचरूतंत्रः। तिनाग्न्यंतंगेयदितिरवीक
याक्यात् अग्न्यतंत्रक मेवेदं क्रमोत्र कौलननाचेकराजकूरागादीनामनुपदे शाद्धोमान्तकाद्यानात्रमाज्यं हृव्यान्क
केशातुहोति श्रुवि धीयते। मंत्रस्य देवता या श्रजापतिरिति स्पारिति। कारिका मंत्रदेवतयोरनुपदे शात्प्राजाप
स्पालीपा कौयमिति नारूपं त यत्नमंत्रदेवतयोरनादे शेहोमादे शास्तत्र। तत्र होमानादेशाज्जतथा।
पश्चात्तिरव स्पाप युग्मंत मौदुंबर ७ शलाटु ग्राप्सुमाब स्तमत्र यमू जचितोत रक्तरमी युग्मानि यस्मिन्स्तबके
लानिस युग्मः। उदुंबरस्य यमौदुंबरः। शलाटुग्रप्सुंनोलास्तबकः। शलाटु नीलमित्युक्तं अपक्वमानचफल
तरतिकात्यायनो नः। तं स्तबकं स्युदोरके बध्नीयात् यमू जीवतरूतिमंत्रेणाबध्नाः। कंठेबध्नीयात्। कौयसी
मंत्रमरूढेत्तु नयतिभूरितिदर्भपिंजूलीनित्रेवमयामनुवरितिद्वितीय ७ स्वरितिन्तृतीयां व्युदुंबरस्तबकबंध
नानंतरं तत्र स्पष्टवतिस्ति दीर्भपिंजूलीनिः ए यानेवे कस्या हत्यानारवयांसीमंतम् रूद्वैमुद्धायेत्। नेदनो
पन्यासात्। सीमंते दर्भपिंजूल्याः सोसास्ता निशिरु ध्येयादि तिगृह्यासंग्रहकारः। एवं केपापिंजूल्याउन्नयनं कर्त
यमितिव्याख्यानं विंत्यं। श्याय वीरतरेरायेनादितेरित्येतत् यद्वा वीरतरमाहकात्यायनः। श्वाविद्धलाकाशलली
न्यावीरतरः शरइति। शारैरा सीमंतोन्नयनेमंत्रपूर्वकं कर्तव्याव रूप मारो ध्यतिसीमंतोन्नयननिवहो यांकाव्यापूरणीका
श्येतरालाकाम हंसहवाकित्येतेत्यर्थः। पूराम्बिकांसस्त्रयकत्तनैनसा यनतोन। त्रिः श्येत यावशलल्यायश्लोराके स्तुमतयरा ती
त्रिवृत्स्थाने त्र्युच्चेनात्रिश्येतायाः शलल्याः। कालनीसे अपकं शीलकाहत्यर्चः। रूसरस्थालीपाकं उत्तरघृतस्तामनवेक
पेत्। रूसरः पूर्वोक्तः स्थरूपः। स्थाल्यां सुकृतं कराया पच्यतरसि स्थालीपाकः। उत्तरमुपरिघृतं यस्मिस्सर्वदर्शयेद्ध खः।
केपश्यसीत्युक्त्वा प्रजामितिवाचयेत् उत्तरघृतं रूसरं दर्शयित्वा किं पश्यसीति ए प्रजां पशूं सौभाग्यं मह्यं दीर्घायुष्टं पत्युरिति वाचयेत्। त ॥१०२॥
स्वयंचंहीता। ते रूसरं सासीमंतिनी। वीरसूरुरवरूजीवपत्नीतिब्राह्मण्यो मंगला गीतिवाद्यम् रूपासीरन्। वीरान्वित्वाज्ञाता
प्तान्सूतेतिचारसूः। जीवतोदीर्घायुषः सूतेति जीवसूः। जीवतः पत्नी जीवपत्नी। गोविंदवेति। लंचवेतिभावेति पद मनुषंगाः। ए

वाक्या श्राद्ध

तं रूपासितिवाद्यं गीतावाद्यमेतद्वा। प्राकृतसीमंताद्यः। प्रसवे विशेषः। प्रयोगरत्नोसत्यव्रतेनोक्तः। स्त्रीयघारूतसीमंता जस्य रूपेत
कपंचनं। पुत्रंगर्भं चाविविचितयुनः संस्कारमर्हति। एतस्यैवचाक्य स्याशयहृयमाहरेणुः। सीमंतोन्नयनं मुख्यकालेनस्यात्
घोनं। कार्यमासप्रसवादेतदितिशौनकोवदीत्स्फुटं। प्रसवाद्वा पुरानस्याद्वृद्वागर्भवती पुनः। कुर्यात्स्वकालएवैतदितिसत्यव्रतो
जगीत्। नोकेरद्वृतिपुत्राः सीमंतमिति तंत्रतान्। गार्ग्यः पारूर्यंतस्य वाक्याद्वत्वातीयतेरतिः। मात्र लोजनेस्य पश्चात्समुत्थ
पराशार बृद्धोवतिपेषोष्यपन। उत्तोदनेतसे तेच सीमंतोन्नयनेतव्या। मातकुमनवृत्तादेहतुत्थाचांडा यसांचरेत्प्राचरितसीमंते
न्नयनं। नावगर्भिणीतत्पति चकाः। रेणुः नसान्नापि न पालनकूर्पाँदिके हृपविशेषमानोनीसीलहूवनादोहद् चकादिचेका
घनेवमादेनत्यापारि छात्। नैवाजनीभागेन यात्रिंउकादोकुर्यादवादिरण्यं वगाहनं सा मानसाकंगारन्त्यानन्तरे न्हैरवेत्तनूनां
कालिंवपुल्लेगमन्योनकुर्यात्। नोमुक्तकेशी विवसा नवासणादुक्तेन संध्याचसरेनशेते। नागच्छेत्वाक्यमुदीरयेत्सा श्रन्यो
लायेरक्षतलं नयापायात्। तिकृच्छ्रनिष्कपराधान यास्याकृष्णान्वितानचरेति तेरतास्याम्त्यातिबेलतुं न ऋषादिकृशोकश्च युक्तापुत्रं
प्रसूयाकुशाशीलयुक्तमिति। प्रयोगपारिजाते। गर्भिणीक्षुंजरारोहणादिशैलहर्म्यादिरोहणं। व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोह
णं सजेत्। चतुर्थमासि तत्थेक पा इमितगर्भिणीयदा। यात्रानित्यं विवर्जयेत् स्याद्वाबाढं तु विशेषतः। याज्ञवल्क्यः। दोहदस्या
प्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्। वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियंस्त्रियाः। दोहदं गर्भिणीप्रियं। तत्रैवाश्वलायनः।
वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः। श्राद्धंच सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित्। श्राद्धं तद्भोजनमिति प्रयोगपारिजाते
कारः। मुहूर्तदीपिकायां। क्षौरं शवानुगमनं नखकृंतनंच युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानं उद्वाहमुपनयनं जलधि
अवगाहमायुः कामो गर्भिणीकापत्नी नार्मिलसंग्रहे गाल्यवः। दहनं वपनं चैव चौलं वै गिरिरोहणं। नाव च्चारोहणं
त्यजेत् ऊर्ध्वं गर्भिणीपतिः। प्र तुर्णापतिरब्धियानेमूनस्यचाहं दूरकार्यसंत्यजेत्। मस्याजुपतलेन गयादित्तीर्थयात्रादि
के वस्तुविधिर्न धुपार्थ्य क्षयमिति नवेमासात्र यात्परं। परस्या। सत्रिवनेरि इवाशिनी। तथा। प्रेतकार्यद
चिस्नानेषयपनं पिंडदानंतत्त्वा दिवयेनाद्रिउदानमपिनिषिद्धं। इति गर्भिणी तत्पतिधर्माः। अथ घरूतिगृहप्रवेशः। गार्ग्यः। रोहिणी
दनपौष्णपुस्यातीवरूणायार्यपि। पुनर्वसुपुष्यहस्तधनिष्ठाश्वयुत्तरासुचामितेवेत्वाउत्तरापाश्विन्यो रूतिका गारवेशने। ए तत्सू
तिसंभवे। प्रसूतिसंभवे कालेसद्य एवगृहे शयेदितिवसिष्ठवाक्यात्। तत्रवने कुर्यात्कार्यं। वास्तुराये तेजनमस्कृत्ये नैऋत्यां सूति
कागृहं निमितं स्थायाचोक्तः। इति सूतिगृहप्रवेशः। नामकर्मतीतहोमनिरूपणः। तत्राश्वलायनः। आप्त्रे सोष्यंती होमः। सुपुत्रसवे।
तिकांतीरूलायंती मासंनप्रसवेतत्र उरवप्रसवार्थो होमः सोष्यंती होमः। कालमाह। प्रतिष्ठितेवसोपरिस्तीत्ये ग्रेमासा
उतीर्गर्भेति याति रश्मीत्स्पेत पचोचिप श्चितुद्यमनारदितिवाकस्ति योनिद्वारं तत्रस्थितेगर्भे लौकिकें वा संस्थापप

१०२॥ त्रिकं विना। चतुर्दशीयत्र्यचिरस्थूलोपकेतुर्दृढदारुरिति। प्रकृतमनुसरामः। अतः सशिरस्केत्यां दिशायामुपविशंस्येतं सू
त्रैः त्रींस्तत्राग्नीन्प्रज्वाल्योपवेशनानंतरं निर्वापं विना तिलतंडुलमिश्रं चरुसंस्थालीपाकं श्रपयेद्वेकोटराग्नौ। स्था
लीपासनांते विधिः। प्रक्षाल्य चरुशारं श्रपयेत्। न कार्यं त्वाग्नि निर्वापं दूहासनं तथा। चरु आकमि सीमंते पश्चापा
कः सप्तमे हे। विवाहे चैव लाजानां होमे तु निर्वपणो विधिरिति गृह्यासंग्रहवाक्यात्। चरुसंस्कारमाह कात्यायनः।
तिलतंडुलसंपक्वः चरुसारः सोमिनि धीयतेरिति। अत्र स्थालीपाककर्म नाम्ना चरुतंत्रं। तत्राज्यतंत्रं यदिति चर्वेति
याक्यादाज्यतंत्रकमेवेदं कर्म। प्रकौशलनावेकोटरान्तकरामादीनामुपदेशाद्धोमात्ताकाद्धोनात्र आज्यं हव्यं तके
देशाद्धोतिभुवि धीयते। मंत्रस्य देवताया श्रावणापतिरिति सूपरिति। वाक्यामंत्रदेवतयोरनुपदेशास्त्राज्ञाप
स्थालीपाकोपमितिनाग्र्यं तत्र घृतमंत्रदेवतयोरनादेशाद्धोमादेशास्तत्र प्राप्ते होमानादेशाद्व्रतस्था। प्रजापत्या
ग्याप्रातिरव स्यापा युग्मंत मौदुंबरैः शलाटुग्रप्सुमाबध्नाति पालमृ जंबिततोर दूरेणैः युग्मानि यस्मिन्स्तबके
तो निरश्युग्माः। उदुंबरस्यापामौदुंबराः। शलाटुग्रप्सुं नीलास्तबके। शलाटुनीलमित्युक्तं ग्रप्सुस्तबकउक्ते
तरति कात्यायनोक्तेः। तं स्तबकं सूत्रे बध्वा पामृ वित रति मंत्रेणाबध्नाः कंठे बध्नीयात्। सीमंत
मंतमूर्ध्वं नयति भूरिति दर्भपिंजूलीभिः त्रिरुन्नयाम न्नुबर्हि शिद्वितीयः स्वरिति तृतीयं प्रोच्य उदुंबरस्तबकं बध्वा
नानंतरं तत्रस्थ एवतिस्रः त्रिर्दीर्घपिंजूलीभिः एयायोवैकृत्याकार व्यांसीमंतमूर्ध्वमुन्नयेत्। तेदेना
पन्यासात्। सीमंते दर्भपिंजूल्या निश्चिरूग्रयेदिति गृह्यासंग्रहकारः। एकैकेपापिंजूल्यो उन्नयनं कर्त्
वाक्या श्रा र्त्तमिति व्याख्यानं विंत्यं। कोऽयं वीरतरः राये नादितेरित्येतत्पश्चाद्वीरतरमाह कात्यायनः। श्वाविद्धलाकाशलली
तथा वीरतरः शरः रति। शरेण सीमंतोन्नयनेनांत्रपूर्वेकेकतं ज्योति रूपमारोपणे सीमंतोन्नयनोत्तरे योकोश्चापूर्णायां
ओषधराकामहं सुहवा निश्चेतव्या। पूर्णमिवाब्रं रत्नसाधनं तेन। त्रिः श्वेतयावाशलल्यापाकेराके सुमतयः।
त्रिशुक्लयाने शुक्लेन त्रिश्वेता तया शलल्या। शलली सेधापकंटकः काकाहवयः। चरुसारस्थालीपाकेउत्तरघृतमानवेक्ष
येत्। चरुसरः स्वीकारं चरूपः। स्थालीपाककर्मसाधनंपच्यतइति स्थालीपाकः। उत्तरमुपरि घृतं यस्मिंसत्तं दर्शयेद्घृतः।
किं पश्यसीत्युक्त्वा प्रजामिति तांप्रच्छेत्। उत्तरघृतं चरुसारं दर्शयित्वा किं पश्यसीति एवं पृच्छेत् प्रजां पशूनित्यादि वाचयेत्। तत्र ॥१०२॥
स्वयं ज्येष्ठावरुगाता। तेरु सारं सासीमंतिनी। वीरसूर्जीवसूर्जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मंगल्याभिर्वाग्भिरुपासीरन्। वीरानिचक्रांता
पुत्रान्सूतेतिवीरसूः। जीवतो दीर्घायुषः सूतेति जीवसूः। जीवतःपत्नी जीवपत्नीतिविवचनं तेन एवं अतिपदमनुबंधः। ए

तां रूपासि वासि जीवत्सगामापेरन्। कारूतसीमंतायाः प्रसवेविशेषः। प्रयोगरत्नेसत्यव्रतेनोक्तः। स्त्रीयधारूतसीमंतायाः प्रस्त्येत
के पंचन। पुत्रंगर्भीचाविधिवत्पुनः संस्कारमर्हति। एतस्येववाक्यस्याशयहृदयमाह रेणुः। सीमंतोन्नयनं मुख्यकालेनस्याद्य
पंचन। कायमाप्रसवादेतदितिशंखोऽजीवीत्स्पुटं। प्रसवाद्वा पुरानस्याद्यदा गर्भवती पुनः। कुर्यात्स्वकालएवेतदिति सत्यव्रतो
अजीवत्। कौकेयग्रहीतपुत्राया सीमंतमिति तन्मतात्। गाण्डिशायद्दूर्यं तस्य वाक्याद्वयता यतेरिति। अत्र नोक्तं नेप्रा यज्ञपुत्राः
परश्राद्धप्रयोगेऽपि धर्मेप्यन। अजलोदनेववसो तेचसीमंतोन्नयनेनतथा। अत्र कर्मनवश्या दृष्टस्तु स्वचांत्रयसांवरेत्यारतिसीमंते
न्नयनं। कायगर्भितरातस्पतिवतोः। रेणुः। कोगारतस्मस्थितपालत्रक्षी स्वर्णादिके एष विशेषोज्ञातोस्ति। सोऽरूप वालाघोहणपकादिवेका
यंत्रेण सादोनतत्वापारिशात्। नो मार्जनीमाज्यमयापिंउका दौकुर्यान्नवारिप्यवगाहनं सा गार स्तुत्यानन रवेलेरिखेत्। तमो
कलिं वपुर्नेगमन्यानकुर्यात्। नो मुक्तकेशी विवस्त्रानवासमादुकौल्नसंध्याव सारेनशेते। नामंगलं वाक्यंमुदीरयेत्सा श्रन्यो
लयेरक्तं तलंनयायापात्। तिष्ठेत्सवकालिकमन्योनवास्यात् कान्चिता न तर्त्तिते रतास्यात्। तिष्ठेत्सुरूपादिसुरोश्चयुक्तापुत्रं
प्रसूयात् सुशीलपुत्रमिति। प्रयोगपारिजाते। गर्भिण्याः कुंजरारोहं विशेषत हमोदि रोहणं। व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं
त्यजेत्। चतुर्थेमासिषष्ठेवाप्यष्टमेगर्भिणीयदा। यात्रानित्यं विवर्ज्या स्यादाषाढे तु विशेषतः। याज्ञवल्क्यः। दोहदस्या
प्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्। वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः। दोहदेऽगर्भिणीप्रियं। तत्रैवाश्वलायनः।
वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः। श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित्। श्राद्धंतदेकोनमितिप्रयोगपारिजात
कारः। मुहूर्तदीपिकायां। क्षौरं शवानुगमनं नखकृंतनं च युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानं उद्वाहमुपनयनं जलधि
अवगाहनमायुः क्षयार्थी मितिगर्भिणीकापतीनां। रत्नसंग्रहे गालवः। दहनं वपनं चैवचौलं वै गिरिरोहणं। नावश्चारोह
णं चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिः। अस्त्यात्कोगर्तपतिरश्चियानेभूतस्मावाहं दूरकर्मसंवर्ते। मरणानुपालनेनगयादितीर्थयात्रादि
कं वपनं विशेषंन कुर्यात्। प्रत्यक्गताचिनिता नवेन्मासात्त्र यास्परं। ततः स्यात्परतः। स्मृतिर्नवमेरिष्टकारिणी। तथा। प्रेतकर्माद
चिकुर्याच्चपिंडपातनं तिलादिववनापिंडदानमपि निषिद्धं। इति गर्भिणीपतिधर्माः। अथ सूतिगृहप्रवेशः। गार्ग्यः। दिवसे
दन पौष्णे स्वातीवरुणानां रेवती पुनर्वसु पुष्योत्तराहस्ते ध्रुवान्यनुराधासु चित्रे त्वाष्ट्रे पाश्चित्यां सूतिकागारप्रवेशनं। एतत्रस
तिसंभवे। असति संभवे काले सद्य एवाशयेदिति वसिष्ठवाक्यात्। तच्चने सूत्यां कार्यं। वास्तुराक्षे तेजनमरं नैर्ऋत्यां सूतिका
गृहमितितत्स्थानोक्तेः। इति सूतिगृहप्रवेशः। अथ जातकर्मप्रसंगादपत्यहोमनिर्णयः। तत्रापवादाः। अपत्यहोमः। सूत्रलक्ष्ये।
कि कंतीसूला यंती मासंनप्रसवोतत्रउरवणसकार्योहोमः। क्षोपंतीहोमः। कालमाह। प्रतिष्ठितेव स्त्रोपरि सत्यां ग्रामान्सा
उतीर्धूहोतियातिरश्चीस्पेन पञ्चांविपश्चिंगृह्य मनरदितिवाकस्तियोनिहारं तत्र स्थितेगर्भे स्मार्तेलौकिकं वा संस्थाप्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न पञ्चरूपकां कृतनालिकृंतन[illegible]नानग्रतिदानेनचेति। पं ६

पत्रिकीर्णे। द्गन कालात्प्राक्प्रात् दीपहोमान्[illegible]परिस्तरणमेवाधिकं न तु अग्न्यालोपवेशनादि। आज्यसंस्कारस्तु क्रियते होमे
१०२। स्यावश्यकः। पातिरच्छीत्येतान्याम श्यामार्जीकुर्वीत कुर्यात्। ना जउत्तरादिः सूर्यांतरं कुर्यामिति लौद्धायनवाक्याच्च। ह्या
तिरश्चात्य यंमंत्रोदे ष्ट्री रत्नंतः। प्रमानयंडानि ष्पतेसोनानि निनाम च्वेयंग्र ह्णतियत्तकु हानेवन चेति। गृह्यसोना मुक
शमेनाम स्याद्दे त्यत्रय ज्ञामग्रह्णा तितदग्र काश्यं नवृति। एवकारा प्यावक्त्री चा नावर दु श्राद्धं। नदु त्तं ग्राकं। एतद्धोमे
स्यस्तु स्वग्रस चा र्पत्नाद रुतेहो मेतस्य जातरत्नाहो स्कार बाला नावाद्देत न्नेन वत्रीति केचि म्रारति सो ष्पं ती सोमा
र्णपः। गृह्यजातक र्माणि र्णपाः। तत्राचार्याः। यदा स्मै कुमारं जातमावक्षीरं गो स्मै कुमारपित्रै गमाच क्षीर न्यप
येरन्नित्यर्थः। तदनंतरं नालकृंतनेन स्तनदानेन वग्रतीकृतमाकुरुतेत्यर्थः। मदनपारिजाते विष्णुः। जातकर्मनितः
कुर्यात्पुत्रे जाते यथोक्तिते। नद्युस्नानानंतरं कार्यं। जातपुत्रेपितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते इति संवर्त्तवचनात्। बाके
ष्ठः। छिन्नवा जाते पिता पुत्रे सचेलं स्नानमाचरेत्। प्राकृत्तिवर्द्धनात् तुसो जातकर्म विधीयते इति तत्र विशेषमाह
रराशः। जातपुत्रे सचैलं स्यात् स्नाने नैमित्तिकं पुनः। नैशीतेन नराः त्रो वप्पावं जाबालिरब्रवीत्। दिवाहृतेन तोयेन स्ना
यात्स्वर्णपुते न तु। इति शंखायनः। ग्राह्यरात्रा च न लस्न्नि धाविति। मदनपारिजाते राजो स्नानं न कुर्वीत दानं चेव गवि
शेषतः। नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु। नैमित्तिकं दानान्यपि तत्रैवास्ग्रहराहारहसंक्रांतौ यागार्त्तिप्रस
वेषु च। दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यतीति। विष्णुधर्मोत्तरे। कार्याच्छिन्नानाभिकर्त्तव्यं श्राद्धं चैव पुत्रजन्मनि। पुत्रप
देनकन्यापितरस्तृप्यते। कासर्पात्रिनिः। गाङ्गु नाभिः पुत्रपुत्र्योर्गृहं सान्वंडं सरर्पयेः। स्नानानंतरमात्मीयान् पितृन्हेदन
तर्पयेत्। गृह्यादिस्त्रपुरातरो। नानश्राद्धेन दद्या चुपपक्वान्नं ब्राह्मणेरोऽपिहेहति। प्रचेताः। स्त्रीशूद्रस्वपचश्चैव जातकर्मणि चाप्य
पाकेनाम श्राद्धं सदा कुर्याद्विधिनापार्वरोन तु। आमानावे हेम्ना वा। मदनपारिजाते व्यासः। इत्यान्नाद्विजान्नाचैश्चचासे
पुत्रजन्मनि हिमश्राद्धं कुर्वीत यस्तु नाभौ रजस्वलेति। इत्यामलातौ माद्यन्न्या का सो गमत्र कालस्य लौल्लंक न्यचिवाध
नाकाम श्राद्धं हेमश्राद्धं वा कर्त्तव्यं। तत्रैव जैमिनिः। यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकं। छिन्ने नाले ततः पश्चा ॥१०२॥
त्सूतकं तु विधीयते इति। जाते कुमारे पितृणामामोदतुपयेतद्द्हरितिहारीतः। शौचेत्यसे पत्तौ तत्काल्पमितितत्रैव
प्रजापतिः। शौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्। कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यतीति। पदुः श्रीवचरंदि
गृह्ये बोधायन दर्पेपि च। शुरौ श्रुत्रे यथा वेदे जातकर्म च नाम च। महादिलकर्म श्रीधरः। रोहिरपुत्तर चेत्स्पिर गिरि

शस्त्रलेखे रेगादारूरान्क्तिप्रं वा। श्चिदिने शत्रु प्यमनलेखे। यीतु साधारसंग्रौ अपूर्वमपातकं मदुगातिला छोत्य मैत्रेश्वरा
विष्णुस्वामिरातो ध्रुवस्वदितयः पुत्रुः स्वपंचाशफले। स्वकालातिक्रमे जातकर्मादि शुभनक्षत्रादिके रुर्पदि शाकलोपचा
ताद्यैः। कालातिक्रमराणयदि। क्रमनस्त्वागेमध्ये दुसुते तत्कार्यं चोत्तरायशोऽहनि नारदवचनात्। दर्दस्यतिरपि। मुख्यकाला
विधिहीनविधिश्चित्यः प्रमादतः। तिथिनक्षत्रलग्नानां विचार्यैव पुनः पुनः। गौणं च जातकर्मनिमित्तं सूतरहिं श्राद्धस्यो
निषेधः। तदुक्तं प्राक्। गृह्याचार्यः। व्रीहियवौ पेषयेत् येबारतायया शुगौ। स्पृष्ट्वा पंदिद्धिरास्य पारोरित्यादिनि
मा स्थगीयमानाश्रेति। निमार्ष्टिनिश्चायपति। तथैव मेधाजननं च सर्पिः। आश्यो ज्ञातरूपेण वा दाय कुमारस्य मुखे जुहो
मेधां ते मित्रावरुणाविति यावत्सदसस्पतिमद्भुतमिति। वातत्त्वैव दद्धिसारहस्यां नाभिकौगुष्ठान्यां। जातरूपेण
वसंतेनसर्पिरादाय मुखे जुहोति मंत्रद्वयेन रप्पकं। तथैवोपदेशात्। गोत्रमुखे जुहोतीति नाक्यागलक्षो जातकर्म
णीति महाः। संग्रहकारौ। कुमारमुखे त्रिं विधिनित्यहोमः कर्त्तव्य इति। नाम्यानि मानवक याज्ञवेय ष्वर्ध्वयाप्रहरि यवादी
नोग्राशानस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्चाहुतिहोमः कर्त्तव्य इतिचेत्। नानस्वैग्राचन्या होमः स्यान्नतु तैकार्यसमिदाहुतिः। स्व
गर्तसत्वरुत्या पर्यः श्रयावज्ञासोम्रजायते। गृह्याग्निस्तु नामच्चेयादो होमसार्वत्रलौकिकः। निहिपिजातसमानीतः। पुत्रस्य
नवाग्निर्घविदिति कात्यायनेन नामहोयादिकर्मसुत्वाग्नेः कथनात्। स्वगर्तसौरुत्यापर्या[illegible]होमागतां ध्मनः पुंसव
नसीमंतोन्नयनादिषु विहिताः। गृह्याचार्यः। कृंतननातिमितिवृयात्। स्तनंबत्रति चत्तेति। ~~जीवपितृक[illegible]~~
~~चाग्निपरिग्रहः। श्रौते कर्मणि सिंत कालेस्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति।~~ गर्भष्टांगु चंपा[illegible]प्रमानालं छिंदयात्। द्रुराग्निने
त्रिरात्रः। गृह्यन्याश्चार स एव। गृह्यागांति पितरो देवा जाते पुत्रे प्रहृष्यति। तस्मात्पुरस्परमहः। सोचेन्नारतेचौतिपकर्मणि।
दानं प्रतिग्रहं नान्यामहिं ज्ञायां तदप्ति जाकुर्यादित्याहहस्तः। शंखः। यमेनोनाग्र्विहापन्नं। गृह्यगणश्चमत्रगोपचेदत्र
सूतके मृतके पि वा। आपस्तंबः। सौरावसेत्रात्रिं पुनराध्मानमर्हतीति पश्चात्पाश्च्यौचाधुयेरत्तु तिच्चाति। रित्त विषयं सर्वेहि
षतदेतदित्यन्ये। गृह्याचार्यः। जातकर्महमासमासलं तननमारुशरात्रात्। जातकर्मनालच्छेदनाहूर्ध्वं। हशराशंकापा
सूतिकां स्पृष्ट्वा सचैलं स्नायादिति स्मरणात्। मदनपारिजाते। यमः। जातके मृतके वापि संध्याकर्म न संत्यजेत्।
मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायामविवर्जितान्। संध्यां स्नानं त्यजन्विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत्। तस्मात्स्नानं च संध्यां
च सूतके पि न संत्यजेत्। शिवविश्वेश्वरनंदी व्याधयस्य साग्निपरिग्रहः। श्रौतेकर्मणि सिंतकालेस्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति।

तर्हि सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादिनामपि पनेन सहविरोधः प्रतीयेत। न। सत्येषा रोगे कुशान्यूचेत्यादिविच्छिन्नोपासन
१०३। स्यानिबंधात्। सूतके मृतके चैव रोगे गोमसोनयां घ्नि ति मनसैवाचरेत् संध्यां ग्रासामासमविधिर्हि तामिति वाक्यात्। सूतके
मन्नवेकुर्यात्स्मार्त्तं यामं मंत्रकं। तथा मार्जनमंत्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेद
येत्। मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं नैव हीति नारदवाक्याच्च। गायत्र्या च्यर्थं तैव संध्या। सूतके सावित्र्यांजलिं प्रक्षिप
गदक्षिणांत्याय नमस्कुर्यादिति येऽग्निनास्ति स्मृतेः। इति जातकर्मनिर्णयः। अथ षष्ठीपूजा तत्र मित्रादुर्गायो
मा षष्ठी उयें २ द्वत्याज्ञ पावपुष्ठी निशा तत्र विशेषतः। रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः। पुरुषाः शस्त्रहस्ता
श्च नृत्यगीतैश्च योषितः। रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके। तत्पावकमिराः। सूतिकावासनिलया जन्मदा
नामदेवताः। तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता। षष्ठेऽह्नि रात्रियागं तु जन्मदानां न कारयेदिति। इदं स
दापिनाख्यितं चाप्युक्तं वा कचानुरोधात्स्य योगारत्नेकारादिति। स्त्रीरुतत्वाद्यकर्तव्यमेव। सूतकप्रयोगः प्रयोगे
ते। इति षष्ठिकापूजानिर्णयः। अथ सूतिकास्नानं तत्र रेणुः। दशाहे निस्सा स्नात्वा याचु सूर्यं च सबालके मिति
सूतिकास्नानं। अथ चंद्रदर्शननिर्णयः। तत्राश्वलायनः। जननाद्यस्तृतीयो ज्योत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातः सशिरस्कं
कुमारमाप्लाव्यास्तमिते वीते लोहितिम्न्यंजलिकृतः पितोपतिष्ठते। जननात्तृतीयो ज्योत्स्नः शुक्लपक्षः। अत्र प्राप्त
यानीपदेशात्रिर्घ्योदवंदेये वीते लोहितिम्नि। विगते संध्यारागे। अत्र हि श्रौतानुपदेशात्मारितानाधिकमेव प्राप्ने
खल्वादिदर्शिग्रंथानामिमाता शुचिना च वसनेन कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत उदंचं पित्रेप्रयच्छत्युदक्शिरसं
शुचिनाश्चौलितेन मुखवर्ज्जं कुमारमाच्छाद्याप्रक्तमन्यात्। अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठते। स्पष्टार्थं
उपजपति यत्ते सुसीमेऽरति य पापं नक्षमीयेत पुत्रो जनिस्माभ्यां वीति। एष पञ्चर उपदिक्रमणोनोत्तरतः
सामपि प्रल्पवस्थानान्तरं उदंचं मातेऽडदाय यथा प्रों। कुमारमुदंचं उत्तरतो च कुमारमातोऽजदाय यथा
र्पयामन्दे वंगायेत्। अस्मिन्सोमके सवि नवेद्यायोक्तं चंद्रदर्शनेतिकात्यायनोक्तेः। अपयेतत्पुंज्योत्स्नाः प्रथमोऽहि ॥१०३॥
र एव पितोपतिष्ठते पाणिं जुलिं प्ररायित्वा निमुखः श्रीरूमसे यद्दद। अपयेतत्कामानंतरं यो ज्योत्स्नाः शुक्लपक्षौ
शुभमानादितायेवचंद्रमसि। अत्र एव कारस्तृतीयादितिपिव्यवच्छेदकः। जन्मादितेएवेतद्भवति। यददपुष्पंजमसी
तिमारुचाशु साद्दिनसूतमीत्सुन्स्ररउपयचार्थं उत्सर्गः। पूर्वपरितांजले। शारूमानेराद्दिशरसं। कुमारयाः सोनिधायातु

कात्रमार १

पदेशात्पित्रैवैतत्कर्तव्यं। संवत्सरं यावत्। निःक्रमणं व्यमपीदमेव कर्म। तृतीये वाज्योत्स्ने चौथामासि निःक्रमणांतवेत्।
यमः। ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनं। चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्चंद्रस्य दर्शनमित्यादिवाक्यात्। अत्र सूर्य
दर्शनं चतुर्थमासपरिग्रहे श्च्छेदो गव्यमिति किं विषयः। चंद्रदर्शनस्यैव विधानात्। अत्र तृतीयातिथेर्नियमाद्व
न कृत्तात्। दीनां नियमः। इति चंद्रदर्शननिर्णयः। अथ नामकरणनिर्णयः। तत्राश्वलायनः। जननाद्दशरात्रे व्युष्टे श
तरात्रे संवत्सरे वा नामधेयकरणं। व्युष्टे व्यतिक्रांते एकादशेऽह्नि। तत्र विष्णुः। आदिसंतवे शतरात्रे जातीते एकोत्तरशा
तादिने। एवं संवत्सरे जाते द्वितीयसंवत्सरादिवसे। उक्तकाले घासंतवे द्वादशेऽहनि कार्यं। नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां
वापि कारयेत्। पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते इति मनुव्याख्यानात्। जन्मासंक्रांतिविष्टौ दोषा प्रतसकाले पि ना
चरेदिति ज्योतिर्निबंधे गर्गोक्तेश्च। मनुव्याख्यायां दशम्यामित्यत्र दशम्यामतीतायामित्यर्थः। दशरात्रे व्युष्टे इत्याश्वलायनोक्ते
रुपादाशौचापगमे नामधेयकरणमिति विष्णुवाक्यानुरोधाच्च। आश्वलायनः। अपत्नीकारिण्याप्युभवति पश्चादग्रेरुद्गा
ग्रेषु दर्भेषु प्राक्तुपविशति। अत्राश्वशाश्वलस्त्रऊदेनिपमापदं। तेन यस्मिन्नहे बालो जातस्तस्मिन्नेतलोर्या। अमन्यापाचंद्र
दर्शनाग्न्याबालस्यातक्रुहाद्वितिनिःक्रमणं स्यात्। तदुक्तं नियमस्तु चंद्रदर्शनात्कालमात्रकरणापेक्षा। अत्र निपाठस्तु ना
मकरणकालस्यानियतत्वात्। उत्तरत्रापि पाठो युक्तः। पयः पित्रादिरेतत्कर्त्तुमुद्यतो नत्वचार्यासागौः पश्चादुत्तराग्रेषु कु
शेषु दर्भेषु पविशेत्। स्नातः स्नपनस्पाने सोवेशानान्युदगग्रेषु दर्भेषु मास्तुरवस्मादग्नीपात्स श्वादग्रेर्वत्र सिमः
स्यादितिरवादिरगहो। अपमाता शुचिना च वसनेन [redacted] अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतउपवि
शत्युदगग्रेषु दर्भेषु। स्पष्टार्थं। अथ जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवताया इति। अत्र च उत्तरतोपविश
येपत्न्यै उदकशिरसं कुमारं दत्त्वादनेन तरं जुहोति। गृहीतकुमारस्य होमासंभवात्। व्याहृतित्रयं कुर्यात्। प्रजा
पतिं तिथिं तिथिदेवतां नक्षत्रं नक्षत्रदेवतां नापंचात्सपाकुतयो होतव्याः। अत्र कुमारस्य जन्मतिथिर्जन्मनक्ष
त्रंचयैरवद्योतरानुरोधात्। तिथयः प्रतिपदाद्याः। तिथिदेवतास्तु ब्रह्मा त्वष्टा प विष्णुश्च यमः सोमः कुमा
नपप्र रवकः। मुनिर्वसुः पिशाचाश्च धर्मो रुद्रो रविस्तथा। [redacted] वचकाश्च विश्वेदेवाश्च ते नच। अमामायां पितरः प्रोक्ता
यज्ञाप्तिस्तिथिदेवताः। यिनुरत्नमालायां तिथिदेवतास्तिथु नामधेयमुनिवसुपिशाचाद्यकृवसवो। पक्षाप्यपि
तेरादेवाय उक्ताः तिथिदेवतेकास्यापनवक्ष्ये मन्त्यादिदेवतादर्शनाद्दशमालाप्रधानु न्यादिदेवतानिध्यानस्यादशी
कुमारमालायांहूहिएतउहदेवं कर्त्तव्ये प्रवृत्ते कृपिरसं [redacted] इकाचौंट/

१०४ नात्तेनग्रा घ्राः ति श्रुत्युक्तादि पदा लावा [illegible] वचनवकर्त्तव्यमिति नक्षत्राणामश्विन्यादीनि प्रसिद्धानि । नक्षत्रदे
वतास्तु कृत्तिकादिक्रमेणाग्नेयाः । प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिर्बृहस्पतिः सर्पाश्च पितरश्चैव भगश्चैवा
र्यमा त्वष्टा । सविता त्वष्टा वायुश्चेंद्राग्नी मित्रएव च । इंद्रो निर्ऋतिरापो विश्वेदेवास्तथैव च । विष्णुर्वसवो वरु
णोऽजैकपात्तथैव च । अजैकपात्तथा पूषाश्विनौ यमस्तथेति । अत्रापि देवतानक्षत्रदेवता
होमेकाविके कचरु विद्धउवलायोगः कात्यायनेन दर्शितस्तत्राति । पदेवतानां बहुत्वप्रयोगो नाम ह ए
मुनिवस्थित्यनेनोक्तः । परिशेषान्नक्षत्राणां देवतानां च वचनं यथा । आग्नेयाद्ये पसा पर्ये विशाखा
द्यैतथैव च । आषाढाद्ये च निष्ठा द्यैका श्विन्या द्यैतथैव च । द्वंद्वान्यैतानि बहु नहि द्वौ राधौ हुकु पासदा द्वंद्वं
द्विवचनेषु भवति अन्यथैकवत् । देवतास्वपि हूयंते बहुत्वं च सर्पपित्रपः । देवाश्च वसवश्चापि द्विनदेवाश्विनो
सदेति । आग्नेयं कृत्तिकाः । तदाद्यहितवरुणत्ते कारो हि राघो रित्यर्थः । एवं सर्वत्र तदाद्यहितं रोयं । अषाढा
द्ये पूर्वोत्तरयोः । एषु द्वंद्वेषु बहुवचनेन होमः । द्वंद्वद्वयं पूर्वफाल्गुन्युत्तरफाल्गुन्योः । एवन्नि ...त
र ... द्विवचनेन होमः । शेषेष्वेकवचनेनान नक्षत्रदेवतास्वपि सर्पपितृश्वापविश्वेदेववसुएषु बहुव
चनेन होमः । अश्विनोर्द्विवचनेन । अन्यथा पर्याः तस्य पुरस्तान्नारायणसंग्रह श्लोकोऽसि कतमोऽसीत्येतं मंत्रं
जपति । तस्य कुमारस्य पुरस्ताच्चान्नरव्याः सप्त प्राणा स्थान तिष्ठ श्लोकोऽसि कतमोऽसीति मंत्रं स्य वसा
नं जपेत् । तत्र विशेषमाह । आहस्य त्वं मासंज्ञविशा सावित्यंते च मंत्रस्य घोषवदाद्यंतरंतस्थं दीर्घा
भिनिष्ठानांतं कृतं नाम दध्यादेतद्दत्तद्धितं । आहस्य त्वं मासंज्ञविशा सावित्यत्र सत्याकृत परिददातिस्येत
भ्यस्थां तेयत्परिदृतालसाबितीएतस्यानदूपे । पिनामदध्यात्कीर्त्येत । कीदृशं कीर्तियेदित्यतआह
घोषवदादि । घोषवदाद्यस्य नाम्नस्तद्घोषवदादि । घोषवंतस्तु वर्गे तृतीयचतुर्थपंचमाः यरलवाव ॥१०४॥
र्गीयरलवा हकाराश्चाति वर्गाघोष अ इ उ ऋ ऌ एतद्वंद्व नव अन्तस्थं यरलवहरति । तदुक्तं तंत्रे व्याकरणे ।
स्य शेर्गस्य । स्य शेस्य शे । अर्धस्य विसर्गस्य । उत्तमा घोषाः वर्गस्यायुक्त तमा घोषाः । उत्तमास्तु अघा सद्वितीय
निरिकावर्गांता ह्य याः । हांतस्था । आह हकारांतस्थाश्च घोषसंज्ञा भवंति । अंतस्था वस्यमाणाः । स्य शाश्चोत्तमाः

गर ९ कृपनमनादधरति । एतदेव सर्वैगायश्चित्तं । सर्वैगायश्चित्तस्य रूपमुक्तं भीरु । अन्यत्कर्तव्यतामाह राया याः
पुरस्ताद्धया लो यातउपलिप्य स्थंडिलरूपसमाहितो भवति । स्वगमं तत्रैतान्युपकॢप्तानि भवंति तत्राग्नेः परितः । एता
नि वक्ष्यमाणानि अग्नेः सादनीयानि । तान्याह । एकविंशतिर्दर्भपिंजूल्यस्तु उष्णोदककंसे उदुंबरः क्षुरमा
दर्शो वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः । एकविंशतिदर्भपिंजूल्यः सप्त सप्तानां पिंजूल्यौ नामुदगग्राशां
एषु गासादनेन संख्यापूर्त्तिः केत्यथ एव अग्नि निधाय दर्शनात् । उष्णोदकं केसे यस्मिन्नुष्णोदकं कंसः । सोष्णो
दकं कंसपात्रमित्यर्थः । उदुंबरः दूरः ताम्रमयः क्षुरः । तदन्तिकेऽसादृशोणी । क्षुरः पाणौ यस्या सो क्षुरपाणि
र्नापितः । एतान्यग्नेर्दक्षिणत आदर्शकेशेषु पलाशानुरोधात्तस्थापनीयाः स्थाप्यान्यासादयेत् । नापानुहो मो मयाः कृसर
स्थालीपाकोऽरथा पश्चात् स्थुचरतः । आनडुहं पकृतस्याय मानतु हः । गोमयो गोपुरीषं । कृसरः पूर्वोक्तः । द
पापचः संस्कारमंतरेणापचः । एतावग्नेरुत्तरः प्राक्संस्थावा मादयेत् । ब्रीहियवौ स्तिलमाषेरिति एष कुमारा
त्तिपूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः । ब्रीह्यादयः प्रसिद्धाः ब्रोहयः पृथग्रूपात्रगणिता पूरयित्वा शेः पुरस्तादुदक्संस्था
न्यनिधाय दासादयेत् । के विदुदक्संस्थमासादनमाहुस्तन्मंदं । आसादक्षिणस्या पश्चाः । किं मसमाढ्यो कृ सरा
दीनां जातिपत्ति माह । कृसरो नापितायस्वर्णवीजानिचेति । स्पष्टार्थः । अग्नयमाता श्चिनावसगेने कुमारमा
छाद्यपश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राग्मुख उपविशति । अन्य प्राज्य संस्कारानंतरं [illegible] रिमतो मन्यते । माय प
स्तकरिषाद्व वतिपश्चाद्धाउ चति षुते अन्य ब्याहृतिवत्तु एषहोमानंतरं । यथा पर्यग्रहरोत पाचूडाकरो
ति एवोकेनास्यात् । तस्मान्नूनं संस्कारस्य पुरस्तादुपरिष्टाद्वतस्तो व्या [illegible] होतव्याः यस्तलौ र ब्या
चति । पश्चात् संस्कारस्य कर्तुमुद्यतो नवति सावत स्तन्या इति हुत्वा [illegible] कामा राधा पश्चात् होउ चति
ति । आव एवं जिम्नवः । अन्य चज पत्याय म गास्त्रविता चक्रे रोति [illegible] नेन सा [illegible] ष्टे जनाराः अ
भ पश्चादग्नेः पाणी नेन रेजपति । स्य एमन्यत । द्रोणेनवायउदवे नैषधौ विवायु मनसा धायेनुस्मोदकं के
संप्रेक्षमाराः । उष्णेने निमंत्रे परिनापुं स्थायी । न्यागें च क वसोके पनादक्षिणेन पाणिनापकृत्यादायदक्षिणां
कपुक्षिमुंदत्याप उंदंतु जीवसे रति । कोस्यिपाजाप्यकाराय पाणिरसोदक्षिणा नागस्याकेशान् उंदं तिरहीतज
तिनाऊगकरो तिमापउं दं वितिमंत्रेण [illegible] अथा स्त्यापि [illegible] पश्चात्केशदक्षिणानि कासापनः । केशिरः शीनादि

१०४॥ रुद्रतो न पुंस्त्वातीतिकपुष्पिका। वि[illegible]र्द्र [illegible]सौ त्यौ पुंवरं कृ रंकेश्रत्वशोदर्शात्। सुगा[illegible] [illegible] धेना[illegible]यस्येनमि
तिलादाद चतुर्थपिंडलौ दक्षिणायां कपुष्पिका मामसित शिरोत्या निदधाति [illegible]मासा वितानापिंडलौ [illegible] तत्पिंड
त्तीयस्ही यातुंच चैति मंत्रेण। शिरोत्तिपुर्वाग्रा धारयेत्। तावा[illegible]मेननिग्र[illegible]कशान्पाशिनोडुं[illegible] [illegible]लाद
शौ यात्ति निदधातित्स्वधितेमेनं ॐ दिद्वं सौरितिता[illegible] कपुष्पिका पिंडलौ वर्षिन्हस्तेन गृह्णाति दक्षिणोनपाणिनोदं
कारं क्षुरमादशौ का दाय स्वधितेमेनमिति मंत्रेणासेलग्नं धारयेत्। येन पूषा बृहस्पतेरिति [illegible]
दं सारूयहूं षा छिस्तेसौ। निधाय छात्र स्वंदोरं प्रतिछेदनं म कुर्वयेन पूषेति मंत्रेणाचारे [illegible] हूं सौ। [illegible]पाय
नप्रक्षिप्य नवनुहे गोमयेनिरधाति दक्षिणतोपवेशितनापितहस्ते क्षुरमाद[illegible] [illegible]रा पिंडलौ[illegible]ति
सहकपुष्पिको[illegible] क्षिप्यो[illegible]तरतो रवेगोमये धारयेत्। एतयैवावृतावापुष्पे [illegible]यो[illegible]रोकपुष्पिकाको। संस्थापि
निशेषः। कौत्सत्रिकापापरिपाटी। एतयावृत्ते[illegible]पापारि पादाहरत्यर्थः। तत्र विशेष[illegible] [illegible]नग[illegible]तिले[illegible]
र्वयेत् ३ श[illegible]दे विशेषज्ञापने। दक्षिणोन पा[illegible] पन्ना। द्वायेत्यादिकमेवावर्तयेत्। त्रिः [illegible] हस्ते तिष्ठ[illegible]
वा कया त्र पुष्प लसंस्कारे कुमार सुद क्षुरं धारयेद्य घा प्रो वंशो हराद्दि नवली। उक्ता[illegible]पा[illegible] [illegible]नि पा[illegible]
ह्मगृपेक्ष्या पु[illegible]ध्ये ऋतिः। पुगमं। एतये वारतोऽस्त्रियास्तु सौ। तू सौ मंत्रं विना स्त्रीशां जातकर्मादिसंस्काराः कार्याः।
सं[illegible]मेनाः क्रियाः स्त्री [illegible]तिति याज्ञवल्क्यवाक्यात्। मंत्रेणानुहोमः। हि[illegible] सर्व [illegible] मंत्रेशोन कर्त्तव्याः। [illegible]
सप्तकुशलीकारस्तियो गोत्रकुलकुलके सो। स्वपितागन्धी उत्तरतो गत्वा नापितेन कुमारं वापयेत्।
मजोत्रस्य [illegible]कारस्तथा। प्रयोगरत्ने। न घोशिरसि[illegible]स्कादूर्ध्व सिखानां तु। दक्षिणो उत्तरयोः पार्श्वयोः त्रि
केश्यपानां शिखामन्तरेमि। स्मृतिदर्पणे। एका शिखा दक्षिणतो वसिष्ठगोत्रस्य पंचो गिरसांन्तु गोस्तु मैका शिखा
काश्यपगोत्राणां शिखोनयत्रापि यथाकुलं वा। कौशुमरायापानीया तन्तु मा कस्मावर्तनात् शिखमेव वपनं का ॥१०४॥
र्येति नापस्तंबः। कुलवक्ष्य[illegible]दिवत्यादीनां नामायत ननसेनि[illegible]धिति। नानतुरे गोमयेके[illegible] चारण्य[illegible] निरख
नेत्। आसादितेगोमयेसर्वानेवशान्न्यैचारण्य नीचानिखनेत्। संबेहे वे निदधातिः। संबोजीहादिसंबे। प्रथा पंगोदकिशा॥
स्रुई परि[illegible]हात्तरेक[illegible] मास्यववपनं कारयेत्। कश्चितुत्तरंस्मा पर[illegible]। [illegible] कर्म शांति गोदक्षिणा दद्यात् अत्र नोउ नेश्रा
पश्चित्त[illegible]पराकालाचंबे। निर्वृत्ते सूतो मेलुगाद्रा मकारणात्ता। वरे स्मात्त पानं तु [illegible] जातक संचैव [illegible] तो तु

नुसंस्कारेपूर्व वासेन ञ्चप्यतीति। इति चूडाकरणनिर्णयः। अथ विद्यारंभः। मदनरत्ने ज्योतिर्निबन्धे [illegible] प्राप्ते
ह्रि पंचमहायने। उत्तरायणगे सूर्ये कुंभमासं विवर्जयेत्। दीपिकायां। वर्षे पंजन्यके काले षष्ठीरिक्तां श्राणिंकुजं।
त्यन ध्याया न्विहिनान ताद्दे वंग्रे ष्पपरूतं युरुं। मदनरत्ने तिरत्नमालायां मृगादि पंचस्वपि[illegible]पुस्फलेहस्तादिकवक्षि
तयार्श्विनीषु। सूर्यत्रियेव वश्य वरोवतद्वृद्धि घ्यासुमारं नमुरं सैतिसि यौरति। इति विद्यारंभः। अथाकानुपनीतधर्माः।
मनुः। [illegible]स्मिन्नुच्चैते कर्म किंचिदासौ जीवंधनात्। नाभिव्याहरयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते। शूद्रेण हि सम
स्ताव घावन्द्विदोन जायते। यत् शाताऽतपः। आहुस्तु ऊकरणाद्बालः आगहन्नाशनाद्दिशुः। कुमार स्तु नवेदात्त
ग्राचनो ज्ञी निबंधनं। शिशोरन्युदरे। गोजातं वालस्यावमने स्मृते। रजस्वलादि सस्पर्शे स्नानमेव कुमार
के। प्राप्तुपनयात्ता त्लाम चार वाद भक्ष्य इति गौतमः। इत्यनुपनीतधर्माः। अथोपनयननिर्णयः। तत्राह हरनग
वा ह्नगोभिलः। गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्। गौग नववर्षमादिमेच त्वान्य ष्टमानिते षु वर्त्तमानं ब्रा
ह्मणमुपनयेत्। गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यं उपनयेदिति शेषः। अथ वा गर्भाष्टमो ष्टमो वास
चतुर्व्राणयोगः पंचमाब्दादिसंग्रहार्थः। सत्सेकाम्यन्य दृष्टु संस्कृते गर्भाष्टमे। घिति तत्पंचमाब्द मारभ्य
सर्वेषां संग्रह। यदाहिते शांखायनगृह्यकारिकायां। [illegible] पंचमाद्धासाद्दीनां मुख्य कालः। काम्यकालानाह
मनुः। ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे। राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोष्टमे। विष्णुः। षष्ठे तु धन
कामस्य विद्याकामस्य सप्तमेति। अथ गौणकालः। आषोडशाद् ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवत्याद्वा
विंशात् क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्य। मनुः। आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते। आद्वाविंशात्
क्षत्रबंधोराचतुर्विंशतेर्विशः इति। अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रिका भवंति। अतः उक्तकालादूर्ध्वं एते त्रयोपि।
स्वकालेऽनुपनीयमानाः सावित्र्यापतिताः व्रात्या भवंति। न्यायोतिर्निबंधे [illegible]गृह्य वा कुद्दालेश्यपाः स्वाध्याये च स्त
धीमद्धृतः। अकृतोपनयनाः सर्वे वृषला इति स्मृतिदारः। नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्नैभिर्विवाहयेयुः।
इत्यापतितसावित्रीकान् उपनयनादिषु नांगीकुर्यात्। अथ मासनिर्णयः। गर्गः। द्विजानां सते कीर्तिर्पानिकाच
वैश्यं च नां तेजतिनविद ध्याता। माघादिषु क्रोतिकपंचमासाः साधारणा वासवे स विद्विजानां। शुचिर्योगरहे वराः। माघा

१०८ द्दि पंचमासे शुभे च काले धनंजये दिति। विवाहव्रतकस्मात्तो जन्ममासनिषेधादिकं मत्वा पित्तेयं। मिथुने संस्थिते भानौ
मौ षण्मासेऽनदोषकृदिति चंद्रस्पाशिः। शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चांत्यत्रिके विनेति स एव। ज्योतिर्निबंधे। रत्नौ
सा पंचमी षष्ठ्याद्विती(याचादि सप्तमी)। पक्षयोः कृष्णपक्षे च विशेषरासप्रजिताः। अस्यापवादमाह नारदः। रवे
र्नीचावसंतेन कृष्णपक्षे गलग्रहे अपराह्णे चोपवीतः पुनः संस्कारमर्हतीति। अत्र विनचुनीचावसंतेनेति सेव्या कातिका
यां। त्राग्रहे चाक्यमाचादिपंचमासानानुदेशात्। गलग्रहाश्च। कृष्णपक्षे च तु पौर्णमास्यमाद्दिद्दिनत्रयं। त्रये
दशी चतुः केचन शाचेत गलग्रहाहारति। वसिष्ठः। अनध्यायस्य पूर्वेद्युस्तस्य वापरेहनि। अतर्बंधं विसर्गे च विद्या
रंभं न कारयेदिति। नारदः। श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्यंत्यचे आदित्युत्तराश्चरोहिणी। विष्णुत्रयाश्विमित्राजपानिनान्युपना
यने। ज्योतिर्निबंधे। यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यऽहिर्बुध्न्यैः। सामगानां हरीशार्कवसुपुष्योत्तराश्विने
रिति। धिक्विद्वाहस्तास्यपुनर्वसु निषेधोऽप्युक्तः। अमलोविकल्पः। नारदः। सर्वेषां जीवशुक्रार्कतवाराः शोत्ताज
तोऽशुभाः। चंद्रकौजनयोः सौरी यो सामगानां कुजमोः कुजः। शाखाधिपतिवाराश्च शाखाधिपबलं तथा। शाखा
धिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रते। शाखाधिपाश्चाह गर्गः। ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभौमसिता इति।
अत्र लग्नशुद्ध्याद्यन्यतोऽवगंतव्यं। उपनेतृक्रम उक्तः प्रयोगरत्ने। पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजा
ग्रजाः। उपायनेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः। तथा। पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता। तदभावे
पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः। अस्याधिकारसिद्धये प्रायश्चित्तमाह तत्रैव बृहद्विष्णुः। कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्री
न् कृच्छ्रांश्च बटुश्चरेत्। गुरुः द्वादशसाहस्रं गायत्रीजपमाचरेदिति। आचार्यः। यदहरुपैष्यन्माणवकेन च
तिस्रः एवैनेनतदहर्भोजयंति कुशलीकारयंत्याप्लावयंत्यलंकुर्वंत्यहतेन वाससाच्छादयंति। अस्मिन्दिने
उपैष्यन्नुपनयनं कारयिष्यन्माणवकेन नवति। माणवकशब्दार्थमाह कात्यायनः। अन्न्वोवा माणवो ॥१०८
ऽयरिति। अनन्वोवेदमितरहितो। ऋग्गायत्रीतरहितनरहितवा। तदहरेनं भोमाणवकेजग एव पूर्वाह्ण एव भोजयंति।
ततः कुशलीकारयंति। कुशलं यथा स्यादेवं वापयंति मुंडनं कारयंतीत्यर्थः। आप्लावयंति स्नापयंति। एतदा
श्वलायनेनिचयोदवैर्दीयं। अलंकुर्वंति। यथायोगं कुंडलकादिति मंडयंतीत्यर्थः। अहतेन वाससाच्छादयंति।

अहतेनईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितमित्याद्युक्तलक्षणं वस्त्रं खंडेनाच्छादयंति परिधापयंति। वाससेत्येकवचनं
जयोगादुत्तरीयमेव वपनीयं। उत्तरं। यस्याजिनस्याबंधमाराल्लब्धं। अत्र न स्नातमनुक्तौ केरंच
पितानामित्यादिनिषेधवाक्यान्मुंडनोत्तरकालं भोजनमिति नाध्वरूढिर्युक्ते तद्धिंत्स्य। अपवादो येत्तक्ते
मवेयच्यपित्तः। तथा च पारस्करः। अलंकारमाद्याहोचतंब पर्युप्तशिरसमलंकृतमानयंतीति। गयो गरल्ले
कृतामप्ययमेवाशयः। तस्मादन्नो बोगरहीकारः। मामाचायचवकौनेकवाच्यतयाउक्तोक्तिमएवाभियात्।
निषेधवचनं चैवपरमिति। आचार्यः। क्षौमशाणकार्पासौर्णान्येषां वसनानि। एतानि यथाक्रमं जात्या
णादीनां वसनानि। ऐणेयरौरवाजान्यजिनानि। अत्र ऐणेयमेरापाश्वमधिमेरास्योरामुत्रेजिघ्नित्यमे
रकौशावाक्यादेरमाणादेसैणेयमिति न विद्यमहतिनव्याप्ये रास्येतदैणेयमित्येव कार्यं। आनंदो वामारा
वोऽवेयएराः। कृष्णमृगः। स्मृतरतिकात्यायनेनएराशब्दस्याग्रहणात्। एणाः कृष्णमृगः। रुरोरिदं रौरवं। रुरु
गौरमृगः। रुरुर्गौरमृगः प्रोक्त इति कात्यायनोक्तेः। अजः स्पष्टमाह। एतानि यथाक्रमं आश्रमादीनां उत्तरीया
णि। आश्विनप्रमाणमाह स्मृतिः। मेखला सत्तहस्तास्यात्पादजिनं तु द्विहस्तकं। बाहिर्लोमित्यंगुलेन खंडैकं चात्रिरवे
ष्टकं। त्रिवृद्विदशपर्वे शाषटशांगुले। खंडानिकारयेदिति। प्रयोगरत्ने। अंगुलं तु बाहिर्लोमित्ययं ह स्यात्तथा अरंगुलं।
द्विने धारयेद्विजः श्वेतं ब्रिंशा शोऽबाऊशोऽरिति। अंगुलपदविस्तारे ज्ञेयो अन्यकार्यैरजिनं धारयामंत्रोनोक्तस्तथापि
विरोधाभावात्तस्य चतुर्थ्यरामिति तैत्तिरीयशाखी योऽयं धारति व्रह्मा। अनुत्वोत्वाङ्नसालिमित्यपरे। अत्र चास्यः परि
अपनानंतरं यशोपवीतिना चांतोदकेन स्त्रत्वाभिनिपरिधानबाधापुत्रोऽयं उपवीतमसीति मंत्रेण यज्ञोपवीतं
परिधापयेत्। न च उपवीतधारणं बिना वस्त्रपरिधानं चयासितितात्स्यं। नद्भस्योपवीतपरिधाने दोषप्रसंगात्।
तस्माद्वस्त्रपरिधायोपवीतं चयात्। आचमनमितित्रमः। कुमारशालानल्पारशाना। तं बलः शराः। तं बलाः शा
राऊध्वतरतिकात्यायनवचनात्। पाराशरैत्वाश्वत्थादंडाः। पाराशः पलाशः। ब्राह्मणादीनां यथाक्रमं दंडाः। ब्रा
ह्मणादीनां दंडप्रमाणमाह मनुः। केशांतिका ब्राह्मणस्य दंडः कार्यः प्रमाणतः। ललाटसम्मितो राज्ञः
स्यात्तु नासांतिको विशः। ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः। अनुद्वेगकरा नॄणां सत्वचोऽनग्निदूषिता इति।
कौमेशाणोभावसनंब्राह्मणस्याकार्पासंक्षत्रियस्याविकं वैश्यस्य। आह्नास्यचवस्त्रं रूपविधानात्सर्वेना कथवस्त्रोनतरपये

१० वी । पदेशानदोषाय । एतेनैवेतराणि उद्यापनानि व्याख्यातानि । एतेनैवक्रमेणेतराणि दंडादीनि उद्यापनानि व्याख्यातानि ।
अथ लोलेचा सर्वाशिता सर्वेषां । सर्वाशिती दौमादी ॥ पुरस्ताच्छालोपात् पालितेऽभिरूपसमाप्ति तोलवशीत कार्य
माथव्रतपनरङ्गिउपाप श्चादग्नेरुदगग्रे ष्वुदर्भेषु प्रागग्राचार्यचितिष्ठते आदिदक्षिणं व्याहृतिभिश्चतुष्टयं हुत्वा ग्रेव्रतपुत्र
त्यादिसंतौ पंचाज्याहुती श्रुत्वा तोस्याचार्यस्त्रः । पश्चादुत्तरतोऽग्रे ष्वुदर्भेषु प्रागासुखासीत हुत्वा उत्तरेति काम त्वयादाचार्यो णि
तोमः कार्यः । व्रतंचरिष्यामीत्युक्तेन पुरुषप्रयोगान्यथानुपपत्त्या माणवकेनैव मंत्राः पठनीयाः । नचवाच्यं सा
वित्रीग्रहणवाक्यस्य मंत्रपठनेऽनधिकार इति ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयत्रिः प्रदक्षिणं मुंजमेखलां परिहरन्वी
चपतीत्यादिकावैः सावित्रीग्रहणाचार्यानुपितस्य मंत्रपठनोपदेशात् । व्रतंचरिष्यामीति सा कांड मंत्रस्यानि
राकांक्षीकरणाय व्रतकांडेपाठिमाणवकाधोदेशः कर्तव्यः । तदाह हरदत्तसंग्रहकारः । ब्रह्मचारी व्रतादेशो व्रतनाम
आकाचयेन्नाचरिष्यामीवदन्नाणसावित्रेवांतकीर्तनमिति । श्रावणादिविधिपरिशिष्टेच । सर्वेषांव्रतानां होमेप्येव व्रत
पतरत्नादिव्रतनामवाक्ये निर्देशः श्रेति । तस्मादृहृवद्भिर्द्विरेवमंत्रैर्होमः कर्तव्यः । अहोरात्र व्रतं चरिष्यामि त्साभि
गमहाव्रार्षिकमहामासिकम हृदेव सिवंतो पत्रवीमीत्यादि । यथा पृष्ठिते रन्नहृद्भिर्मंत्रैर्होमः कर्तव्य इति नाषा
रूतो । तत्रनएवप्रमारा तोकाचार्यः । अंतरेणाग्न्याचार्यौ माणवकोंजलिरूतोऽसि हस्तेनाचार्यस्तु दग्ग्रेषुद
र्भेषु तस्याचार्योपसि ध्येमाणवकः । रूतांजलिराचार्याभिमुख उत्तराग्रेषु कुशेषु स्थितः । तचेत्युक्तांजलिरा
मासिनाः तस्य दक्षिणतो वस्त्राय मंत्र कान्त्या हस्तोपरी मंजलिं परय सुप्रतिष्ठाचार्यस्या । तस्मादक्षिणतो
दक्षिणास्यां दिशि पूरस्तु खस्य सोमाचार्यांजलेरूपरि रत्वा माणवकांजलिं जलेनापूर्य वा करादाचार्यांजलि
मपिपूरयेत् । अभिदधीत माणवयान्मंत्रा सहमणुतस्मैरिति । माणवके प्रेदृष्ट माणवकस्य मंजलौ मंगंत्रा सीत्यादि मा
मामा चा पूर्व तेन मंत्रेण उपति अत्र वर्षमागामिति वाचयितोवाचयत्याचार्यो माणवकं वाचयति । कोनामासीति नाम ॥१० वी॥
चोयेप्टेति स्पष्टार्थः । अग्निवाद नीयं नाम वेयवेकल्प्येयित्यादेवताश्रयं वानक्षत्राश्रयं वा गोत्राश्रयं वास्येने ।
ऽयं प्रश्नानंतरं माणवको भिवादनीयेन नमस्करणीयेस्वं नाम कल्पयित्वोत्तमाचार्यप्रतिवदेत् । नामस्वरूपमाह दिक्क
अथ पितृनामादि । विष्णुशर्मानिरुक्तो अयं उत्तमनरुक्तपादग्रपुक्तान्हराद्दीति । उक्तं माणवकाव्यन्तपरिशिष्टे । तदक्षरादिकं
नामयक्षिन्त्धिस्याच्छदकारसितिमोक्षाश्रयं नारद्वाजः काश्यपोवासिष्ठ इत्यादि । नात्रनामकरणे एवं यन्नामस्व
मासीत्तदाचार्यो गतिवचित्यमित्याशंकनीयं । कल्पयित्वेति कल्पाद्धेवताभ्यः श्रयणमित्यादिकल्पनोपायकल्पनाच्चेत

नि
न्मातापितरावेवैज्ञानीयतामोपनायनादित्यश्वलायनः । आउपनयनादित्यज्ञाः शब्दोविचेतत्राम्नौ निबंधना माता
पितरावेव ज्ञानीयानामिमयोगरलभ्यते । उत्तरआपामंजलिमाचार्यदक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं सांगुष्ठं गृह्णीते द
वस्यते सवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तंगृह्णाम्यसाविति उत्तरस्याप्यामंजलिं विसृज्य । असाविस्यत्र
विष्णुशर्मन्निति नाम गृह्णीयात् । स्पष्टमन्यत् । अथैनं प्रदक्षिणं माणवकं वर्तयति सूर्यस्यावृतमन्वावर्तस्वासाविति । अपाने
तरं तत्र स्यएवप्रदक्षिणं माणवकं वर्तयति प्रत्यं अनुखं कृतं प्राङ्मुखं करोति सूर्यस्येति मंत्रेण । नामग्रहणं पूर्ववत् । उत्तरत्रापि
यत्रासाविति पदं तत्र सर्वत्र नामान्यूहेत् । यत्रामुमिति तत्र द्वितीयया । दक्षिणेन पाणिनादक्षिणमंसमन्वारभ्य
नंतर्हितां नाभिमभिमृशेत् प्राणानां ग्रंथिरसीति । उक्तार्थम् उत्तरस्य पाणिनाभिदेशमहरतीति उत्तरं स्कंधम् रूपि गत्यर्थः । नाभेरूर्ध्व
मुदरमालभ्य उपरिदित्यर्थः । उत्तरस्य पाणिना हृदयदेशं च्छशान इत्यभिधाय दक्षिणेन पाणिनादक्षिणमंसमन्वालभ्य
प्रजापतये त्वा परिददाम्यसाविति । उपरिदिति प्रकृतं । सव्येन सव्यं देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसाविति । सव्येन सव्य इत्यनेन
आचार्येणं संप्रेष्यति ब्रह्मचार्यस्यसाविति । अथास्य पारम्वालभ्य ग्रते नेमा माणवकं संप्रेष्यति सम्यक्नौरापेच यति । अथ यत् दिवसा
दारभ्य तेब्रह्मचार्यसि । अतः सायं च माचे ह्याचार्यधीनकर्मकुरु मा दिवा स्वाप्सीरिति प्रैषान्तरं । समिधं मयो अग्निमप्यासाचि
उत्तरग्निकार्यं कुरु । अपोऽशान । अपोशानं । अपोऽनन्तरं । तेजनस्य पुरस्तादुपरि च आपः समंत्रकमाचमनं कुरु चिंत्यर्थः
कर्मकुरु गुरुशुश्रूषणादि लक्षणं आचार्यधीनेत्यादि । एतेन पाय्यद्वितंतत्र च कुरु । स्पष्टार्थमन्यत् । ब्रह्मचार्यस्यसाविस्यादयः प्
वक्ष्यमाणानीति केचित् । उक्तउत्तरे रुस्याप्यापात्राचार्योपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुखो । प्रत्यङ्मुख आ माणवको दक्षिणतो अन्वा
रभ्य तिष्ठेत् मुखकालकामपिपदगग्रेषु च दर्भेषु । प्रत्यङ्मुखं मिमासीनमुखः । आचार्यसमुखस्य इतसंधायोपवेनत्रिः प्रदक्षिणां मुंज
मेखलां परिहरन्वाचयतीयंदुरुक्तात्परिबाधमाना स्तत्स्य गोत्रात्रीति वा । अथ एवमुपवेशनानंतरं मेनं माणवकं त्रिः
देशो मुंजमेखलां त्रिः प्रदक्षिणं परिहरन्नवेष्टयन्निद्युदुरुक्तादित्यादिमंत्रद्वयं सकृत् वाचयेत् । परिवेष्टनप्रकारमा
हाश्वलायनः । त्रिरता मेखलाकार्या त्रिवृद्ग्रंथिः स्यान्मेसमात्रता तद्वृत्यत्स्त्रः कार्याः पंचवा सप्त वा पुनरिति । मत्र प्रवरसंख्या
याग्रंथिनियमः तिरकूरानुपाचोपसीदत्यधीहि भो सावित्रीमिते न्वचानमनुब्रवीहीति । अत्र सौंजीबंधनानंतरं तपोचोपविष्टो
माणवकउपसीदति । रूतांजलिपुटमाचार्यमुखं गत्वा उपसद्य प्रत्यङ्मुखस्ववतिष्ठा अधीहि भो इत्यानामंत्रेण उपेतापोपसन्नायस
ममीक्षितायसमीक्षमाणायत्रस्तानुब्रुवंतीति हारीत वाक्यात् । अधीहि भो इत्यापयमं । भिः सावित्रीमिते न्वचानमनुब्रू
इत्येकः खण्डः । ५

११०। वात्। तस्मात्तत्र व्याहृतिसमेतमुपसन्नाय [illegible] व्याहृत्य दिशतीत्युपदेशप्रकारमाह। पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वशः इति। पच्छः पादं
पादं। अर्द्धर्चशः। अर्द्धमर्द्धं। सर्वशः समस्तां सावित्रीमेवमुपदिशेत्। महाव्याहृतीश्च विहृता ओंकारान्ता। एपञ्चक्षरह
व्याहृतपञ्चकारान्ता उपदिशेत्। ओंकारः अन्ते यासां ता इति व्युत्पत्तेर्विहृतेति वाक्याद्यु। अन्यथा प्यासयसोमिते अरावः
स्यात्। वाक्शब्देनास्मिन्दंडं प्रयच्छन्वाचयति सुश्रवः सुश्रवसं मा कुर्विति। दंडं प्राप्युक्तो लेदौरा। वाचनानंतरं आचार्यार्ची
नोत्तवेत्यादिव दण्डमाददीत। च्यूद शब्दो बालादि इति। ततः सुश्रव सरति दंडं दत्वा यजिनं प्रयच्छतीति ना ब्यलिखितग्रघां
तरकाकाद्यं दंडं दत्वा। अजिनं मंत्रेण प्रयच्छेत्। स्वस्वकर्मजिनपरिधानस्य क्रमानतिधानात् दौमाद्विवस्त्रकच्चनानंतर
मजिनकच्चनाह स्वस्वरस्थानंतरमजिनधारणमिति के चिन्मन्यंते। शिष्याचार्यैः रयचान्न मार्गो। मम यत्ते कं चरति।
आप सोपातिर स्थासिते दंडमुपस्थाय यन्नस्कारं प्रदक्षिणं परीत्याग्निं वरिङ्गे दृपयोः विपरीति मान चोक्तो स्य योपि
स्पृष्टा नाग्निपरिक्रमणानंतरं। नैऋवरति तमाहरतीत्यर्थः। मातरमेवाग्रे देवा त्यसुहृदो या वत्या वासन्निहितास्युः
अभावात्तेननीमेव हेवान्ये सुहृदो स्वस्रा द्या मनुः। मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजां। भिक्षेत तैर्दंतं प्रयतस्या
वीनेनेति मान यदि तियावती स्त्रियः सन्निधौ नवेयुस्तावतीर्वा भिक्षेत। तत्र भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तम इतिम
ति नुना वाक्याद्भवतीति दौर्दि द्विजो हि शास्य प्रयोगः। आत्मा वा पर्यि नैदं निवेदयति। सुगमं। अत्र निवेदनमात्रमावापयि
मेदना। तत्स्थैवत्तोम चापुः। समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया। निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिरितिम
रत्तो ।। नैकस्पेनोहृतिनिवेदयेत् तं प्रति गुरु हृपाक्षितिरख्यां तरनाक्याद्भुद्भावे इति निवेदनप्रयोगः। तस्मान्निवेदिते नैका
मावापर्यः पुनरक्षेत्र यच्छेत्। यथा पर्यजो दीक्षिता। व्याहृतितामादिर्तं सम्यक् पुनः पुनरक्तो मां गालूता मा चा पयिगो
इक्षिणोदघात्। अस्य च उपनेयनादिकं त्रिशांते गोदानरूपायन्द दक्षिणाधिहिति सा के नक स्से द्वे चेति संशयः। से
स्कारं वेदुकर्मसु पितरेवाधिकारः। सर्वत्र दृश्यते। कौंडलिपूतः पितापति पुत्र इतिवंरद इति पितादक्षिणातहति
कोलिपितापितामहो भ्राता पितेवोपनेयः पुत्रमित्यादिवाक्यानिच यान्ति। अतः पित्रा स्वपुत्रसंस्कारः सिद्धयेके मर्गिता
विहितदक्षिणादानं कर्त्तव्यमेव। मृतोदरिद्रः पुरुषो मृतेरा पुत्र राजके। मृतमन्नात स्वरो दानं मृतो यदा स्वर्दक्षि ।। ११०
गाहेति नास्तोदाहतनिधि घवाक्याद्धिहितदक्षिणादानं विना कर्मय प्रकरणासंभवः स्यात्। ज्ञात कत्त तत्रो नीतिवि
हितदक्षिणापित्राद्यन्यस्ये आद्यत्साध्यं कुलपरंपरायातं यच्च चिरे चारेप्याः। स्वपंचेदुत्त यंकुपदिन्यसोऽप्रतिपाद

वेददिति कामायनोक्ते।। उपनयनानंतरं मध्याह्नसंध्या माध्याह्नप्रयोगपारिजाते मिति।। यावदहलोपदेशश्च
तावत्संध्यादिकं नहि। ततो मध्याह्नसंध्यादि सर्वकर्मसमाचरेदिति। एतदन्यशाखाविषयं। उपाय नेतु कृष्णे
यैसा यं संध्योपासनं आरन्ने द्धुलूपहोमं ध्याज्ञतु परं नातिवाक्यांतरात्। कस्मात्कुलरात्रः सायमासीनः सं
ध्यामुपास्ते कस्मात् प्रातस्तिष्ठन्निति श्रुतो सायंकालस्यैव मुख्यत्वेनोपदेशाङ्गोः। सायंकाल एव संध्या
रं ततः कर्त्तव्य। ब्रह्मयज्ञो विशेषमाह तत्रैव जैमिनिः। अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः। वेदस्थाने
उसावित्रीमहये तत्समापयेदिति। अनु कृतवेदारंभेण संध्या होमादिकमपि गायत्र्यैव कर्त्तव्यमिति केचिदङ्गः।
अथावायिः इति सूत्र्य हः शेषं व्याख्यते। स उपनीतदिनशेषं संयतवाग्भूतिष्ठन्नयेत्। अस्तमिते समिधमा
दध्यादग्नये समिधमाहार्षमिति। स्वरूपासनमनकाला। वाक्पूर्वोक्तविधिनामावायी ईशान्योपितांसंभ्रां
शुलोऽर्सलु मित्रे सवितरि कर्मकर्म पसमिधमाहार्षमित्यनेन मंत्रेण [illegible] मिधं आदेशाङ्गा ध्विचारा नोनत्याग
कोल दक्षिणे धान्य तहोमो यां समित्वादि षुहोमेषु मंत्रदेवतचकिता। पुरस्ताद्वोपरिष्टाच्च धनापयि सामिड्
वेददितिकर त्या घनबाक्याम धान होमस्य पुरस्तादुपरिष्टाद्वैलसं। समिद्धोमः कार्यः। तातुपर्युक्तसमिधमा
धापपश्चाद्वेदेः प्राङ्मुखोपविशेत्तिर हृस्या प्रात्तारः। समिद्धोमानंतरमुपवेशनविधानादर्शनात् समिद्धो
मसि स्तुत्वा कर्तव्य इति तैत्तिरीयप्राप्ते। तो यं होमः संमार्जनादि संस्कृते स्थंडिलेऽग्निं संस्थाप्य कर्त्तव्यः। न पूर्वस्मि
न्। कर्मकर्त्ता काचनेताप्य। मेखलाधारणाले जैवरसाद्दंडसमिदाधानोदकोपस्पर्शनानंतरत्तिवादाद्रात्ते
नित्यत्वमर्दितिवाक्यात्समिदाधानं निमित्तं। अत्र इतिहोममन्यायः। प्रकावत्ख्यः। ततो निवादयेहृदानसाव
मितिसूत्रन्। ततः आग्निकार्यानंतरं। पाणिभ्यां सव्यदक्षिणाकर्णौ संस्पृश्य गुरोर्दक्षिणं पादं सव्यद दक्षिणा
न संस्पृश्य सव्येन सव्यं दक्षिणेन दक्षिणं गृह्णाम्यहं ओस्तुक शर्माहं भोः इति निवादयेत्स्युः। यत्र प्रदेशो तावन्नति एव
कं मनि वादयेत्। ततः ल्याचाविर्धिर श्युष्मान्भव सौम्य विष्णुशर्मा १२ इति लाशीर्वादो देयाः। विन्यस्तपाणि
नाकार्यमुपसंगृह्यीयांगुरोः। सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः इति। अभिवादनीयाय पन्था। पि
ता माता मातामहमातामहीं पितुः पिता। अन्नदाता नयत्राता तीमंत्रविद्योपदेशकाः। तन्वाचार्यश्चोपनेता

१११ वतत्य मोगुरु पूर्वकाः। उपग्रह यांलेपुत्ररानानि वादयेत् । नमस्कृत्य त्रितोन्येषु ज्येष्ठेषु विशेषत इति।। अ
पांसमानि वादयेदिति मनुः। संध्यायामाह यमः। आयानपिकनीयांसं संध्यायामभिवादयेत् । विनाशि
ष्यंच पुत्रंच दौहित्रं दुहितुः पतिमिति।। इत्युपनयनविधिनिर्णयः।। अथ ब्रह्मचारी धर्माः। अचेता:। तों ब्रूला
स्यंजनं चैव कांस्यपात्रेच भोजनं। यतिश्च ब्रह्मचारी च विच वाचाविवर्जयेत् । यमः। मेखलामजिनं दंडमुपवी
तं च नित्यशः। कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् । मनुः। अग्नींधनं भैक्ष्य चर्यामधः शय्यां गुरो
र्हितं। आसमावर्त्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः।। नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणं। देवताभ्यर्च
नं चैव समिदाधानमेव चेति। इति ब्रह्मचारी धर्माः। अथ तन्नियमलोपे प्रायश्चित्तं। याज्ञवल्क्यः। भिक्षा
ग्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः। कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयं। उपस्थानं ततः कुर्यात्स
मासिंचत्वनेन तु। कामावकीर्णोस्म्यवकीर्णोस्मि काम कामाय स्वाहा। कामावपन्नोस्म्यवपन्नोस्मि
काम कामाय स्वाहा। ततः समासिंचंतु मरुतः समिंद्रः संबृहस्पतिः। संमायमग्निः सिंचतु यशसा ब्रह्मव
र्चसेनेति। अग्निमुपतिष्ठेत्। मरुद्भ्यो पेतुरस्य श्रिस्थाने। मानस्तोके जपेन्नित्यं शतसंख्यं बौधायने। अग्नि
यं विना मुक्ते न पापं ब्रह्मचारिणः इति। एवं चेत्प्रायश्चित्तं लघु गुरुपरिचर्यादि गुरुतरकार्यव्यग्रतया जातं
क्रमोऽरूपवयं। मितिविज्ञानेश्वरः। अव्यग्रतया पापरित्यागे मनुः। अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकं। अ
नातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्। अवकीर्णिलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः। अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्म
चारी तु योषितं। गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यतीति। निर्ऋतिदेवताकं गर्दभमालभ्य पाकय
ज्ञविधानेन कर्त्तव्यः। पशुपाशे यथा वृ पादे होमः। क्रियते तद्वदत्रापि लौकिकेऽग्नौ होमः कर्त्तव्यः। तदुक्तं कात्यायनसूत्रे।
अवकीर्णो गर्दभेनामालौकिके नौ पाकयज्ञवोत्राशः अपराम स्थवदानहोमः। शिश्नात्प्राशित्राच्चदान
मिति। निर्ऋतिदेवताकश्चरुर्वा कर्त्तव्यः। तदाह मदनपारिजाते वसिष्ठः। ब्रह्मचारी चेत्स्त्रियमुपेयादरण्ये ।।१११।।
चतुःपथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत्तस्य जुहुयात्कामाय स्वाहा
कामकामाय स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहेति। अत्र मनुना अवकीर्णितु काणेनेत्युक्त

न्यंयचाहित्वा ऽऽज्य रखवकीर्णांश्च यास्मां पिबाकुतीरिति गव्यानहोमोत्तरमाज्याहुतिहोमो वातापे ऽआयर
हस्पते चेव कन्येष्याहेत्याज्याहुतिहोमः कर्त्तव्य इति तत्रैवोक्तं। स्थालीपाकविधाने न यजेत नैर्ऋतं निर्ऋति
तिमानुषाकत्याद्यौ विहितस्ये तस्याज्ञावा स्थालीपारात्रौ कर्त्तव्यः। ततो वसैर्ऋति रीपके। पोत्र सं चार्य च
किरेदमावास्यायां रात्रौ मा गिं प्रराशी येत्यादि। नेनतानातुरः। सानुलिप्याग्निकार्यादि सप्तरात्रं यस्य जनि
तैनैतावत्प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति बोधितं। यस्तु पक्षं मासं सत्रं च यनवसरादि पर्यंतं त्यजति तेन सप्तरात्र परि
त्याजोक्तमन्ति कांतसप्तरात्रसंख्यायागाय। श्चित्तं शक्तेन कर्त्तव्यं। अशक्तस्य पक्षं मासं संवत्सरं वत्सरादि पुसप्त
रात्रो दिपुसप्तरात्रो दितं कल्प्यनीयं लिंगाश्चिकार्यादि त्यागे तिमदनपारिजातादयो निबंधकाराः। स्त्रीगमने तु
गाद्य। प्रायश्चित्तं गौरवत्याच्च वंनिधींक मादुपलक्षीयं। निस्तार न या ज्ञे हो व्यते। मधुमांस जन्दरोशातातपः। उ
स्तचारी तु यो अश्नीयान्मधुमांसं कथंचन। प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं मौंजीहोमेन शुध्यतीति। इति ब्रह्मचारिव्रतलो
पप्रायश्चित्तं। निगत्यायदि कदाचित्प्रमादरोगादिना नौ तरायसंलवेऽजातकर्मादिकर्मणि संध्याद नित्यकर्माणि ता
निमवर्त्तिनदा संस्काराणां तिपत्तौ रहित्यादि पूर्वोक्तं काल्याप नवा काचा रगाय श्चित्तं होमपूर्वकं गौराको
निकर्त्तव्यानि तत्र मंडनः। कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्सु परेषु च। कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तरा
णि हि। ह्युत्सर्वकर्माणि। सर्वत्रप्रायश्चित्तं विधीयते। प्रायश्चित्ते कृते पश्चात् स्युक्तं कर्म समाचरेदिति। कारका
यनश्चात्तस्मात्कर्मणो मुख्यकालातिक्रमे तदुत्तरकर्मणो मुख्यकाले ऽप्यागत उत्तरकर्मसमागतं ऽपैराज्ञा
प्रायश्चित्तहोमपूर्वकं पूर्वं कर्म कृत्वा ततउत्तरं कर्म कर्त्तव्यमिति मंडनवाक्यमितिप्रायः। स्मार्त्तयंतु सर्वेषां कर्मणां
पूर्वाह्णस्य कालेऽव्यात् तत्र नांदीश्राद्धमपि गर्ताशः। क्रियमाणे पि वित्यादि पूर्वोक्तकाकुर्यात्तंत्रे रोचात् तेने
जातकर्मणो मुख्यकालातिक्रमे नामकरणकर्मकालसमागते ऽर्हवाचनो वेदनगं अशनान्तत्रेरा जातकर्मादी
निकर्त्तव्यानि। तत्राकरणे पूर्वोक्तं मंडनवाक्याऽनुसार होनसहकर्त्तव्यानि। तत्राप्यासंलवे कात्यायनवाक्यादुप
नयनेन सहस्य वौव्रतानि लवेत्तवौरीरो कर्त्तव्यानि। स्तस्यात्तिरोणतकर्मणां गौणकालानिरूपणं। अथ वेदव्रतान्यु
च्यंते। तत्र सामवेदे शौव्रतानि लवेतीति अवरात्विच्छेपरिशिष्टवाक्याद शौव्रतानि चर्वितीति तत्रादावुपनयन पन ब्रतं
तदेक सावित्रं तत्र सावित्रव्रतस्य कालनियमनमाह गृह्यसंग्रहकारः। सावित्रमष्टसिर्व षैमासैः वार्षिदिनेर

११२ प्रीति। अत्र मासादिपक्षद्वयंमशक्तविषयं रोगाद्यंतरायसंभवे कालातिक्रमोपनयनविषयं वा। गर्भाष्ट
मित्युपनयनकालमभिधाय षोडशे वर्षे गोदा। निकव्रतस्य कालविधानात्। सा चित्रव्रते नियमास्तु मेखलाधम
रराश्रीकृच्छ्रसाद्दंडादयस्त्व। विशेषमाह। त्रिरात्रमक्षारालवणाशी स्यादिति। सा चित्रव्रतादौ त्रिरात्रमक्षाराल
वणाशनं। तस्यांसा। चित्रश्चरुः। तस्यांतेसा विनव्रतांते। सहजवचनाद्यांते सा चित्रश्चरुः गोदानादीन्यनुप्रवचनी
यान्यैंद्रः स्थालीपाकांता निरावर्तीतिर्द्यांतरात्। व्रतारंतत्काले सावित्रीप्रवाचना। सह प्रवचनं सावित्रं।
प्रधानहोमानंतरं तेनैव व्रतपतेत्यादि पंचभिर्मंत्रैः स्रुवहविः पंचाज्याहुतयो होतव्याः। तत्राचार्याः। सर्वत्राचार्यो
तादृशं तेनाग्ने समुपागामिति मंत्रविशेषः। सर्वत्र सर्वव्रतांतेषु प्रधानहोमानंतरं तथा च सूत्रकारः। अ
मेव्रतं चरिष्यामि सर्वेपि नयनादिषु। कोत्रा बीतत्र थांतरे च विधिविशेषः। गर्भकीर्तितिरति। कालादेशात् येषां व्रता
ना मंते तद्दोहरात्र विधीयते। परस्तात्र नवेदानमपिवाच्छादयेद्गुरुमिति कात्यायनवाक्यादाचार्यायवरद
तेनाच्छादनं वा। वरशब्देन गौरभिधीयते। वरं गां तु विज्ञानीयाद्बोधर्वषाभिमिति स्पष्टमिति गृह्यसंग्रह
केः॥ पूर्णपात्रं ब्रह्मणो दद्यात्। इत्युपनयनव्रतं॥ अथ यागोदानव्रतमुच्यते तत्राचार्याः। कात्यायनः षोडशे
वर्षे गोदानं। अथ च पनयानव्रतानंतरं। जन्मतः षोडशे वर्षे गोदानव्रतमिति नामधेयं। कालतः शब्दे
हे चर्षिः। व्रतानि विधिना कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत्। कृत्वा न्यस्यते येन स पापी विधिघातकं प्रते
केशश्मश्रुमेकैकं चरिष्याज्जप्याकृतीशानोकुर्याच्चैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनक इत्यादिवाक्यात्। स्मृत्यर्थ
सीरेतु त्रीन् वा द्वादश वा बहून् वा पुनर्व्रतं संवत्सरादित्युक्तं। अतो नियमेन व्रतानि धारितव्यानि तु गोदा
निकव्रते। अत्रादौ केशांतकरणं। तत्राचार्याः। शूद्राकरसोनके शांतकरणं। व्याख्यातं कालादेशोयं छंदोगे
तस्मान्न उआकरसोत्तः सर्वोपि कथ्यापत्यायनगादित्यादिविधिः। एवितो ब्रह्मचारी केशांतान्कारयते। मि
त्रपाठादिकं सर्वं ब्रह्मचार्यैविकुर्यात्। अनरू आकरशावेत्सीरखचर्ता। तत्रैव पनेनास्य कर्तव्यमत्र वाग्गोदानिक ११२॥
व्रतात्। व्रतिनो वस्त्रारे याचस्वशर्मा मानिति गोतरतिकात्यायनवाक्यात् कपुष्टिक्रियादिग्रहणो छेदनसंपादनापंक्ति
पनयनव्रतपरिसमाप्तिकाले संवत्सरं षाण्मासं वा चपुनर्न कार्यं। मङ्गल्यार्थं गत्वो मानिसपुंहरपते। संहारो वापनं
यापन तु दर्भसंस्पर्शे। केशश्मश्रुपक्ष मानोवापयतेद्। शिरोपक्रमान्केशानिहन्यादिवाक्यात्। अपनेनमातापुत्रिणो

वसनेनेत्याद्यतिदेशात्तस्यापि वेर्नियेवोदिश्शिति॥ उपवविशेषमाह सूत्रकारः॥ मौंजीविमोके रुत्वान्यके शांत
करणं स्मृतौ। शूद्राकरणावचनात्र नवेकर्मयथाक्रमो। न स्युर्ब्रीहियवादीनि पात्राणि रोहरुशरंनव। केशांतेलोमव
पनं ब्रह्मचार्यैविकारयेदिति। मौंजीविमोकः पूर्ववृत्तमौंस्मादित्याग। अत्र कल्पनादेशाद्दुदगयनादिः कालः॥
श्रीधरः। तिथिनक्षत्रवारांशावगादि यनिरीक्षणं। चौलवत्सर्वमास्यातं सगोदानव्रते भवेति। तथाचार्याः। गोमिथु
नं द्विजाग्रब्राह्मणस्याश्च मिथुनं द्विजायस्या विमिथुनं वैश्यस्य। मिथुनं स्त्रीपुंसौ। तत्र शक्तेनं स्तुयराद्दि
प्ययोर्निश्चे तदर्धं तु द्वंद्वं वा गोरुषयोः। गत्येके प्रस्याप्त्यापलेनदेयं। अशक्तेन मूल्यं ध्याय्योक्तं देयं। द्वात्रिंशत्प
लोकागाव इति गोमूल्यं। रुषे षूद्रकाषपिराणका इति रुषस्य। षोडशतिःपलैः काषपिराः। पंचदश काषी
पराणश्चस्या। तावदग्निन्याः। दलशेपरागरस्थागस्यामूल्यं। अजामूल्यं तावदेव। तथाचार्याः। गोर्श्चैव सर्वेषां दक्षि
णेति शेषः। अत्र शाक्तविषयमेतत्। अशक्तः केशान्तिग्राहाय। केशान्तिग्राहो नापितः। अत्र एष सूत्रकारः। दद्यात्पुनि
पुनं गां वा गुरवे वापि नेत्वजमिति। गुरवेतिवाक्यादाचार्यं दद्दिशीयं ब्रह्मरोस्हृष्टपात्रमेव। इति केशांतकरणं॥
अथ गोदानव्रतं गामुपनयनं। तत्राचार्याः। उपनयनेनैवोपनयनं व्याख्यातं। तत्र विशेषमाह। नहि शाहर्तेवासो नि
युक्तेनालंकारः। अथ निर्देशात्रास्त्राथमिष्टेचः। सूत्रकारः। केशांतकरणाद्वर्ध्वं गोदानव्रतमुच्यते। तदर्थं पूर्ववद्धोत्तं
कर्मा त्र ब्रह्मचारिणः। वृद्धिश्राद्धं तु स्वशाखाकर्म कुर्यात्स्वपाकस्वपक्। उपनयनवन्मन्त्रितन्तानां शुक्लवर्जितं। अमलंकारादि
नाप्यगत्राति त्वाङ्गोगवर्जनाद्दिति। अत्र च कर्म कुर्यात्स्वयकृत्यायनैतिवाक्याच्चेकेशांतकरणादौ वृद्धिश्राद्धं विधाय। एवमर्थं ति
हृयं। कर्त्तव्यमित्यर्थो विसर्जयेत्। नावरिषातिं संवत्सरमुपनयेत्। व्रतानीत्यध्याहारः। संवत्सरं ण दमुत्र कालोपलक्ष
णपरं। उक्तं काणेचाधियोग्यतानिनाचरतीतंनोपनयेदित्यर्थः। कोर्दर्का बासौदंडजयाद्युत्यादि शांते तानादेशान्वाय
गेवदिष्यते। ततः संवत्सरांतेऽन्याग्न्यादिपर्वराणां समस्तानामा। घेत्वसाम्नां वा अग्रावरां। गोदानव्रतमुपक्रम्यका
नैयेंद्रं मावमानेनिक्रितिः पवीति। आव षादति अचराणादिधिपादिशिरवा कात्। तदंते ऐंद्रश्चरुः। ऐंद्रस्थालीपाकस्तस्य
ठ्ठ याज्ञत्व ठ सामपक्रामहरतिना सदसस्पतिमद्भुतमिति वोत्तास्वां वानुप्रवचनीयेष्वेवं सर्वत्रेत्याचार्यवाक्यात् तत्र
त्र सर्वत्रेति पदं सर्वव्रतांतविषयेऽन्यतएवकरस्या संग्रहकारः॥ विशाणामग्निराजापर्दिं इच्छ्या ता व्रते व्रते तस्मा सर्वव्रतांतेषु

११३॥ तस्मै रैं ज्ञो विधीयत इति । ह्रैं अग्न पश्चात्पुरुषं निर्वपामीति चरुं निरूप्य प्रकृतिवच्चरुं श्रपयित्वाज्यभागौ हुत्वाज्यस्य च सामयज्ञा
मे ह त्वन यावामद सस्पति मद्भुतमित्यन याजा पचो ना स्यामस्याचरोराहुतिं जुहुयात् । ततोग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं
मित्याद्यूहविड्ढिः पंचाज्याहुतयः । ततः प्रायश्चित्तादि यज्ञवास्त्वेतेनाचार्याय कामनेनैषं गां वपर्वदक्षिणां दत्वा ब्राह्मणा
न्भोजयेत् । दक्षिणाश्चैव येऽ उमेषो गौः ; पावमाने पर्वदक्षिणो त्वाचार्यवाकयात् । इति गोदानव्रतं ॥ अथ व्रतानि ॥ ॥
तत्र सर्वेषां व्रतानां सामान्यतः कालनियममाह राणायनीयः । गोदानिकं आदित्यव्रतोपनिषदं ज्येष्ठसामिकाः संव
त्सराः । गोदानादीन्युक्तानि व्रतानि प्रत्येकं संवत्सरसाध्यानीत्यर्थः । सर्वेषु व्रतेष्वादावुपनयनं । ततः संवत्सरे यावदुक्तानि
यमप्रकारणां । तत्र नियमविशेषमाहति षुसामपंप्राप्त कुरूद कोपस्पर्शनं । उदकोपस्पर्शनं स्नानं । तच्च दंडवल्का यीन
गात्रोत्सादनं कुर्याद् नापद्विक दावन जलक्रीडामलंकारं व्रती देवर इवा द्यावेदिति कात्यायनोक्तेः । गात्रोत्सादनं तैला
भ्यंगपूर्वकमुद्धर्तोदकस्नानं स्नानं । सर्वव्रतेष्वयं नियमः ॥ विशेषस्त्वत्रतत्र वादिष्यते । पूर्वव्रतांत आगतानामाग्नेयादि
पर्वराणां वेदोपाकरणात् ह मालत्यनादौ श्राद्धपूर्वकम ध्यमवेदान्तितिनाकर्तव्यं । येषांगव्यमंवेदारं तसो आमन्त्रवद्धि
श्राद्धमिति वा कुर्यात् । ततः संवत्सरांते गौरराणगेयगानस्याध्यायपंचवकस्याज्यदोहादिसामत्रयवर्जितस्याश्चा
वसां तदंते ऐंद्रश्चरुः पूर्ववत् । तदंते वरदानमाचार्यायेति व्रातिकं । अथादित्यव्रतं तत्राचार्याः । आदित्यव्रतं तुन
चरंत्येके । एके शाखिनः । आदित्यव्रते नियमविशेषमाह । येवरंत्येक वा सस्त्रोत्तवंतीत्यधरीयमेवेके । आदित्यं चने
तदेवैतेन्यत्रेव्र कशारणान्मां । शरणां गृहं । नाधोन्यावयं त् पूर्धे ज्ञानुन्यामनुरूपायुक्ताः । आन्दो सच्छमुदके नावगाहे
येति । गुर्वाज्ञया अस्तुम विनदोषाः । एतन्नियमप्रकार यांत्रतां गोपनयनानंतरं । पूर्वव्रतांत आतस्यारराणकस्याध्ययनं ।
तमारराणकस्याध्ययनं दक्षिणायनं विना कर्तव्यं । नाधीयीत रहस्यानि सोत्तराणि विवक्रराणः । तत्रोपनिषदव्रतं च
रामासांदक्षिणायनादिति कात्यायनोक्तेः । रहस्यानि सोत्तराणि गेयगानांतसंहिताम् । आग्नेयमुत्तरांच संहितां रहस्यं ब्राह्मणं च ।
अतः संवत्सरांते शुद्धदिने महानाम्नि ध्यानि रिचोस्य श्रुत्यियस्य आवरांत दंते ऐंद्रश्चरुः । वरदानमाचार्याय इत्यादित्यव्रतं । अथ ॥११३॥
पाश्वति पाठक्रमेराणमहानाम्नीव्रतं । तत्राचार्याः । द्वादश महानाम्निकाः संवत्सरा नव ९ षट् त्रयः रतिसंवत्सरमप्येके ।
व्रतेषु महानाम्नीनां कायध्यायनाध्ययनहानाम्निकाः संवत्सराः विकल्पः शक्त्यपेक्षया पूर्वपुरुषस्थीवृत्तपक्षे विकल्पोवा ।
पूर्वैराचरितपक्षेनाचरितमित्यर्थः । पूर्वैश्च घृतानां महानाम्न्यपरतिवाकयात् । व्रतंतु स्य । अथ त्यकालपक्षेपि नियमवाकुर्यो ।

आख्याणकाक्ये न व्रतस्याध्ययनशंसामाह । अथादितो रात्रिकं आख्याणं सध्यतिकुमारान्हस्तस्मै वे मातरः पा
पयमानाः आहुः शाक्वरीरणां पुत्रकाव्रतं पारयिस्तवो नवते तिह स्तवैरति निपाताः । शाक्वरीरणां म
हानाम्नीनां । शाक्वर्यो वेत्यापेयं आह्वराणा वाकयात् । अथानियमानाह । तासामनुसवनमुदकोपस्पर्शनं ।
तास्वधीयमानासु शाक्वरीषु सवनं त्रिकं । लोनानुपस्पर्शयम् नोजनं प्रातः । नायेमु कोनुवादः । समिदाधान
नोत्तरमपि स्नानं विना भोजनं निषेधपरत्वात् । सायं तदुपस्पर्श्य भोजनमासमिदाधानात् । सुगमं । कु
ष्णवस्त्रः कृष्णान्नदः । कृष्णानीवानी वरं ऋजितरूक्षाच वस्त्रः । एवमुपायांतरेण कृष्णान्नदः । अथ पंचदायी । तस्या
पिविशेषः । कृष्णानारिन्पस्नानं क्षीरो गिवरस्त्रचित्ररां । पंचादयरतिपो गीश्वरोदितेन्यो विपेथानदेयः । चतुष्पदे
शात्वात परस्थी । तिष्ठेद्दिवासीतान चे । आसनोपवेशने । नक्तंराजौ तप विशेदित्यर्थः । वर्षति चनोपसर्पेच्छत्रं । छन्नमा
च्छादितमदेशं गृहादि । बहिर्निर्गमनानंतरं वृष्टि संतवेरतत् । वर्षंतं ब्रूयादापः शाक्वर्य इति । अथादावेचेतत् ।
नापोनः शुरोपन । विद्योतमानं ब्रूयादेवं रूपाः खलु शाक्वर्यो स्तिभवंति । दरदमप्यादावेव । स्तनयंतं ब्रूयान्महद
घोषमहाघोष इति । स्तनयंतं गर्जंतं । न स्रावंतीमतिक्रामेदनुपस्पृशन् । स्रवंतीं नदीं नोज्झयेत्स्नात्वानगच्छेत् ।
नानावमारोहेत् सारासंदेशयेदुपस्पृश्यारोहेत्याया त्यवरूह्यात् प्रास्नायात् । उदकं साधयो वोदिति महानाम्न्यः उद
केसा चुलुमधीनं पासंता । अथांतोक्लिन्ने स्नानवाङ्कुल्यां जलाश्रयसेवनं व्रतस्य फलमाह । एवंरवशुवरता का
मवर्षी पर्जन्यो भवति । अतकचारिष्ठयाक्रान्त्यर्थितः सान्यर्षति । अथ नियमोपचारकस्य स्याना सनपात्र्य व्रजके च्छुरू
सामवक्षावस्त्रादि । स्थानं दिवा च स्थानं । आसनं रात्रावुपवेशनं । पंच्यग्न पंच दानं । तत्रैकवस्त्रान्नदकं । एषामपि
पमोवा । आचरणकालमाह । तृतीयेचरितेस्तोत्रीयामनुगापयेत् । तृतीये व्रतकालस्य चतुर्थे वाग्नोः । एकां स्तोत्री
यामनुगापयेत् आवपेदित्यर्थः । एवमितरे स्तोत्रीये । त्रैधा विजक्त व्रतकालस्य द्विवर्तृ । प्रत्यागेव्र व्यपमं । द्वितीये
द्वितीयां । तृतीयेतृतीयां आवयेदिति । सर्वा कांते सर्वस्या । सर्वस्य व्रतस्यांति वा सर्वाः श्रावयेत् । श्रावणविधिमाह । उपो
षिताय संमीलिताया नुगापयेत् । उतोपवा सायसंमीलिताय पारि राद्धा कार्य । पारिराहन विधिमाह । केऽ सम्पा
दश्यहा सर्वो षधीः अत्र हस्तात्र वद्धयजादक्षिणा माचार्याहितेन वसनेन परिराहोत् । अक्षि इपः शाल मोमुआगो

११४॥
ष्माः सर्षपा गृह्णन्ते । प्रवाच्योऽष चपः स्वपीति कात्यायनेनोक्ताः सर्वौषधयः । स्नातवच्च्या यज्ञमास हस्तौ व्यत्या ।
च्यत्काण्यन्यत् । परिराड्डीवाग्यतोऽनश्नं ज्ञीत त्रिरात्रमहोरात्रं वा । स्मस्नातकृतः स्वाः परिराड्डीवाक्तस्त्रिरात्रमहोरात्रं
मुपवसेत् । पूर्वमुप्योषितायेति यदुक्तं तस्योपवासस्यायं त्रिरात्रमहोरात्रं चेति कालो नियमः । एवं परिराड्डीवाग्या
स्नुकृतः स्नातपे कालमनुपोषिताया नुगापयेदिति । परिराड्डहनोतिवानुगापयेत् । सद्दृशाः परिराड्डहनानंतरं वा
स्मनुपोषितायापानुगापयेत् । तदनंतरमुपोषणं वाग्यतो निमग्नः स्नात्वा भुक्त्वा पतिं निहस्तोऽन्मक्तो त्याने कायेस्ना
नादिकं विना । आदिसं वहनस्या गस्त्रापिन नवेद्वा वि विदितवाक्यानुक्त कालीनेत्रे सन्नह नेन त्याश्रां । आपि वारयेत्
तिष्ठदास्नेसयात् । अत्र स्व यास्नेमनकालोच च्छिन्नर रात्रौ ति चैदिति विकल्पा समरिराड्डहनादावे यारराप्या सनामि
मेबो घृतमह रात्रां तत्रै वचासस्थ्या । अपर रात्रे चौरादिन यसं न्वेरात्रौ आमि स्थौ यं । श्वो स्मृतेररायेश्वि धूपसामा । अप व्या
हृतिर्मेघूको धेनमवे रूपेद श्मिमान्मात्मादित्यब्रह्मास्यामनडुहमत्रमपोद धीतिस्चर सिच्य रव्यनत् । स्योतिर । निवास्य
मिमिवं त्रिः सवीरिति । अपररात्रे ग्रहरा ग्रामनिष्क्रम्य प्रतिनाज्य तं त्रेरास्नक वसं मा गंति ति द्विष्णयव्याहतित्रयं कुत्वप्रपथ्य
व्याहृतिहोमानंतरंएनं डास्त्वाहरितं । अथ वेक्रूपेदग्न्यादीनिदध्यं तानि संत्रेरात्रिवारे । नात्रप्रतिरव्यं मद्धारत्तिः एवंत्रिः
सवी रात्रीति का कत्वात् । तस्मास्त हेवा चेक्कराप्रमुत्तौ कमेराः । अथवे कौत्सुहस्तौ नाक्जन सगृह्य नदुरी कररागंतरे । शांतिं
कृत्वा गुरूनभिवादयेत् स्नातस्य चाग्निसर्गः । तं च समाप्य नंतरं शांति वामदेव्यगानादिकं । शांतिर्वैवामदेव्यं शां
तावेव प्रतिष्ठापयति छंदसीति श्रुतेः । ततो गुरुं नत्वा वा यथा मित्याद यते । अपत्नस्य वाग्यमत्यागकालः पूर्वयत्नासीत् । द
क्षिणा माह । अनडुह्वं से वासो वर इति दक्षिणाः । वरः पूर्वोक्तः । उप्पमेवि कल्पः । धूपमा पांसोत्री याया मनडुहं
सोवाद क्षिणा स्त्य ष्ठो । दक्षिणा दानं तु रैंद्र स्थाली पाकनंतरं । अत्येत्य भावा यं ज्ञस प ष्ठे कृत्वानाकायंऽनो जपेत् । सत्राप्तेचा
रिराश्च । सहवृसतधारिराः सत्रवारिराः । इति महाना । म्नीव्रतं तपनि षद्वृतं । अपादानुपनयनं । संवत्सरं यावदुक्तनियं ११४॥
म चरणं । तदंते रहस्यब्राह्मणा श्रावणं । तदंते ऐंद्रं चरुं गोदानं च । इत्युपनिषद्वृतं । अथ यज्येष्ठसामव्रतं तत्रोपनयना
धुक्तत्वात् । आन्यदा कुरावायिः । ज्येष्ठसाम्नो महानाम्निकेने वा खगापनकल्पो व्याख्यातः । तपो पिताय संमीलिता येता
दिभाजकारेरा । संवत्सरांते मान्यदो हानिसामानमुक्तोविधिना श्रावयेत् । नियमविशेषमाह । तत्रैतानि नित्यव्रतानि

रावंति । तत्र तस्मिन्नुतेऽएतानि च द्धपमा रात्रानि नित्यायावज्जीवं जातानि । नश्र उत्रमुपेयाद्वपाद्धि मा ॐ संभु
जीते च । अन्य स्मिन्ब दर्शने च ऋग्वेसंच वर्जयेदुत्तरदिक् रूपस्य शोत्स्य । एकधा न्यां स्च देशोत्स्य ह्ह नोजेप्स
स्थाना मेकं ध्यान्पंवर्जयेत् । एवं गन्य देशानामेकं देशो । एकवस्त्रधारणं । व्यत्क्रम न्यत् । उद्धृतानिर
द्धि रूपस्य शनि डतैलान्यक स्नानविषये । तैलान्यत्र स्यती थौदि धुस्ना । नेनिषेधात् । आदेशे नाह्ना त्रति
नेऊ नक्षेत्रश्चा या नापि वेत् । व्रतोगोपनयने आचार्यो चीनोऽम्नेतूत्पाद्य देशानामेक्तिशारावादि धुन्नत्संजी
तपि वेत्र ८ श्रवणादित्यके । ज्येष्ठसाम्नोश्रचरा कर्तव्यात् । समानमन्यत् । इति ज्येष्ठसामव्रतं । अथा पाठ संभ्रा
वराविधप्रुत्तम ष्टमे त्रोतिकं व्रतं । तत्रोपनयनादि पूर्ववत् । एतस्याग्रहराां तिकवाक्यकाले नियमाः । श्रावरा
विधौ । त्रोतिकं रुद्रसंहितया श्राब्रणोश्च श्रावयेत्स ॐ हितां गानीति । एवं स्नां गं चैदमथीत्यो तेऽऐंद्रं चरुं निरूप
उत्वाग्रुरवे दक्षिणां दत्वास्नायात् । इति कैषांतो तिनव्रतो । अथ समावर्तनं स्नानोत्तरमाचार्यः । अथ व्याहवचनं ।
कृष्ययवेदाध्ययनानंतरंऐंद्रं स्थालीपाकानंतरं स्नानावचनं स्नानं कुर्यादिति शेषः । तत्र कालमाह श्रीधरः । यामी
शादितिसोन्यपोह्रमदिनरूक्मित्रो हरारोहिराणी गाविंदे धुशशांकलानुगुरु चित्रहृता शयारादि धु । रिक्तांपर्व
तथाष्टमी प्रतिपदं च वर्जयेत्कीट हरिं दृत्वा शुद्धिमुतेः । ष्टमेहि विमलेकु र्यात्स्नामावर्तनं सुरेश्वरः । जोगमत्ताद
हापवार्रेन कंत्रेवहृतो दिते । ताराचंद्र विशुद्धौस्या समावर्तनं क्रिया । तन्मि स्थिः । स्नानमथ व्याकरामपेहोरा
यां कारयेद्बुधः । पूर्वाह्णेतदन्ना चेतुष्टुपतिरस्नानं यथाविधि पीति । अत्र स्नानस्य पूर्वविधि ध्युपेतत्वाद दोरद्धि
श्राद्धं अन्वाचार्यः । उत्तरतः पुरस्ताद्वा वा यस्य परिवृत्तं न्वर्तेन अन्वार्यस्य अन्वायं गरहस्याचारतः पुरस्ताद्वाक
टादिनाभ्या छादितं नव तृतिं नग्रागग्रे बुदन्ते ष्टदऊकायंऽप विशति । तत्र तस्मिन्पुरिवते तो उदकुत्तौ राति मुरव्वः ।
सागुतत्वा युदग्रेषु दर्भेषु प्राकन्वो निमुखो । गुरु समीपे । सर्वौषधिविपाट्टासैर्ग धवती निः शीतोष्णा
भिरावार्येमिविंचेत्स्वयमेव तु मंत्रवर्णात्नि वति । सर्वौषधयो ज्ञीत्याः । यद्वासुरमांसीवचा कुष्ठं शैलेयं र
जनीद्वयं । शटीचंपकमुस्ताश्च सर्वौषधिगणः स्मृतः रति कानोदिताः । सर्वौषधीभिः सह याः ग्लायो विपाटिता
विपक्वाः पक्वाः चिता स्तास्तिर्गंधवती । तिश्चंदनादिगंधयुक्ता भिः । शीतोदकेनि षिक्तस्ताभिरावार्यामिषेकत्वाचरीरा
मभिषिंचेत् । अथ च मंत्र लिंगानुरोध स्वयं अलेनावर्यधान मानमभिषिचेत् । यथा । ये अप्स्वंतरग्नयः प्रविष्टारत्यथा

११५

मंत्रलिंगमवसिंच्य शिखां मूर्ध्नीति शेषः। यदपां घोरं यदपामशांतमिति च। वकाराद्भूमावेव। यो रोचनस्तमिह गृह्णामी
त्यात्मानमभिषिंचति। अंजलिस्थापितः शिरस्यभिषिंचति। यशसे तेजसे इति च। येन स्त्रियमकृणुतमिति चाभि
कारादात्मानं च। तूष्णीं चतुर्थी। अभिषिंचेदिति। उत्थायादित्यमुपतिष्ठते उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्येतत्प्रभृतिना मंत्रे
णाचमनावसाने समीपादुत्थायोद्यन्भ्राजेत्यादिभिर्मंत्रैरादित्यस्योपस्थानं कुर्यात्। पश्चाल्लिंगं वा विहर ॐ श्वदु
रसोत्पत्तुजन्मात्। यथा चात्तल्लिंगमंत्रैः प्रातर्मध्यंदिनसायाह्नेषु आदित्यमुपतिष्ठेत्। तत्र इत्यादि विशेषः।
तत्र तत्र मंत्रपाठेनादनुवचकुर्यादिति पुष्ठेत्। विहर मंत्रान्विच्छिन्नत्यर्थः। मेखलामवमुंचते उदुत्तमं वरुण पाशमि
ति। मेखलां ... याव ... रूपाम ... स्वयं मुंचते। ... स्वयं छिंद्यादित्यर्थः। समावर्तनारंभादुत्पाद्य नंचैत्यजेत्। आचमनस्य ब्रह्म
चारिलिंगं ... त्यक्त्वा शरीरमनरवाभिमुखो पूर्णाद्धि रवाचरेत्। आहत्या नोवनेरचा नांगो। तत्र वि नोत्तमा
नंतरमेवमुत्तमं माचार्यो विहितं। अतः पूर्वं यदुक्तं तद्युक्तमेव। स्नात्वाऽलंकृत्याहतेवाससी परिधाय स्रजमा
बध्नीत शरीरलिप्तमिव संस्थाप्य। अनुपष्यमालोतां कंठे शिरसि वाबध्नीत। नित्यो स्नातोऽनवरतं तिलमुपानहौ।
धारयेदिति शेषः। गंधं च वासौसौतिवस्त्राणि दंडं गृह्णाति। सुगमं। आचार्याय च सपर्षदं समीहते यदि
मिथ्यावचनं सुखः। प्रियो वोऽद्यासमिति। पूर्वोक्तिपाससतातस्या सद वर्त्तते इति सपर्षत्। तस्मै उपपाविश्य मुखस्याचा
संमृश्य ब्राह्मणानि धानेति उपमार्ज्य समीपे। मुखे च वाग्मुख्यस्तात्। अतेन स्नातको पदयेत्। एवं स्नातकोऽमधुप
र्कविधिना आर्चयेत्। गौ युक्तं रथमुपसंक्रम्य पदसौ रूढवर बाहू वाम्भिरतः शोद्धनस्पते वीड्वंगो हि भूयादिति पद
सीर यच्छेत्। पूर्वबाहू इति। स्थानं नेदानीं तात्र इति। अथ स्थातेतज्जनु नेत्यानीत्यातिष्ठति। अपि ष्ठितरथमारोहतीति
त्यर्थः। प्राङ्मुखं दक्षिणाय पदरक्षे शास्त्रे माचरणं पयाति। समीपपार्श्वगच्छतः। उपयाति। अथ वा पश्चात्समीपमागच्छति।
उपयाताय अर्घ्यमिति। विक्रोहलीपाः। क्रोहलाशाखीयाः त्यर्थः। समावर्त्तनोत्तरं एवं तनोनां सपिंडानां त्रिरात्रमाशौ
चं कार्यं ब्रह्मचर्ये विशेषोऽवाप्तनात्। तत्र मनुः। आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्। समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरा ॥११५॥
त्रमशुचिर्भवेदिति। आदिष्टी ब्रह्मचारीति कात्यायनः। नत्र जैरस्तनो केवलं ब्रह्मचारी स्वकं च भिक्षेत्। न दीक्षा समाप्तपरं यः
त्रीन कुर्यादितप्रश्चारन्। पितृपीत्य मृतेनैषां दोषो नवति कर्हिचित्। अथ श्रोत्रं च कर्णं साति तेस्याच्य हे वा ब्रह्मचारिणामि
ति। इति समावर्त्तनं। अथ स्नातकधर्माः। तत्राचार्याः। अतत ऊर्ध्वं वेदशीली स्यादिति समस्तोद्देशः। अतत ऊर्ध्वं स्नानि

तुः ऊर्ध्वं समानोपशीलं तच्छीली स्यात्। इति समस्तव्रतसंक्षेपः। तत्रैवान्यान्याचार्याः परिसंवदते। एतानि वक्ष्यमाणानि अपि
संवदंते कथ्यतेति। तानि पठ्या। नाजातलोम्न्योपहासमिच्छेत्। नस्यानाभिदेशे यामारोमराजिर्न दृश्यते सा अजा
तलोम्नी अप्रजातव्यंजना। तया सह उपहासमिथुनेन छेत्। ताभ्यां च कामयन। अजातव्यंजना नाभिस्थितमियात सह संवि
शेदिति। नायुग्याः। अयुग्मः काव एवं ध्यायाजातातां नाविवाहयेदिति कात्यायनवाक्यादेकापत्याकाव एवं ध्यात
स्याप त्यो। अयुग्म शुरस्त यान्याः सुग्वा सह न गायांहं नेछेत्। काकवं ध्याप्रसूतोकन्यां नोद्वहेदित्यर्थः। नरजस्वलया
उपहासमिच्छेत्। नापरया द्वाराप्रपन्नमन्नं भुंजीत। अपरशब्दः पश्चाद्भागवचनः। अतः पश्चिमभागस्थपरद्वारया
आपन्नं आहृतं न भुंजीत। नहि पर्यनपर्युषितं। आस्यापवादमाह। अन्नं शाकमांस यवपिष्टविकारेभ्यः। शाका
दिभ्योऽन्यत्रोपर्युषितं न भुंजीत। पर्युषितं चैत्न्यस्ये युक्तेन स्पनोत्याप्तिगर्हितेति तत्पर्युषितमप्याद्यं हविः शेष
च यद्भवेदिति मनुः। अपि च पर्युषितं भोज्यं स्नेहान्तं चिरसंचितं। अस्ने हाअपि गोधूमायवगोरसविक्रियेति
स्मृतिः। न शुक्तेन पर्युषितमन्यत्र रागषाडवचुक्रदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः रागः तिलदन प्रादि
जातिशं खंः। नवणीति धावेन्नोपानही स्वयं हरेत्। उपानही स्वीयो नोदपानमवेक्षेत। उदपानं कूपादि नप
श्येनिस्वयं प्रतिन्वीत। रवर्दला रुच्यानारुपाव। नागोधसठ शुक्लं धारयेदन्या हरितरापस्तेन माला कोठ
जगितिवाचयेत्। सुवर्णांस्रग्रूपति रिक्तामन्यामभिगंधं जलेन धारयेत्। किनवर्जयसिजगो यद्युक्तमालेन युक्ता
तदा तां स्वर्णास्रजं न धारयेत्। सागोऽमि यतितिवाच्य यिवात्मां धारयेत्। सुवर्णास्य धामहे चाचत्रस्मिन् स्वरूपा
तेर शब्दप्रयोगस्याचोग्यत्वेनाश्वलसंगत वाक्येन धारयेदिति वाक्यार्थः। अत एवा कुराचार्याः। नगुत्थितत्ये
तांच यथाचार्यपरिहरेत्। कल्पाशो गो शीर्ष यसी तिपपालयंतावावंनवदेत्। अतु मिति दिवा यावत्। अमलत्र म पि
नज्ञाहं पर्यायेशौचरात्पयेदपरु षवत्। तत्रैतत्त्रयः स्नातका भवंति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रत
स्नातकश्चेति। तत्रैतस्मिन्स्नातकव्रते। एषां लक्षणमाह पारस्करः। समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समा
वर्त्तते स विद्यास्नातकः। समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्त्तते स व्रतस्नातक उभयं समाप्य यः समाव
र्त्तते स विद्याव्रतस्नातक इति तेषामुत्तमश्रेष्ठस्तुल्यौ पूर्वौ नाह्नं परिदधीत। स्पष्टोऽर्थ इति शेषः। उक्तो विहित

११९ त्वात्तस्य । नैकं परिदधीत । एकवस्त्रतानिषेधः परमापामभिहितः । नमञ्चेनुस्यगस्तुतिं प्रयुंजीत प्र
रुआलनरा व्यतिरिक्तमद्भ्यस्या । नाहं संदृष्टतो भुंजीत नाश्नतठं श्रान्ततः । स्वाध्यायविरोधिनो व्यनिनुस्र
जेत् । स्वाध्यायो वेदाभ्यासः सतु पंचधा गजाभिहितः । गोधनिष्व्या पाशानात्तौ लपात्राभिवात्मानं दिक्ष
रायेत् । बलस्फुटनादिन्यस्तोलपाधेवाभिवात्मानं शरीरं रक्षयेत् । न चरद्भारोहेत् । नउातिसायंप्रा
मोतरं ब्रजेत् । अस्पृर्षीसामनकाले विशिष्टमध्ये नैनगाहेत् । नैकोनरपंचेलैः सहार पला: श्रूद्राः । न कारे
ण्याद्यामंगं विशेत् । कास्ति: कुत्सितमार्गः । न चाननुचरश्चरेत् । अनुचरः सेवकः । एतानि स्नातव्रता
नि सर्ववर्णिगयाभियशिष्टाविदध्युः । विदध्युः कुर्युरित्यर्थः । इति स्नातकव्रतानि ॥ इति रत्नचिंतामणौ विवाहादिक
र्मनिर्णयः समाप्तः ॥ ॥ अथ विवाहादिकर्मसंयोगः । धर्मार्थकाममोक्षादिसाधनेनाधिपत्याग्नीत
रेण गृहस्थाश्रमावर्त्तनेन ब्रह्मचारिणा कन्यापाणिग्रहणं कर्त्तव्यं । तत्र पूर्वं सामुद्रिकाद्युक्तबाह्यशीलक्षणा
नि रक्षाराये वैधव्यानावपुत्रगरुस्मृहृदि स्मृत्वक प्रशस्तालक्षणावर्तीं दोर्णाग्न्यादि स्मृत्वक दोषकदोष
रहितां अन्यतरलक्षणसंपन्नां यत्नतः कन्यां परीक्षेत् । तत्राम्यत्तरलक्षणज्ञानाय पूर्वोक्तप्रकारे
पिंडान्कृत्वा ताभ्यां पिंडचतुष्टयमादानां पुरहेत् । तत्र पिंडचतुष्टयमादानां परिहरेत् । न चस्मात्पिंड
ग्रहणे भवेद्विपरिणामा भावात् । अथ तावत् क्रमस्याविवाहांगभूतवाग्दानविधिः । तत्र ज्योतिर्विदादिष्टे
चाहिके मासि विवाहं न दोषमुत्ते शुभे काले देवचवारोपादयो भगशास्त्रोपचारं नात्मपित्रादिना ता
वतीनि स्त्रीभिः सह शंखनादवलोकनपूर्वकं कन्यापित्रादिर्वरस्य पितुर्गृहं गत्वा शुभे सवस्त्रपीठासने
उपविश्य वरस्य पित्रादीन्वृद्धानुरुज्ञानुपवेश्य कन्यापित्रादिः प्राङ्मुख उपविश्यान्यदेशकालौ सं
कीर्त्य ममासाविवाहांगभूतं वाग्दानं करिष्य इति संकल्प्य गणेशादीन्दिग्रांतेरूपचारैर्गणपतिं ॥११९
संपूज्य वरपित्रादीन्पूजयेत् । ततो वरं उपवीत फलपुष्प वस्त्रादिभिः पूजयेत् । अथ वरपित्रादिः कन्यापि
त्रादीनपि पूजयेत् । ततः स्वस्तिशब्दादिमंगलशब्दानुघ्रीर्यदत्तासत्तपूगीफलानि हरिद्रादि मंगलद्रव्य
भारापकमुकगोत्रोत्पन्नायाममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकशर्मसोगोत्रोत्पन्नाममुकपुत्रीममुककन्यां मो

त्रिर्वेदादेष्टमुहूर्त्ते यदास्येवाचा संप्रददे रत्नपुत्त्वाग्रे संगे पातते वेदशतदोषविवर्जितां मम कन्यां प्रदास्य
मिद याऽग्निगुरूसंनिधौ विनियाठिवा वरपित्रादिः । सोऽपि गीफलानि दध्यात् । ततस्तद्भ्येव वरपित्रादिः पू
गीफलानि गृहीत्वा अमुकगोत्रामुकवरविषये नवं तेनिश्चितान्वंतुरस्स्म वादादात् ह स्वीरध्यात् । ततो दा
तावाचा दत्तां मया कन्यां पुत्रार्थं स्वीकृतां मया कन्यावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखीभव । पूगीफला
दातारं प्रतिपठेत् । तत्र दोषीकृत्तोर वाक्त्रापीमित्याधर्मकार्यः । ततो आसनस्थाः शिवाः आपः संतिष्ठन्त्वा
रतद् : सत्पाप्स्त्विति ब्रूयुः । ततो वाग्दानदिवसादारभ्य कन्यापात्रं स्थापितासितं तंदुलपुंजे शचीमावाह्य पू
जयेत् । विवाहपर्यंतं संपूज्यैवं प्रार्थयेत् । देवेंद्राणि नमस्तुभ्यं देवेंद्रप्रियभामिनि । विवाहं भाग्यमारोग्यं पु
त्रलाभं च देहि मे । पतिनाता ततः स्त्रीरुल्लादिसोवेत्यदद्याज्ञाशीर्वचनं पाठयेत् । इति वाग्दानप्रयोगः ॥ अथ मंडपादि ।
पूर्वोक्तनक्षत्रादिषु तेषु नेदनियथासंनचषोडशहस्तं हस्तं वा मंडपं वेदां चकारयेत्सातासिन्मंडपे
हस्तपूर्वतश्चतुर्हस्तां हस्तोच्छ्रितां वेदिं दक्षिणोत्तरतश्च यादिपुनां । वेदिं विनायकतत्र हस्तमात्रां समचतुरस्रां
चतुरंगुलोच्चां रूप्यां उलंकारयित्वासो नाग्यपुत्रान्विता आहृतापल्लीतां वेदीमुपलिंपेत् । अथ वरस्यापि
ता विवाहदिवसात् पूर्वदिवसे आसन्न एव तद्दिने वा स्नातकाद्येतत्संपाद्य विवाहाद्यदशमेरू
पुत्रस्योद्वाहांगं नांदीश्राद्धं कुर्यात् । देशांतरविवाहे तत्र गत्वैव कार्यं । तत्रैव प्रयोगः । मम सुतस्य विवाह
दिवकर्मकमंगलार्थं नांदीश्राद्धमिति । एवं कन्यापित्रापि कार्यं मम सुतायाः विवाहांगभा
रूपिकमहं करिष्य इति संकल्प्य । ततो मधुपर्कसामग्रीं संपाद्य वरागमनमपेक्षेत । अथ वरः परीक्षया न्य:
देहं यवमाषान्वासोदकां वग्रोदर्तनं कारयित्वा सौ नाग्न्यादि पुलबंधुचगवितिताभिश्चिर्च योदकेसाक्षा
पिताया: शिरसि त्रिवारमभिषिंचेदेभिर्मंत्रैः । तत्र काममवेदते नाममदोनामासि समानयामुमिलत्र यरा
दत्र शर्माराशं सुरातेनानवदिक्रि बोदुर्नासप्रयोजयं । उत्तरमंत्रद्वयेन तत्पाशिषिंचेद्यथा योनेः प्लावनं
भवति । कामवेदतरतिपरस्ते ऋषीप्रजापति ऋषिः । ककुम्मती त्रिष्टुप्छंदः । कामो देवता । कन्याभिषेके विनि
योगः । कामवेद ते निर्मितोसि स्वाहा । इमंत उपस्थ प्रजापतिऋषिः । ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् छंदः । कन्या देवता ।

कृत्यचिंतामणिः

श्रीगणेशायनमः॥
श्रीगणेशायनमः॥
श्रीगणेशायनमः॥
श्रीगनमः श्रीगणेशा॥

```
[OrderDescription]
,CREATED=19.08.19 14:44
,TRANSFERRED=2019/08/19 at 15:04:56
,PAGES=82
,TYPE=STD
,NAME=S0001500
,Book Name=M-790-KRITYCHINTAMANI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
```

```
FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
```

```
FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,
```